BSSI

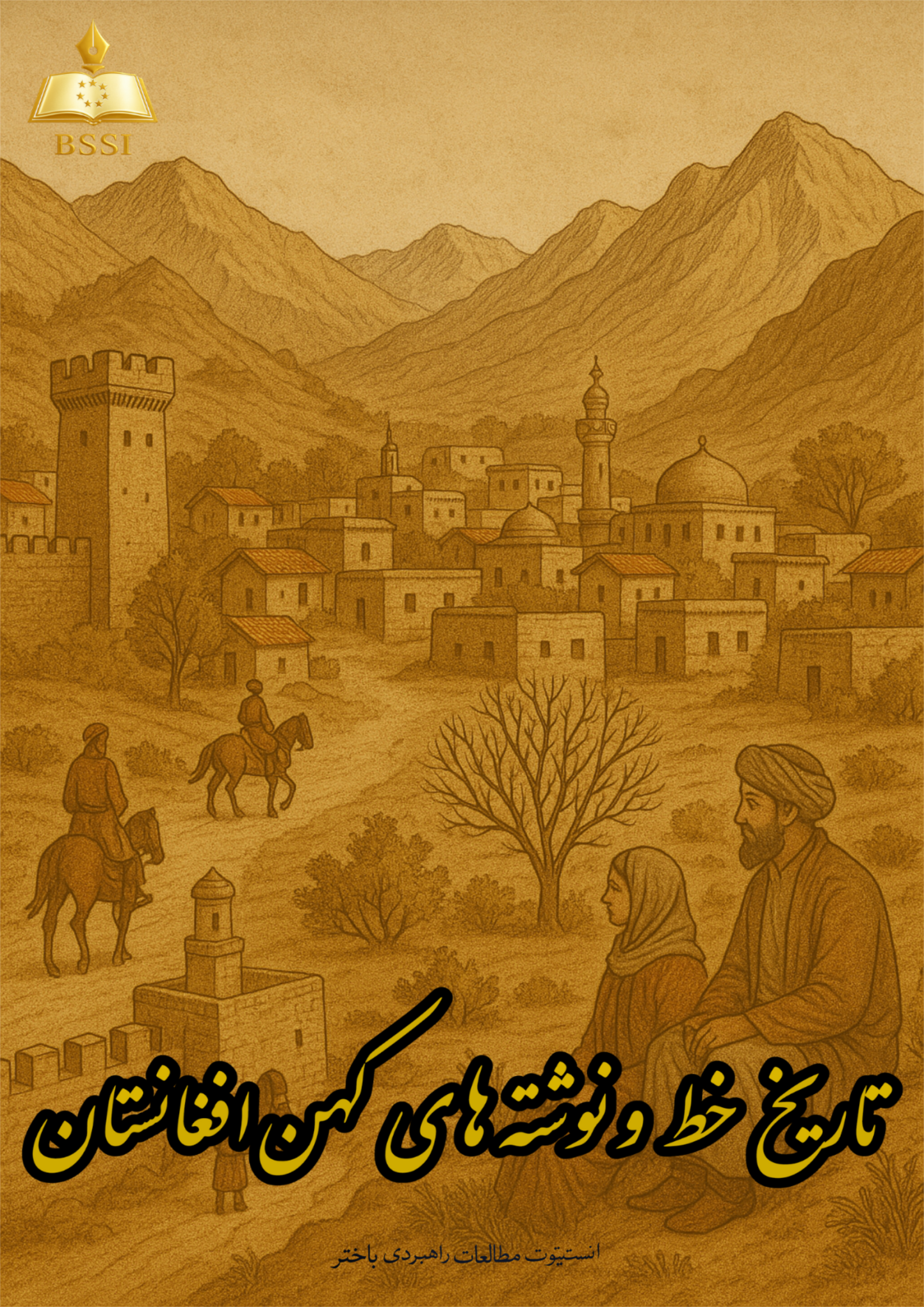

تاریخ خط و نوشته‌های کهن افغانستان

انستیتوت مطالعات راهبردی باختر

اَنستیتوْتِ مطالعاتِ راهبردیِ باختر

Www.bsssi.org

به وسعت یک تمدن شکوهمند

با عضویت در خبرنامه وبسایت ما از تازه ترین مقالات و پژوهش ها بهره مند شوید

tarikhema.org

Www.bsssi.org

انجمن تاریخ
نمبر نشرات: ۱۰۳

افغانستان اکادمی
نمبر نشرات: ۹

تاریخ خط ونوشته های کهن افغانستان

ازعصرقبل التاریخ تاکنون

تألیف

پوهاند عبدالحی حبیبی

نشر کردۀ
انجمن تاریخ وادب
افغانستان اکادیمی

کابل ۱۳۵۰

تعداد طبع: هزار نسخه مهتمم: حبیب‌الله رفیع

دولتی مطبعه

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

136394

Www.bsssi.org

سریزه

له ډیره وخته داسی غوښتل کیده چی په افغانستان کی دخط دپیداکیدلو اوسره اوښتلو یو مستند اومصور تاریخ ولیکل سی ،چی دتاریخ پلټونکی هم دخطونو دپیداکیدلو په واقعاتو او عواملو او اوقاتو خبر سی اوهم ددوول ـډول خطونوشکلو نه اوانځورونه وګوری .

داکار له دی سببه گران و، چی علمی پلټنی لاګرده نه وی بشپړی سوی، اود مخکی له لاندی څخه دپخوانو خطونوډبر لیکونه اوپتی نه وی راایستل سوی .

په دی وروستنی پیړی کی داکاردغربی پوهانو له خوا ښه پرمخ ولاړ، اوډیر کښل سوی سندونه په لاس راغله چی دخط تاریخ ښه څنی څرګندیږی .

خط دانسانی تاریخ اود مدنیت لمر څرک دی ،او که انسان دا ښیګنه نه درلودای، ډیر څه به ئی کم و، اود علم نوم به هم نه و. نو له دی جهته دافغانستان په تاریخ کی دخطدپخوانیو بیښنو پلټنه او څرګندو نه دتاریخ ټولنی یوه مهمه وظیفه ده .

داکتاب لومړی پلا د اجتماعی تاریخ مهم پلوشه ناڅه ښکاره کوی . اوله تاریخه دمخی زمانی څخه تاسی تردی وخته رارسوی .

داکتاب دافغانستان دګردوخطونو یوه لنډه اماجامعه تاریخچه ده، چی د ډیرو انځو رونو او عکسونو سره دافغانستان اکاډیمی د تاریخ اوادب ټولنی له خوا تاسی ته وړاندی کیږی .

(حبیبی)

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

Www.bsssi.org

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
اقرأ وربك الاكرم الذى علم بالقلم	۱
مدخل	۲
دوره قبل از اسلام	٤
قد یمترین کتیبه های قبل‌التاریخ	٤
قد یمترین خطافغانستان در دوره‌تار یخی	۷
خط آرا می	۷
سنگ نبشته های آرا می	۸
نوشته های خط برا همی	۱۲
کتیبه های زبان ورسم الخـــطیونا نی	۱٤
سنگ نبشته های خرو شتهی	۲۱
کتیبه های خروشتهی درترکستان‌شر قی	۵۰
سنگ نو شته‌های شنا خته‌نشده‌موزه کابل	۵۲
نوشته های زبان تخاری برســم‌الخط یو نانی	۵۳
کتیبه های شا ره دا ـ نا گـــری‌سنسکر یت	٦۱
کتیبه های شاره دا ـ نا گـــر ی‌سنسکر یت	٦۳
رسم الخط پهلوی ودین دبیره	٦۵
دوره سه رسم الخط	٦۸
خط سغدی	۷۱
خط و کتاب دوره اسلا می	۷۳
سوابق کتاب نو یسی	۷٤
خط وکتاب در عصر اسلا می	۸۱
افزا یش جنبه هنری وتز ئینی‌درخط	۹۰
دوره عروج خطوط	۱۰٤
خوشنو یسان متا خر	۱۱٤
رسم الخط پښتو	۱۱٦
عکسها	۱۲۳
نمونه های‌خطوط‌استاد عزیزالدین‌پوپلزایی ۳۵ قطعه	۲۵۲

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

تصحیح

ازمطالعین محترم خواهش میشودتا قبل از مطالعه اغلاط و پریدگی های ذیل طباعتی را تصحیح نمایندوهم پریدگی های جزوی دیگری‌نیز هست که عندالمطالبه‌تصحیح میتوان‌شد .

صفحه	سطر	غلط	صحیح
٤	١١	منسکر	منکسر
٥	٢٠	سرنیز	سرتیز
١٦	٢٥	فبل‌المیلاد	قبل‌المیلاد
٢٣	٩	—	ایاسه
٣٠	٨	(٢)	(٣)
٣١	٢	نماید	نماند
٣٣	٩	ساختند	ساختند،،
٣٩	١	سراونه	شراو نه
٤٠	١	پران	بران
٥٥	٢١	ابن	این
٨٦	١٤	منثور	منشور
٨٨	١٠	لیت	لیث
٩٨	٢	زببای	زیبای
٩٨	١٥	عز	عن
١٢٠	٢١	یبست	ییست

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

Www.bsssi.org

اقرأ وربك الاكرم الذی علم بالقلم

مسئلهٔ خط ونگاشتن‌درتار یخ مدنیت‌وفرهنگ‌افغانستان از مبا حث بسیار مهـم است، که‌تاکنون بدان‌به‌تفصیل وارد نشده ایم .

درین کتاب خواستم کـه‌ا یـــن‌موضوع دشوار را تاجاییکه ممکـن است، بـه استناد آثاریکه تاکنو ن‌بدست آمده ، مورد مطـا لعه قرار دهـم.

درآغاز مباحث‌ازپیدا یش خطـوط‌تاریخی وریشه های باستانی آ ن و صور ت رواج آنها در افغانستا ن‌قدیم صحبت‌شده، وبعدازان آثا ر مکشـوفـه و سنگ نبشتهـا ی‌خطوط قدیم راکه درافـغانستان یـا ممالك مجاور کشف شده اند بـرشمرده ایم ، ولی بهر صورت مرکز کاو ش وکنجکاو یهای ما خـا ك‌افغانستان قدیـم (آریانه) بـو ده است .

این جستجوی ما از قـدیمترین‌ادوار زندگانی اسلاف آغاز و بـا پیدایـش ورواج خـط اوایـل دورهٔ‌اسلامی خاتمه می‌یابد ، وتار یـخ تحول وانشعاب خطوط دورهٔ اسلامی‌و تحلیل ارزش های هنری آن خود مـوضوع مهم جداگانه ییست ، که‌درقسمت دوم این کتاب شرح داده شده است. وتاریخچهٔ خط وکتابت‌را ازعصر قبل التاریـخ‌تاقرن‌حاضر می‌رساند.

امید است که با این جستـجوی‌ابتدایی یك پهلوی تاریـخ هنـر مملکت را قدری رو شن سا خـته‌باشم .

کابل ،جمال‌مینه۳۰ عقرب ۱۳٤۹

عبد الحی حبیبی

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

Www.bsssi.org

۱

مدخل

افغانستان ازنظر جغرا فی‌بـــرچهارراه وسط آسیا وا قـع است ، همچنان که خصایص اقلیمی گر موسرد ومعتدل دران پدیدار است ، درطول تاریخ ازنگاه پیدا یش افکارواوضاع مدنی وپـرورش کلتـور و هنر نیز اهمیتی دارد ، که درتاریخ‌تمدن آسیای میانه همواره سهـم عظیم مردم آن فرا موش شـد نـی نیست.

سر زمین افغا نستان دراز منـهٔقدیم بنام آریانه ARIYANA

پرورشگاه مردمی بود ، که‌از زادگاه‌قـدیم خود آر یانـه و یـجه ARYANA-VAEGO به صفحات باختر ودامنه هـا ی هندوکش هجرت کرده بودند ،وازهمین جاشرقاً به‌هند شمالی وغربا به‌سرزمین کنونی ایران وارو پـارفتند ،که‌آنان رانژاد هندواروپایی INDO-EUROPEEN گویند .

مردم آریایی که‌در سرزمین بین‌دجله وگنگاسکونـت کـردند ، د ر تاریـخ تمدن بشری ازمد ت ۱۵۰۰سال قبل از میلاد سهم عظیمی‌دارند که‌مخصوصا مظاهر تمـدن ایشا ن‌درکتابهای ویدا واوستا نما یانند ، وازین دوکتاب قدیم به افکاروکلتوروتمام مظاهر مدنی زند گانی ایشان پی‌می‌بریم.

مردم افغانستان قدیم یعنی آریانه‌ازنظر کلتور ومدنیت‌وتحولات‌فکری ودینی دارای دوگونه موار یث قدیم‌فرهنگی اند :

اول: آنچه دربین خود با تکا مل‌مراتب حیات مدنی دارای ذخا یـر فرهنگی ومدنی وفکری شده اند .امثال ترتیب قوانین دینی وآغاز به شهر نشینی وبنای بـلاد وترویـج‌هنروصنایع وآغاز به تفکر فلسفـی ومبادی اخلاقی‌که دربقـایای کتا ب‌اوستا مظاهرآن بوجه احسن پدیدار است وهرودوخان یونان قدیم هم بآن‌اشارها دارند.

دوم: چون‌افغانستان بین هندوستان‌وچین‌و پارس وسغد افتاده بود، و این‌ممالك دارای مدنیت ومبادی‌دینی‌وفکری بودند، وبا یکدیگر روا بـط تجارتی وسیاسی واجتماعی داشته‌اند بنابرین ایـن سر زمین همواره

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

گذرگاه انتقالات فکری ومدنی ومـرکز قوی وملتقای مدنیت های‌متعـدد گشته‌بود، وگاهی هم فاتحان ا زین‌راه‌به هند وماوراء النهر میگذشتند. که‌آثار مدنیت ایشان هم در یـــن‌سرزمین باقی میماند وباین طـو ر مبادی مدنی شرق وغرب‌بمرورزمان باموواریث بومی این مردم می آمیخت ورنگ خاص مقامی را میگر فت ، که‌در تاریخ مدنیت ا فغا نستـــا ن فصول خاصی رابخود اختصا صـی داده است مـانند آمیز ش مد نیت گریك وبود یك دردوقرن قبل وبعدازمیلاد ، وامتزاج مدنیت اسلا می‌با مبادی خراسانی در قرن هفتم وبعدازآن.

فراموش نباید کرد: که مطالعـه‌وتحقیق درتمام شعب تاریخ مدنیت افغانستان ، متلازم بـاجستجـو وتعیین عناصر بومی ومقامی مد نیت واثر پذیر یهای آن ازمبـــادی وفراورده های دیگرانست ، که درهر عصر وزمان ، این آمیزش هـا ی‌فرهنگی ، اندرین سرزمین فر هنگ های خاص افغانی رابو جود آورد ەو صبغهٔ بخصو ص خودرا نگهداری کرده است ، که درتاریخ فـرهنگ‌آسیای میانه اهمیت خا صی دارد ، وجزو مهم تاریـخ کلـتـو ر بشریست.

ما در ینجـا مخصو صاً بامسئلهٔ‌خط نویسی وکتاب سازی سرو کا ر داریم، که‌هنر خـاص نـو شتن وساختن کتاب است ، وبحثوکاوش ماهم یك‌جزو«تاریـخ هنـر» بشمارمیرود. چون تاریخ هـنر شعـب و فصول زیادی دارد، بنابرین ما تنهادرینجا را جع به‌خط و کتاب صحبت میکنیم.

Www.bsssi.org

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۲

دورهٔ قبل ازاسلام

قدیمترین کتیبه های قبل التاریخ

دردرهٔ الی‌شنگ لغمان درسلسلهٔ کوهساریکه راههای دره‌های آن شرقاً به‌دره های شمالی مجرا ی‌دریای کنر میگذرد. درسنه ۱۳۲۹ه = ۱۹۱۱ م نزدیك یك‌مغاره بین‌جبل بر صخرهٔ کوهی کتیبه یی کشف شده، که‌درآنوقت ا میرحبیب الله‌خان بدیدن آن رفت‌وعکسی نخستین آن درجریدهٔ سراج‌الاخبار افغانیه شماره (۱۶)سال (٦)مورخ ٥ حمل ۱۲۹٦ش = ۲۵مارچ۱۹۱۷ م طبع‌کابل نشر شد . (۱)

تاکنون دران باره مطالعات علمی‌بعمل نیامده ، وتمام آن عبار تاز خطوط. مستقیم یامنسکر بهم‌پیوسته‌است که بروی یك صخره کو هی کنده شده وبسیار واضح وروشن‌است که باهیچ یکی از خطوط مکشوفهٔ دورهٔ تاریخی افغانستا ن‌تشابهی ندارد. واگر آنرا باخطو ط

---

(۱) بامر امیرحبیب الله خا ن‌درپهلوی این کتیبه قبل التاریخ این مضمون رادرسنگ نو شته‌اند:

«بیادگار تشریف‌آوری‌اعلیحضرت‌سراج الملة والدین امیر حبیب الله خان درانی بارکزا ئی محمد زایی‌پادشاه دولت علیه خدا دادافغانستان اینکه :درتاریخ ۲۱ ربیع الا ول‌سنه یکهزار وسه صدوبیست و نه هجری بود، که‌درین مو ضع ،سنگهای نوشته راملاحظه فرمودیم. چون خطها ی آنهادرین زمان مروج‌نبود خوانده ودانستهٔ مانشد، که نقش سنگها برای چیست؟ وآثارکیست ؟لهذا نقل خطهای آنهارا بذریعهٔ عکس بحضور خودبرداشتیم‌وبجهة ترجمه کردن درولایات‌بعیده ارسال داشتیم . تازمانیکه معلو مشود. چندکلمه رادرسنگ هذ ا حکم نقش فرموده بیاد گا رگذاشتیم »

ازدانشمند علی اکبر شهرستانی‌استاد پوهنځی ادبیات وعلوم‌بشری که نقل این کتیبه رابما داد تشکرمیکنیم ، وی‌گفت : که‌درین‌جاهشت سنگ نوشته موجوداست .

Www.bsssi.org

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

وعلایم منقوشهٔ مواهیر و مجسمه‌های وادی سند وموهن جود یر و (که درحدود ۵تا ٦ هزار سا لعمر دارد) مقایسه کنیم ، تناسب وهم آهنگی وهند سیتی که درخطوطموهن جودیرو دیده میشود ، درین کتیبه مشهود نیست وبنابر ین‌آنرا بدورهای بسیار ابتدایی مدنیت انسانی که‌قبل ازین عصر بو ۀنسبت توان داد.

ناگفته نما ند: که‌درمغار ها ی‌هزار سم ١٦ کیلو متری غر ب سمنگان درنشیب های شما لی‌هندو کش بارتفاع ۳۳۰۰ فت آثار زیاد قبل التاریخی موجود است ،که‌درآنجابردیوار های‌مغاره‌های‌سنگی نیزاشکال ورسم های منقوره درگچ کاری دیده میشود ،که باستا ن شناسان بعضی ازان رابا خطو طقبل التاریخ اروپای غربی د ر هسپانیا وایتالیا وسویس وآیرلیندمشابه یافته اند. ودر آثار هزار ـ سم اشکال انسانی ودستهاواشکال‌حیوانی وخطوط معوج شکسته یی دیده میشود، که‌خطوط منقورهٔ لغمان‌یك صورت متکامل، ومهذب شدهٔ خطو ط هزار سم پندا شته‌میتوانیم.

چون عمر آثار هزارسم رادرحدود۵۰۰۰۰ سال قبل در عصر قدیم سنگ طبقهٔ میانه (چقماق) (۱)تخمین کرده اند (۲) وتشابهی هم بین خطوط منقوره لغمان وهزارسم‌دیده میشود ، ولی قدری مهذ ب شده. بنابرین توان گفت: که‌نقو شی‌سنگی لغمان ،مربوط بعصر بعد از دورهٔ هزارسم خواهدبود . زیراکندن چنین خطوط واشکال‌درسنگ خارا، محتاج به‌استعمال فلز سر نیزیست که‌لابددر دورهٔ استعما ل فلز یعنی حدود پنج هزار سال قبل از ین ، نقر آن واقع شده باشد .

---

(۱) MIDDLE PALAEOLITHIC

(۲) برای شرح آثار قبل‌التاریخ‌هزار سم‌به‌مجلهٔ‌ایست‌ایندویست‌طبع روما ۱۹٦۳ مقاله EDITTA CASTALDI رجوع کنید ونیز دیده شود: مقالهٔ دورهٔ قبل التاریخ‌افغا نستا نازلویس دوپری ـ مجلهٔ‌آریانا طبع کابل شماره ۲۷۱ جوزا ۱۳٤٦ ش

THE PREHISTORIC PERIOD OF AFGHANISTAN BY LOUIS DUPREE JOURNAL. AFGHANISTAN. NO. 3. 1967.

-٥-

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

بهر صورت تاکنون کلیدی‌برا ی‌خوانش چنین نقوش مبهم بد ست نیامده، وموسیو فوشه (۱) هم‌متردد است که‌آیا این‌نقوش مربو ط بدوره های قبل التاریخ خوا هدبود یانی ؟

ناگفته نماند که برخی اشکا ل‌حیوانی یا انسانی در دوره های بسیار مابعد برسبیل هوس‌وتفریح‌بربرخی کتیبه های قدیم کنده شده اند (مانند نقش های جدیدیکه برخرسنگ های جغتو وغیره نقـ شده)ولی کندن چنین خطوط مثل‌منقورات درهٔ لغمان نمیتواند برا ی هوس رانی باشد، وحتما مطالبی‌دران بوده‌است که‌ما اکنون کلیدی برای دریافت آن نداریم وبنابر ین‌زیاده ازین دربارهٔ آن چیزی نتوا ن گفت: وما درینجا تنها به عکس‌نقوش درهٔ الی‌شنگ لغمان وهزا ر سم سمنگان اکتفا میکنیم . (شکل ۱ـ۲)

Www.bsssi.org

(۱) FOUCHER

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

قدیمترین خط افغانستان دردوره تا ریخی

خط آرامی

مردم آرامی (۱) از حوا لی قرن ۱۵ق ،م در وادیهای شما ل عربستان تمکن داشته ودولتهایی راتاشمال سوریه تشکیل داده بودند. ازنوشته های میخی قرن چهارد هم‌قبل المیلاد ثابت می‌آید ، که‌جمعی ازمردم سو تی (۲) آرامی درسوریه‌وحوالی دمشق میزیستند .درحالیکه برخی قبایل آرامی درمناطق جنو ب‌فرات تاکرانهای خلیج پار س پراگنده شده بودند . (تاریخ‌اللغات‌السامیه ۱۱۵) که درحدود ۵۸٦ق،م بعداز انحطاط قدرت فنیقیان، امورتجارت راه خشکه بدست آرا میان افتاد ، ودر وادی دجله و فرا ت‌رسم الخط آرامی ، جای خط آشوری راگرفت که‌از هند تامصر پهنا ئی‌یافت وحتی در عصر عروج آشوریان نیز ازبان آرامی باآشوری یکجازبان تحریر ودفتر بود، چنانچه بر حواشی الواح مکشوفهٔ آشوری ،زبان آرامی هم‌دیده می‌شود .

(تاریخ فن تحریر ۱۹٤)

قدیمترین سنگ نوشته ها ی‌آرامی که تاکنون کشف‌شده، ازقرن هشتم قبل المیلاد است‌که ازتل‌سنجرلی (۳) شمال سوریه بدست آمده وبامربرزکب ملك شمأل۷٤۵ر۷۲۵ ق،م نقرشده است (٤) و لی بعداز قرن ۵ ق،م خط آرامی‌بد ین‌ترتیب شکل خاصی رابخود میگیرد، که‌سر وپهلوی حروف آرامی کشاده‌وزا ویه های آن گرد می‌شود . که این تبدیل اشکال د ر عصر هخامنشیان (۵۵۰ـ۳۳۰ق،م) درآن واقع میگردد . (۵)

در نقشه۳ انشعاب خطوطمتعدد آسیایی را ا ز رسم ـ الخط آرامی بامطابقهٔ قرون‌قبل‌وبعداز میلاد ملاحظه میفرمایید ، که آنچه بتاریخ افغانستان قدیم وممالك مجاور آن ربطی دارد بعلامت × نشانی شده است . (شکل ۳)

---

(۱) ARAMEANS

(۲) SUTI

(۳) SINJIRLI

(٤) تاریخ اللغات ا لسا میه ۱۲۲

(۵) فن تحریر ۱۹٤

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

Www.bsssi.org

سنگ نبشته های آرامی یاقدیمترین آثارخط در افغانستان تاریخی

تاکنون درخاك افغانستان نوشته‌هایی که قدیمتر از آثار رسم‌الخط وزبان آرامی دردورهٔ تاریخی باشدکشف نشده‌است . اگر چه‌این نوشته های آرامی مقارن رسم الخطیو نانی است وبه اواسط قرن سوم قبل‌المیلاد تعلق میگیرد، ولی‌چون مبداء وریشهٔ آن درتار یخ تمدن وهنر آسیا قدیمتر است بنابرین باید گفت: که روا ج خط آرامی درین سرزمین سا بق ترازخط یونانی وخرو شتهی ا ست و خرو شتهی هم از خط آرامی برآمدکه‌از راست بچپ نوشته‌میشد .

بابسط فتوحات کورو ش (۱)بزرگ (۵۵۰ر۵۲۹ ق،م) وبعدازآن درشهریاری داریوش (۲) (۵۲۲ ر ٤۳٦ ق،م) آثارمدنیت‌هخامنشی تاماورای دریای سند شرقاً رسیده‌بود ودر آن جمله خط وزبان آرامی نیز شامل است ، که‌بقول شید ر(۳) دریکی از لهجه های آرامی شرقی بود، وآنرا «خط شاهنشاهی»هم میگفته اند.

ولی تاکنون کتیبه ای مر بو طبدورهٔ هخا منشیان در افغانستان کشف نشده است . ازطرف شرق‌نیز خط آرامی درحدود قر ن ۷ق،م بوسیلهٔ دریانوردان فنیقی و بابلی‌به‌جنوب هندرسیده بود که‌در آنجا مبداء رسم الخط دیوه ناگری (٤)(یعنی رسم الخط خدایی یاشا هی) زبان سنسکریت گردید ،وگویا اثررسم الخط آرامی بر سره ز مین افغانستان هم از شرق وهم‌از غرب‌بود. وبنابرین قدیمترین لو حهٔ سنگی که بخط آرامی از تکسیلابرآمده وتاریخ آنرا بحد ود ۵۰۰ ق.م نسبت میدهند ،کهن تر ین‌آثار این رسم الخط درسر زمین شرقی دریای سند باید شمرد .این‌کتیبه قراریکه جون مارشل‌گوید : درنهایت اهمیت است وبر یك‌سنگ مرمر سپید مثمن نقرشده و چون جای پیدا یش آن دربقا یا ی‌آبادیهای عصر از یس او ل (۵) بوده بنابرین باید گفت که باهمین‌وضع شکسته‌وآسیب‌دیدهٔخود پیش ازآغاز قرون میلادی درینجا د فن‌شد ه باشد ، حروف آن‌بازبا ن آرامی مشابه آثار قرن چهار م‌قبل المیلاد است ، ولی معنی متن

---

(1) CYRUS
(2) DARIUS
(3) SCHEDER
(4) DEVA-NAGHRI
(5) AZES

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

آن تاکنون روشن نیست د کتـوربرنیت (۱) وپروفیسر کو لی(۲)
آنـــر ا راجــع به‌بنای قصـــر ی‌دانسته اند .
ولی برخی گویند که‌دربارهٔ جزای‌شخصی که آنرا بشکنانـد بـوده است (رجوع به‌عکس نمبر ٤)

بقول جون‌مارشل : کشف ا ین‌کتیبه میرساند که خط خرو شتهی از آرامی که بوسیلهٔ هخامنشیا ن‌در حدود ۵۰۰ق ،م بدین سرز مین رسیده‌بود برآمده است‌وتکسیلا هم‌بعداز آن مرکز سـرز میـن روا ج خرو شتهی بود .(رهنمای تکسیـلا۷۸ کلکته ۱۹۲۱) (۳)

دوقـرن بعد هنگامیکه آشوکـــابادشاه بزرگ خاندان موریا ازهند برخاست (۲۷۳ ــ ۲۳۲ق، م) و درمدت چهل سال سلطنت خـــو د بر افغانستان شرقی تاوادی‌ارغنداب‌هم دست یافت ودیانت بو دا یـی راهم انتشار داد، در عصر اوهنو زرسم الخط وزبان آرامی باقی بـود وسه سنگ نبشته مهم ازو در یـن‌سرزمین باقیست .

اول : سنگ نوشتهٔ یو نانـــی‌وآرامی که‌در مد خل شهر قدیـــم قند هار بر کنار جاده بر صخـــرهٔ‌کوه کنده شده ودرسنه ۱۹۵۸ م از زیرخاك برآمد ، که طول آن ۵۵سانتی وعرض ٤۵تا ۵۰ سا نتـی است . متن یونانی بالای کتیبـــه‌شامل ۱۳ ونیم سطر ومتن آرا می پائین هفت ونیم سطر است کـــه‌شیوهٔ خط آرامی‌آن‌باخطوط پاپیروس یاچرم مشابه است وهمچنین کتیبهٔ‌دیگر به‌رسم الخط یونانی در سنـه ۱۹٦۳ م درهمین قند هار کهنـــه‌بدست آمد که درموزهٔ کـــا بـل محفوظست .

موضو ع این دوسنگ نو شته‌همان مطالب اخلا قی است که در فرامین آشو کادر سر تاسر هنـدبه السنه ورسم الخط های مختلف نقر گردیده ، وکتیبهٔ قند هـــا ردرسال دهم بودایی شدن آشو کـا ۲۵۰ ق،م نوشته شده‌است .

---

(1) BARNET (2) COWLEY

(3) JOHN MARSHAL'S GUIDE TO TAXILA. p 78.

Www.bsssi.org

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

این کتیبه رواج خط وزبان آرامی‌رادر وادی ار غنداب درحدود ۲۵۰ ق،م ثابت میسازد وواضح‌میگرداند ، که‌سلطهٔ آشو کا تا قندهار هم رسیده بود ودرین جاعلاوه برخط آرامی رسم الخط وزبان یونانی هم باقی بود . (عکس نمبر ۵)

ترجمهٔ تحت اللفظی مضمون یونانی کتیبه اینست :

« درپایان ده سال پیه‌ده سی(۱)(آشوکا) پادشاه ، به انسا نها اصول دیانت رانشان دادو از آ ن‌وقت انسانها رادر تمام روی زمین متدین تر ومسعودتر ساخت . وپادشاه ازکشتن زند گان خودداری کرد وسایر انسانها وتما مشکاریان‌و ماهیگیران از شکار وماهیگیر ی دست گرفتند وکسانیکه در عقیده‌راسخ نبودند در حدود ضعف خود منحرف شدند. وانسانان، خلا ف‌گذشته مطیع پدر ومادر و پیرا ن شدند. وبعد ازین بارفتاری چنین بهتر زندگانی خواهند کرد، و بیشتر مستفید خواهند شد . »(از روی ترجمهٔ فرانسوی شلو م برژه (۲) رئیس باستان شنا سی‌فرانسه . آریانا ۸ ر ۱۶ سنه ۱۳۲۷ ش)

دوم : کتیبهٔ مهم دیگر که فقط‌چند سطر آن باقیست درگذر گاه درو نته بین وادی لغما ن وننگرهاردرشرق کابل برسنگ مثلث نما بی بدست آمده، که درموزهٔ کا بل‌موجود است وخط آن آرامی وزبان پراکریت ا ست ، مشتمل بشرنصایح احتراز از قتل حیوانا ت ، که‌یکی از فرامین اخلا قی آشو کا باشد . (عکس نمبر ۶)

درحدود گو هپایهای شما لی‌جلال آباد درجاییکه اکنو ن بند درونته است ، زایر چینی سونگ‌یون (۳) در سال ۵۲۱ م ازکتیبه‌یی ذکر میکند ، که‌مردم همان و قت‌می‌گفتند که آنرا بودا نوشته بود، وحروف بیگانهٔ آن روشن و خوا نابنظر می‌آمد .

(سی ـ یو ـ کی(۴)۱ر۷۳ طبع‌کلکته ۱۹۶۳ م) چون این کتیبهٔ آرامی را ازحدود درونته آورده‌اندوباهمین جاییکه سونگ ـ یو ن گوید مطابقت دارد ممکن است‌مرادهمین کتیبه بوده و حرو ف بیگانهٔ

---

(1) PIYADASI=SAN: PRIYADAR'S IN
(2) D. SCHLUMBERGER
(3) SUNG-YUN
(4) SI-UY-KI

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

Www.bsssi.org

آن هم شاید همین رسم الخط آرامی(که برای چینیان بیکانه بـــو د) باشد.

سوم ــ درنومبر ۱۹٦۹م بنباغلی دانیل بورکویس بلژیکی، در شله تك قرغه‌یی سه‌کیلو متری مهتر لام‌لغمـــان کتیبـــهٔ سوم آرامی راکشف وعکاسی نمود، که‌بر صخرهٔ دا من‌کوهی در (٦) سطر کنده شده، و این جای درشمال غربی جلال آبا دبرکنار شمالی دریای کابل دروادی لغمان نزدیك مزاری بنا م مهتـــرلمك یامهتر لام واقع‌است ، ومردم باین قبری که‌درحدود ده مترطو لدارد عقیدت تام دا رند، و حتـــی برخی آنرا گوریکی از انبیاء قدیم‌شمارند .

هیون ــ تسنگ زایر چینی کـــه‌بـتاریـخ ۱۵ اکست ٦۳۰م ازدا ه کاپیسا بدینجارسیده و مدت ســه‌روز توقف کرده بود (۱) گوید :که درینجا درحدود ده سنگها را مـه(معبد) واقع است ، که‌اکثر آ ن به مذهب کبیر بودایی تعلق دارد ،درحالیکه برخی ازمعابد دیوا هـای مختلف هم موجوداست .(۲)

نام این وادی در چینی لان‌ــپو،ودرسنسکریت لمپاکه بود ، و در همین حدود دو کتیبهٔ دیگر بخـطدیوه ناگری نیز موجود است که‌در یکی از آن (سطرسوم) کلمه لمك..دیده میشود ، وممکن است بانا م اینجا بی‌تعلـق نباشد و مادرمبحث‌خط دیوه نا گـری شرح خـوا هیم داد.

اما اصل کتیبهٔ آرا مـی شـشسطری محتاج خوانش و تحقیـــق دانشمندان آرامی شناس است که‌بگمان اغلب یکی از فرامین اخلا قی اشو کا خواهد بود، زیرا درسطـراو ل کلمهٔ اول آن مانندکتیبهٔآرامی قندهار (اشوکا) بنظر می‌آید ، که‌مضمون کتیبه مثلث نمای درو نته هم بخط آرامی عـبارت از همـــان‌نصایح اخلاقی بودایی است در حفظ جانوران واحتراز ازکشتا ر جـــاندار .

این کتیبه مکشو فهٔ جدید چون‌بسیار روشن وواضح است و جز یك حرف سطر چهارم آن آسیـب‌ندیده ، بنا برین در خوانش آن هم مشکلی نخواهد بود .

چون مضمون این کتیبه تاکنو ن‌خوانده وتحلیل نشده ، بنابر ین درینجا فقط به‌آوردن عکس آن‌اکتفامیکنیم . (عکس A ۷)

---

(۱) جغرافیای قدیم هنداز کننگهم۱ر۷۵

(۲) سی ــیو ــ کی۲ر۱٤٤

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

نوشته های خط براهمی

خط براهمی (۱) نیـز ازخـطوطقدیم هنداست که‌بقول بعضی ریشهٔ قدیم هندی دارد ونام آن به برهمامنسوبست . وجمعی از علماء آنرا مانند خرو شتهی از مـبدأ آرامـی‌شمرده‌اندکه‌درتمام هندوسیلون(۲) عمومیت داشت وشبا هت آنرا بخطصوتی(۳) که‌برکتیبه میشع (٤) بن کموش پـادشاه مـوا ب (٥) (۸۵۰ ق ،م) کشـف شـده میدانند ، که‌بو سیلهٔ تـاجـران ودریانوردان بابلی بهند غـر بـی رسیده بود ، ومبداء تمام الفباها ی‌کنونی هندی گردید، وازچپ‌براست نوشته میشد .

بسا کتیبه های قرن ٤ قبـل‌المیلاد وبعد آن درهند مو جـو د اند، که ازانجمله سنگ نوشته‌های‌متعدد آشوکا بدین رسم الخط اند، ویك کتیبهٔ کرنول ضلـع مدرا س(مکشوف ۱۹۲۹ م) نصف سطو ر ازراست بچپ هم‌دارد ، ولی ا زکتیبهٔ آرامی ویونانی قـندهـار و کتیبهٔ آرامی لغمان ثابت می آید ،که‌نفو ذ خط براهمـی د ر عصـر

آشوکا (حدود ۲۵۰ ق،م) به آنجـانرسیده بود، ودرازمنهٔ قبل‌المیلا د تنهادر شمال غرب هنـد ووادی‌اندوس رواج داشت . چنانچه بـر مسکو کات شاهان یونانی با ختـردران وادی دید ه میشود ،و ملکـه اگاتهو کلیس (٦) وانتی ماکو سـ(۷) (حدود ۲۵۰ تا ۱٤۰ ق ، م) بجای خرو شتـهی بر یـکطـر ف‌مسکوکات خود ، خط براهمی راهم نوشته اند . (کیمبر ج هستـر ی‌آف اندیا) (۸) رواج رسم الخـط براهمی ، در سرزمین های شر قی‌افغانستان ،درمدت هفت قرن‌متواتر مقارن باخرو شتهی ویونانی‌وپهلوی‌ودیوه ناگری دیده میشود .چنانچه

---

(1) Brahmi. (2) Celon (3) Phonetic.

(4) Mesh'a. (5) Moab.

(6) Agathocles. (7) Antimachus

(8) Cambridge History of India. I.P. 62/449.

Www.bsssi.org

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

درقرن چهارم میلادی هنگا میکـــه کوشانیان کو چك درین سرز مین حکم میراندند، جای خر و شتهـی راهمین رسم الخط براهمی گرفـتـه بود، وبرمسکوکات کیداره(۱) بخطبراهمی کیـداره کوشانـه شا (۲) نـوشته ا ست . و همچنان بـــرمسکو کات شاهان دیگر این خاندان مـــانـنـد پیـر و (۳) ـ و ا ر ه شاهی (٤) ـ ورهران (٥) ـ بـود ها بلـه (٦) ـ بهاسه (۷)تاریکـه (۸) ـسد هـنـی (۹) نوشته های براهمی وگاهی مقار ن با پهلوی هم دیده میشود (مجلـــهٔ مسکوکات) (۱۰) وازین برمی آیـدکه درقر ن ٤م رواج خط برا همـــی وپهلوی در عصر کیداریان بدرجه یی بودکه بر مسکو کات خو یش، خـط یونانی وخرو شتهی ونـا گـــر ی رانتو شته اند (رجوع بـه عکس ۷) ولی بعداز انکه درقـــر ن پنجـــم هونان هفتلی سلطه کیدار یان ر ا خاتمه دادند، این رسم الخط کمتـر بنظرمی آید.

مطالعه وکشف ا سرا ر خـــط برا همی بوسیله جیمس پرنسیپ(۱۱) در سا لها ی ۱۸۳٤ تا ۳۸ م انجام گرفت که آنرا ازروی کتیبه هـای متعدد ستو نهای معبد سا نچـــی هند ومنار اشوکا دردهلی خوا ند . والفبای آنرا ترتیب داد واکـنو ن آنرا ازروی همان قواعد مر تبـــه بسهو لت میخوانند .

---

(1) Kidara.
(2) Kidara Kushanasha
(3) Piro
(4) Varashahi.
(5) Varahran.
(6) Buddha Bala.
(7) Bhasa.
(8) Tarika.
(9) Sadhni.
(10) Numismatic Supplement 1937 Culcutta.
(11) James Prinsep.

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

Www.bsssi.org

کتیبه های زبان ورسم الخط یونانی

رسم الخط یونانی با مجمو عـــهٔافکار ورسوم وفرهنگ یو نـــا ن که‌آنرا هیلینسم (۱) گویند، بافتح‌اسکندر درحوالی سال ۳۳۰ ق ، م به‌سرزمین افغانستان آمد، اگر چه‌اسکندر درین سرزمین ازسیستا ن ناسغدیانه بامقاومت شدید مـرد مـمواجه گردید، ومدت چـهار سا ل درینجا مشغول ماند، ولـی درآخـرتوانست درماه می ۳۲٦ ق،م بکنار جیلم برسد . وی از راه کنار غربی‌دریای سند به‌ملتا ن هم‌رسید ،ودر جولایی ۳۲۵ ق، م ازراه هـــا ی‌جنوب افغانستان وگدرو زیا بـــه سوی پارس پس نشست ، تا کـه‌درشب ۱۳ جون ۳۲۳ ق،م بعمر۳۲ سالگی در بـابل چشم از جهـا ن‌بست .

درباختر وتمام ولایات افغانستان‌وهندوستان شمال غربی حکمرا نان مقرر کرده اسکندر بابـرخـی ا زیونانیان باقی‌ماندند، تاکه‌در حدود ۲۵٦ق،م دیو دوتوس (۲) حکمران‌باختر ، سلاله شاهان یونانی‌باختر را اساس نهاد واعلان شاهی داد وسکه زد، وازین شاهان یونانی‌نژاد باختری شده درمدت د ونیم صـــدسال بعد سی وشش پادشاه و یك ملکه حکم راندند . تاکه درنصـــف‌اول قرن نخستین میـلا دی بـــا ظهور قبایل ساکه وسیتی ازسمت‌شمال مملکت ، سلطه یونانیـــا ن باختر بپایان رسید .

سلطهٔ اسکندر واخـلاف او د رسرزمین آریانه مصدر بسط فرهنگ جدیدی شد، که از ناحیت د یـن،فکر، هنر، زبان، رسم ا لخط وتمام مظاهر فرهنگی ارزش هـــا ی‌خاص‌تاریخی دارد ، ودرینجا مطالـعا ت ماتنها بارسم الخط یونانی وروا ج آن‌درین سرزمین تاقـرن هشتـــم

(1) Hellinism
(2) Diodotos

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

میلادیست ومامی بینیم که‌درمد ت‌ده قرن این رسم الخط مو ر د استعمال مردم بود.

ائررسم الخط یونانی از هما نفتح اسکندر تاشمال غر بی هند رسید ، اگر چه برخی مسکو کا ت‌بنام اسکندر بخط یونانی در هند شمال غربی بدست آمده، و لی‌تاکنون یقینی نیست که آنرا د ر هند ضرب کرده‌باشد . امامسکوکی‌ازپادشاه معاصر اسکندر در شما ل غرب هند ،سلیقهٔ یونانی دا رد وبریکطرف آن شکل پادشاه و بر طرف دیگر آن خرو سی بانام‌پادشاه‌سوفیتیس (۱)دیده میشود که شکل یونانی شده نام سابهو تی (۲)هندیست که‌آرین(۳)وسترابو(٤، هر دو آنرا ذکر کرده اند، واین‌سکه در ۳۲۰ق،م ضر ب شد ه باشد. (٥)

هیون تسنگ زایر چینی د ر۶۳۰م این سرزمین را ازبا ختر تاکرانهای سند دید،وی رسم‌الخطی‌راکه دارای ۲۵ حرف بود درینجا ذکرمینماید . واین خط بلا شبهت‌یو نانیست که (۲٤) حرف‌داشت ویك صوت (بس) که‌دریونانی نبودودرالسنهٔ مقامی وجود داشت بشکل شخ ۶X یعنی‌مجموعهٔ ش + خ‌بران افزوده شد، که‌در کتیبهٔ‌سرخ کوتل هم‌دیده میشود ،ومادر قسمت‌رسم الخط تخاری یونانی شر ح خواهیم داد .

این رسم الخط در آغاز سلطهٔ‌یونانی ، موافق آنچه در اصل بود نوشته میشد ولی باروا ج آن‌درمحیط جدید موافق ضر وریا ت مردم آن تحول رنگ وشکل داد، ویکنوع خطیونانی شکسته (٦)ازا ن بوجود آمد مثلا :

۱ـ اشکال حروف آن در کتیبهٔ‌آرامی قندهار ونوشته های آی خانم ومسکو کات شاهان باختری یونانی‌خوش خط وعیناً به تقلید نگا رش اصیل یونانیست ، ولی درکتیبه‌های متأخر آنقد ر شکستگی و انحراف دران راه یافته که‌تشخیص‌آن مشکل است .

۲ ـ تعیین وادخال برخی ا زضروریات محیطی درا ن مشهود

---

(1) Sophytes
(2) Saubhuti
(3) Arrian
(4) Strabo
(5) Cambridge History of India 61 /388
(6) Cursive Writing

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

است، مثـلا صوت ش وصوت بن‌وفواصل وخواتم کلمات بشکل (o) ونعین برخی اصوات مقامی به نقاط‌مثل:

ڜ = غ و ڿ = خ و څ

که در کتیبه های متأخر روز گـان‌وتوچی مشهود است .

۳ـ گاهی تغییر سمت نـگا رش‌خط نیز مانند آرامی ، خروشتهی ، پهلوی است یعنی رسم الخط یونانی‌را از سمت راست نوشته‌اند. اگر چه رسم‌الخط قدیم یـــونانی تاقرن٦ق،م ازراست بچپ بودولی درقرن ٤ ق ،م نوشتن از چپ براست آغازشد ،واشکال حروف راهم مطابق به‌آن باز گردانیدند ، ورسم الخـط‌یونانی که‌با اسکندر بافغانستان آمد نیز بر همین وتیره بود .ولی چون‌رسم نوشتن ازراست بچپ در خود یونانی هم سابقه داشت ، و رسم‌الخطهای آرامی وخروشتهی وپهلوی نیز ازسمت راست آغاز می‌یافت ،بنابرین درآسیای میانه هم گـا هی رسم الخط یونانی را ازراست بچپ‌نوشته اند. که‌یك نمونهٔ این خـط درتنگی تایغان (۱) الماتهقزاقستان،ازجمهوریت های آسیای میا نـــه اتحادشوروی در سنه ۱۸۹۷م‌کشف‌شده ، که‌بر صخره کوهی در سه سطر خط تبتی ودوسطر خط یونانی‌نوشته شده ، ومضمون تبـتی آ ن عبارت ازشکل تبتی تری رتنه (۲)یعنی سه جو هر بو دا یی است که آنرا بزبان سنسکریت وخط یونانی‌در٤ کتیبهٔ جغتوی غزنی هم‌درسه‌سطر می‌بینیم.

درسطر اول تنگی تا یغان کلمـهٔایزگ یاایسگ (۳) رابا سا کـــی تخاری وساکیا سنسکریت (بو دا)یاساکه فرس قدیم که سکستان‌بنام آنهاست تطبیـق کرده‌اند،که شایدنام نقار این نوشته باشد . درسطر دوم حروف الفا + گامارا بحساب‌ابجدی یونانی سا ل ۱۰۳۸ عهـــد سیلیو کید (٤)شمرده‌اند، که‌مطابق‌باسال ۷٦۹ ر۷۷۰م باشد (٥).

٤ـ درنوشته های زبان یونانی‌قبل المیلاد ومسکو کات او لیـــن شاهان یونانی باختری دربین‌کلمات‌ویاخاتمهٔ آن علامهٔ فاصله (٦)دید ه نمیشود ، ولی در قرن نخستیـــن میلادی ازمسکوکات‌شهنشاه‌گوندو- فربس (۷) (۱۹ر٤۸م) ببعـــد یك‌دایره کوچك بشکل (o) انگلیسی

---

(1) TAYGAN
(2) TRIRATNA
(3) ISZAG
(4) SELEUCID ERA
(5) ARCHIV ORIENTALNI 35, PRAGUE
(6) WORD DIVIDERS
(7) GONDOPHARES

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

یامربع کوچك در بین کلمات یا درخاتمهٔ آن آمده، که‌درتمام‌مسکوکات ونوشته های زبان تخاری رسم‌الخطیونانی تا اوایل دورهٔ اسلا می مستعمل است . واین علامهٔ‌فاصله‌مولود احتیاج مردم این سرزمین در رسم الخط یونانیست تابو سیلهٔ‌آن‌کلمات جمل را ازیکدیگر تفکیك کنند وحتی بقایای این علامت رادرتفکیك آیا تِ‌قرآنی بعد ها در رسم الخط کوفی شر قی هم‌می‌بینیم که‌درنسخ غربی قرآن ر و ا ج نداشت .

خط یونانی درتمام دورهٔ شا هان‌پارتهی از حدود ۳۰۰ تا ۲۰۰ق، م وعهد یونانیان باختر وکو شا نیا ن‌برمسکو کات نوشته میشد ، و مسکو کاتی نیز دیده میشود ، که‌بخط یونانی باختری وکمی پهلو ی ضرب شده، وازین برمی آید که‌ساسا نیان هم در ولایات شر قی خود بدین رسم الخط سکه زده اندومامسکو کاتی راکه ازبگرام شما ل کابل بدست آمده می‌بینیم ، که‌بران‌تاج ساسانی و آتشکده با نا م شاپور برسم الخط یونانی منقو ش‌است (۱) وحتی مسکوکات سورا شترین (۲) **گجرات هند** درحدودقرن۷م خط یونانی دارد. (۳)

اما ازکتیبه های زبان ورسم‌الخطیونانی در افغانستان تاکنون سه کتیبهٔ مهم کشف شده است:

اول: سنگ نوشتهٔ یونانی‌وآرامی قند هار که‌یکی از آن بر قسمت بالایی ۱۳ ونیم سطربزبان‌یونانی دارد ومادر شرح سنگ ـ نبشته های آرامی شرح دادیم .

این نوشتهٔ یونانی درسال د هم‌بودایی شدن اشوکا پادشاه خاندان موریا در ۲۵۰ ق،م بریك صخر ه‌کوه مدخل خرابه های شهر قد یم قندهار بدست راست طاق چهل‌زینهٔ بابر کنده شده وعبارت ا ز نصایح واندرز های اخلا قی دین‌بوداست که درسر تا سر هند کتیبه های متعدد آن بچندین ز با ن‌ازطرف اشوکا نوشته شده است .

بقول دانیل شلوم برژه (٤) مدیرهیئت باستان شناسی فر ا نسه که‌کاشف سر خ کوتل و شهر یونانی آی خانم است «درکتیبه ـ های اشوکا بسا نقاط تاریك‌موجوداست ازین جهت داشتن تر جمهٔ یونانی این متون چه‌کامل با شدچه‌ناقص بسیار ارزش دارد وزبا ن

---

(1) ARIANA ANTIQUA 296/403 (2) SAURASHTRAN
(3) A. AN 412 (4) D. SCHLUMBERGER

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

یونانی این کتیبه مبرا ازتمام اثرهای لهجه های منطقوی وو لا یتی است . طوریکه علمای یونان‌شناسی‌این متن یونانی را قطعات ممتا ز ادبی یونانی خوانده اند که از نگاه‌ساختمان زبان، همپایهٔ زمان فلاسفه ونطا قان یونانی از قبیل افلاطون‌وارسطو وایز وقراطیس است .

می‌بینیم که زبان تفکر و تحریردرقندهار قرن سوم ق، م همان زبانیست که به‌آتن یا به شهرمیلیت (۱) مروج بوده و حتی طرز کندن ونوشتن این کتیبه هاوحدت کلتور یونانی راتایید میکند . ومامی فهمیم که‌در حوالی ۲۵۰ق،م‌درقندهار زبان و اصطلاحات فلسفی یونانی دربیان افکار اخلاقی‌بودایی بکار رفته است (مجلهٔ‌آریانا ۲۶۳ ص ۲۸ طبع کابل ۱۳۴۴ش).

سنگ نبشته های قندها رمیرساند : که‌بقایای مدنیت دو رهٔ هخامنشی ور سم الخط و زبان‌آرامی درینجا بامدنیت یونانی خلط یافته ، درحالیکه از نظر فکروفلسفه وآیین ، مبدأ آن‌کاملابودایی است. پس ازین روست که مابسطیك مدنیت وهنر ورسم الخط آرا می ویونانی که‌هردو از غرب‌آمده 'نددروادی ارغنداب‌بامدنیت هند ی مطالعه میکنیم ،درحالیکه این‌فرهنگ‌بودایی ازهمین وادی بطرف غرب سیرنکرده ، وآثار آن در قسمت‌غربی مجرای هلمند دیده نشده است .

چون درخرابه زار شهر قدیم‌قندهار وحوالی آن در ماشوز (مها = بزرگ + شور = شهرستان)واشوغه (شاید اشوکا) وغیره تا کنون حفریات باستان شناسی‌صورت نگرفته بنابرین ممکن است در اثنای حفریات علمی آن درآینده‌آثار گزیده تری بدست آید.

دوم: درسال ۱۹۶۳ م درولایت‌تخار شمال شرقی افغانستان در ملتقای دریای آمو وکوکچه برنقطهٔ‌مرزی افغانستان وشوروی که آی‌خانم نامدارد ، آثار یك شهرعظیم‌یونانیان باختری بابالا حصار و کوچه هاومبانی بزرگ و حصار هاوجاده‌ها وخندق‌هاوبقایای پایه های سنگی منقوشش وخشت هاوتیگرهای مزین وستونهای سنگی و برخی ابزار فلزی و ظروف‌سفالی‌ومجسمه های‌هیرکلیس(۲)وبازارها وعمارات ورزشگاه (جمناز یمتم)یونانی یا مجتمعهٔ هرمس (۳) (قهرمان زور وپهلوانی پسرزئوس) که‌آنرا بقرار کتیبهٔ‌مکشوفه

(1) MILET (2) HERACLES
(3) ERMAI=HERMES

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

چهار سطری ، مردی بنام تریبالوس ولد ستراتون (۱) بـه هر مس و هیرکلیس (۲) وقف کرده بـــو د.از زیرخاك برآورده شد و ا یـــن کتیبهٔ یونانی در چهار سطر بـــرسنگـی منقوراست . (عکس ۸)

دریکی از اطاقهای مکشوف ا ین شهر که ٦ × ۷ مترساحه دارد ،در نزدیکی دروازه ،کتیبهٔ پنج سطری یونانی باچهار سطر دیگر طرف چپ برامده ، که درداخل اطاق چها رقبربود واستخوانهای مردگان از آ ن کشف شد، ودو تابوت فرســود ۀچوبی که دربین آن استخوانـــها ی پوسیده بود بدست آمد، و با ایـن تابوتها همین کتیبه نصب است که بران بخط وزبان یو نانـی چنیـــن نوشته اند(۳):

«این کلمات حکیما نـهٔ مـردا ن گذشته وگفتار رجال مشهـور د ر پیتهو مقدس (٤)محفوظ بود. و ازآنجا کلی ارخوس (٥) آنرا برداشته وبادقت درینجا نقل نمود. تااز دوربر گورکی نه ویـــــو (٦)بتابد :

در کو چکی خوب تربیه بگیر!
درجوانی خـواهش های خود راضبط کن !
درپخته سالی راستکارباش !
در پیـــــــری اند رز د هنـد ۀخوب باش !
ودر روزهای باز پسین زند گانی بدا ن ،که چگونه بـدون فسو س بمیری !(۷) (شکل ۹)

---

(1) TRIBALLOS SON OF STRA TON STRATONOS
(2) HRAKLEI=HERACLES

(۳) این ترجمهٔ تخمینی ازترجمـهٔ فرانسوی متن یونانیست که مطا لب آن بدون ترجمهٔ تحت اللفظ در نظر گرفته شده .

(٤) PYTHES نام شهـر مقدس دلف DELPH است کـــه نخست بنام PYTHO بسر DELPHOS یکی ا زقهرمانان باستانی یونان شهـر ت داشت وبعد از آن آنرادلف نامیدندمنسوب بخود دلفـوس (فـرهنگ اساطیر یونان وروم از پیر گریمال ۲٤٤ـ ٦۸٥ طبـع تـهران ۱۳۳۹ ش.)

(5) KLEARXOS
(6) KINEU=KINEAS.
(7) INSCRIPTIONS GRECQUES NOUVELLES DE LA BACTRIANE PAR M. LOUIS ROBERTPARIS 1968.

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

لویس روبرت درشرح این کتیبه‌های یونانی می‌نویسد : که کلی ارخوس از مکتب تلامیذ ارسطـــوبوده، که‌برای مطالعهٔ فلسفهٔ هند ی وبودایی به‌باختر افتاده ودر زمـان بعد از سکندر بدین شهر یونانـی باختر آمده، واین گـفتا ر هـا ی‌حکیمانهٔ اسلاف یونانی را بـر یـن گـوریکی از یـو نانیان نـو شتـه‌باشد .

چون اثر فکری وفر هنگی‌وهنری یونانیان ، مقارن باسلطهٔ سیاسی تا اوایل قرون میـلادی د ر یـــن‌سرزمین جریان داشت ورنگ‌مقامی باختری راگر فته بود، ودر حدو د۲۵۰ ق،م آثار آنرادر کتیبهٔ قندهار هم می‌یابیم . پس این نـو شتـهٔ‌حکیمانه رابیك قرن بعداز اسکند ر یعنی پس از ۳۲۳ ق،م مـنسو ب‌کرده میتوانیم . ودرتاریخ هنر خط هم یکی از قدیمترین آثا ر خـــطیونانی در افغانستان کهن‌است .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

سنگ نبشته های خروشتهی

خروشتهی فقط نام رسم الخطاست نه‌زبان . واین رسم الخط در افغانستان شرقی ازقرن ۳ق ،م‌تا قرن ۵ م مدت هشت قرن دوام داشته ، وکتیبه‌های‌سنسکریت‌وپراکریت بدان نوشته شده ، وبر مسکوکات شاهان موریا وشا هان‌یونانی باختر و کو شانیان هم بنظر می‌آید. وچون پیدا یشگاه آن‌سرزمین آریانه (افغانستان قدیم) است ،بنابرین ویلسون (۱) درکتاب‌آریانه انتیکوا (۲)(طبع لندن ۱۸٤۱ م) آنرا الفبای آریانه(۳)نامیده است ، که کتیبه های متعدد آن ازختن تا افغانستان و هندشمالی باقیست ، وبر مسکوکات وکتیبه هاهم نوشتن آن مقارن‌رسم‌الخط های یونانی ، آرامی ،براهمی، رواج تام داشت .

رسم الخط خروشتهی (٤) مانندآرامی اززاست به‌چپ نوشته میشد. وآثار آن در افغانستان از جنوب‌آمو تاوادی ارغنداب میرسد ، که‌از ستوپه ها ومعابد واوقاف بودا یی‌درهده وبگرام وبلخ وجلال آباد و بامیان ووردك غرب کابل و غز به‌ووادی ماورای خیبر آمده‌است .

بقول بیو هلر (۵)از بر خی‌مشخصات الفبای خروشتهی ما نند حروف علت (مصوته) وحروف‌صحیح (مصمته) مرکب‌برمی آید. که‌به کمك رسم الخط براهمی‌تکمیل‌شده ، وبنابران براهمی چندی پیشتر ازان وجود داشته است .ولی خروشتهی درنتیجهٔ آمیزش ساترا پها وسلطهٔ موقتی دو لت‌هخامنشی بامردم محلی و روسای شرقی افغانستان کنونی و پنجاب‌بوجود آمد، که بمرور زمان در رسم الخط آرامی تعدیلاتی وارد شده والفبای خروشتهی از آن برآمد . ولی تکامل آن تدریجی‌بودومامیبینیم که‌درا واسط قرن‌سوم‌ق.م

---

(1) H.H. Wilson
(2) Ariyana-Antiqua
(3) Arianian-Alphabet
(4) Kharoshthi
(5) Buhler

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

در فرا میـــن شهبـــاز گر هـــی‌ومانسیهرهٔ اشوکا در حالی‌استعما ل شده، که‌در همین عصر ر سم‌الخطآرامی نیز وجود داشت ، که د. ر تکسیلا شرقاً ودر قند هار جنوبـاً کشف گردیده ا ست . وآخـر یـن نوشته های خروشتهی تـا قـر ن‌ه‌میلادی هم میرسد و منطقهٔ نفـو ذ آن‌شمالا تاختن هم بوده که نوشته‌های متعدد ونسخهٔ‌خطی‌دهامه‌پده(۱) درقرن ۲ م بـــدیـن خط و یـــك‌پراکریت شمـال غـربی هنـد ا ز نزدیکیهای ختن بدست آمده‌است .درحالیکه انتهای شرقی استعمـا ل خروشتهی درپنجاب تاکرنال ومانی‌کیاله(۲) بوده،وازکانگره (بهیم نگر العتـــــبی)دوکتیبهٔ خرو شتهـی‌وبراهمی وهمچنین ازما تورای کنار دریای جمنا نیز کتیبه های‌آن‌کشف‌گردیده است . امادر بارهٔ کتیبـــهٔ دیگر مکشوف ازمقا م پتنهٔ هنـــدگویند که آنرا از شمال غـر بـی هند بدانجا آورده باشند .

درجنوب غرب مسکو کا تی‌بخـطخروشتهی ،ازسیستان و قند هار هم بدست آورده اند ، وکتیبـــهٔخروشتهی وبراهمی در تهل وادی ژوب وهم آثار ایـن خـط درواد ی‌سوات ولداخ وجنوباً درپارچه های مکشوفه ازموهن جودیـرو وا د ی‌لار کانهٔ سند میرسا ند ، که‌منطقهٔ نفوذ خروشتهی مخصو صاً ازحدود۶۹ درجه تا ۷۳ درجه وسی‌د قیقه طول شرقی واز هندو کش تاحدود۳۳ درجه عرض شمالی و سعـــت داشته که‌مبدأ آن بلا شبهت همان‌ولایت گندهاره تـا تکسیلا بـود ه است .

اگرچه نوشـــته هـا ی مـتعد دخروشتهی از ختن بدست آمده ،ولی انتقال آنرا به‌دست مها جر یـــن‌هندی بسرزمین تر کستان چینـی میدانند . زیرا این نوشته هـا ازقرن ۲ میلادی قدیمتر نیستند ، در حالیکه استعمال خرو شتهـی د رهند شمال غربی تاقرن ۳ قبـــل‌ـ المیلاد بالامیرود ، وازهمان خـــطآرامی برآمده که‌دردفاتر هخامنشی، ساترا پهای شمال غر بـی هنـــداستعمال میکردند . ودرین او قات وجود هندیان در ترکستان شر قی ثابت‌نیست(۳)وظاهرآدیمتریوس(٤) بادشاه یونانی باختری در حد و د۱۹۰ق،م وبعد ازوایوکراتید یس(٥) درحـدود ۱۸۱ق،م ازیونانیان باختربرخاست وبار او ل سکه هـا ی

---

(1) Dhama Pada
(2) Mani Kiala
(3) Kharoshthi inscriptions. By Sten Konow. Culcutta 1929, Vol. 2 Part
(4) Demetrius
(5) Eukratides

136394

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

مربع مسی خودرا بدو رسم ا لخطیونانی وخروشتهی نشر دا د .
ودرین رسم الخط کلمهمهاراجهسه(۱) هندیرادرمقابلبازلیو ز (۲)
یونانی نوشت که بهمعنی پاد شاهباشد (۳) . همچنین مسکو کا تی
از ارا کوزیا (وادی ار غنداب) بهدست آمده، کهروی سکه نا م
شهنشاه مهرداد دوم پارتی (۱۲۳ ـ۸۸ق،م) بهخط یونانی نوشته شده،
وپشت سکه نام شهزا ده بخطخروشتهی است (٤) واین گو نه
مسکوکات یونانی وخروشتهی د رینجاب هم یافته شده ، منسو ببه
آزس (٥) پادشاه پارتی قرن او لمسیحی کهنامش رادر خرو شتهی
آب (٦) نوشتهاند. واین ر سم مسکوکات دوزبانه (۷) تا عصر
هر مایوس (۸)در حدود ۳۰ق، م درافغانستان دوام داشت ، وبعد ازان
در عصر کوجو له کره کد فیزیس(۹) او لین پادشاه کو شا نی در
حدود ٤۰ م هم برمسکو کات طلاونقره ومسی کلمات مهاراجه سه
کو جوله کسه سکو سه کیه د هفهسه (۱۰) وغیرهبهمینرسم الخط
دیده میشود . ولی بعدازقرن اولبنظر نمی آید. (۱۱)قراریکه ستین
کونواز نظر گرامر مطالعه نموده ،زبان تمام این کتیبه هاباو ضا حت
هم شکل بوده و ثابت می آیدکهزبان محلی مرو ج این سرز مین
بیش از آغاز قرون میلاد ی بود،کهیك پرا کر یت هند یست نه
ایرانی .

اما آثار سنسکریت هم د رخروشتهی بدین سبب نما یان است
کهپانی نی(۱۲) گرامر نو یس مشهورسنسکریت،ازینسرزمینبود،
وتکسیلا بحیث دار العلم قد یمدرینجا وقوع داشت ، و فر قه
بودایی سرو استیو ادین (۱۳)کهاستعمال کنندگان سنسکریتبودند،
مکرراً درکتیبه های وردك وپشاوروغیره ذکر شده اند، و حتیجملات
مکمل سنسکر یت هم د ر کتیبهٔ پشاور دیده میشود، وزبان آثا ر
تورهیری هم سنسکر یت خا لص است . امکان دارد که یكمجمو عهٔ

---

(1) Maharajasa
(2) Bazileuz
(3) Ariana Antiqua. By H.H. Wilson p. 245 London 1841
(4) S.K. p43
(5) Azes
(6) Ayasa
(7) Bilingual
(8) Hermaeus
(9) Kujula-Kara-kadphises. Sakusa Kayadaphasa
(10) Maharajasa Kujula Kasa
(11) A. Ant. 357
(12) Panini
(13) Sarvastivadin

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

قوانین بودایی درعصر کنیشکا بـه‌سنسکریت فراهم آمده‌باشد ، د ر حالیکه‌زبان معابد شمال غـر بـی‌هنـد پـر اکریت قـد یم و خـط خروشتهی بوده ، ولی سنسکر یت‌هم در مناطق نفوذ خروشتهی‌رواج یافته بود. وحتی جملات‌سنسکریت‌در کتیبه های خر وشتهی ترکستان شرقی به الفبای براهمی د یـد ممیشود، واز آن برمی آید که خـط براهمی با سنسکر یت یکجا جـای‌خروشتهی راگرفته بود.

همینکه کنیشکا تسلط یـا فت ،آهسته آهسته‌رسم الخط خروشتهی در امپراطوری یویه ، چی از روا ج‌افتاد ، وحتی‌در تکسیلا نوشته ـ های خرو شتهی بایك پـو سـت‌درخت بلك بانوشته برا همی بـه سنسکریت‌بدست آمده،که‌نشوو ئمای‌خط براهمی‌را نشان میدهد (۱) .

غالباً اخلاف‌کنیشکابسبب‌سکونت‌درهند،بعد ازواسود یوه(۲) کا مـلا هندی مآب شدند وسنسکر یت وکلتور هندی ، خروشتهـی را در شمال غرب هند ا ز بیـن بـرد وبراکریت هم مقاومت خودرا ازدست داد. ودرزمان هو ویشکه (۳) رونق‌خط خروشتهی به‌پایان ر سـید و سنسکریت بودن نوشته های لو زلایی که‌بزمان واسودیوه و حتی بعد از آن هم تعلق‌دارد رواج‌سنسکریت‌رادر عصر اخلاف کنیشـکا نشا ن میدهد (٤) وبـدیـن حساب رواج‌خروشتهی ازقرن ۳ق،م آغاز شده وتامدت ۸۰۰ سال بقرن ۵م‌میرسدکه‌هم رسم الخط دفاتر ومسکو کات وهم خط کتب وآثار دینی بود.(۵)

تحقیقات علمارا جـع به‌رسم‌الخط‌خروشتهی درحدود ۱۸۳۰ م وقـتی آغاز شد، که‌یك عده مسکو کـا تزیاد از افغانستان وشمال غـر ب هند، بدو رسم الخط خرو شتهـی‌ویونانی بدست آمد، ورسم ا لخـط یونانی آن کلید خوا نش کلما تخروشتهی گـر دیـد . و جیمس پرنسیپ (٦) عضو انجمن شاهـی‌آسیایی بنگال ۷ـ۸ کلمه را از آن مسکوکات خوانده توانست ، و در تکمیل این کار کتیبهٔ خرو شتهی

---

(1) S.K.173 (2) Vasudeva (3) Hoveshka (4) S.K. 181

(۵) مخفی‌نماند که خطخروشتهی در اوا خر آنقدر زیر اثرخط براهمی هند آمد، که گاهی مانند برا همـی‌ازچپ براست هم نوشته‌شده‌است.
(6) Jams Princep

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

کمك کردکه در چندسطر بر یـــك‌ظرفی ازبلخ بدست آمده بود ،وبز جولای ۱۸۳۸ درمجلهٔ آ سیا یـــی‌بنکال مطالعات پرنسیپ در آن‌باره انتشاریافت ، ومقارن آن از معبـــدهائی کیاله پنجاب هم برخی‌نوشته‌های خر وشتهی بوسیلـــهٔ جنـرال‌کورت (۱) بـدست آمد . و لـــی چون پرنسیپ در ۱۸۳۸ درگذشت‌مستر میسون (۲) درافـغانستان مشغول کنجکاو یـها بـود . وی ازبامیان و هده نوشته های‌روی‌ظروف کشف کرد، که براساس مطا لعا ت‌ایشان پرو فیسر ولسون مـو فق گردید، که‌در کتاب آریا نه انتیکـواطبـع ۱۸۴۱ جـــد و ل حـر و ف حروشتهی رابا انواع آن تر تیـب‌داده . وآنرارسم‌الخط آریانه‌بخواند. واین تحقیقات وقتی مکمل ترگردیدکه ستین کونو در کـتاب مهـــم خود جدول ۲٦٦ شکل حـروف واعداد آنرا ازروی تمام کتیبه ها ی مکشو فه تر تیب کـرد. (عکس‌نمبر۱۰)

درباب تسمیهٔ خر و شتهی یـك‌نظر اینست که‌در اصل خرو تهی بوده ، که قبیله یی تاکنون بنـــام‌خروتهی افغانی موجـود است . و بیوهلر گوید: که‌خـروشتـه (۳)نام مخترع آنست . ویادر زبـــان آرامی خروشته به‌معنی نو شتن‌بود،که‌بعد هادر سنسکریت هـم روا ج یافته باشد. ولی برخـی از علـــماگویند : که‌از کلمه کروتهه (٤) آرامی به‌معنی «حرف» آمده‌است .

اکنون ذکر تمام کتـیبه هـا ی‌خروشتهی راکه تاسنه ۱۹۲۹مطالعه ویاکشف شده مـی آوریم . کتـاب‌نوشته های خروشتهی در دو جلـد ضخیـم درهـمین سال از طـرف‌ادارهٔ نشرات مرکزی حـکـو مـت هند درکلکته طبـع شد ه ، کـــه‌حصهٔ اول جلد دوم تالیف د کتـور ستین کونو پروفیسر یونیورستـی‌ارسلو باشد . ودرآن (۱۰۱)کتیبهٔ خـــر وشتهی که‌در ا فغانـستان‌تااواسط هند ولداخ بدست آمـده ، مورد تحلیل وترجمه قرار گر فتـه‌اســت ، ودر جلـد دوم متـو ن خروشتهی ۷٦٤ کتیبه مو جوداست‌که حصهٔاول کتابرا (بویر) (۵) و (راپسون) (٦) و (سینارت)(۷)فراهم آورده ،وحصهٔدوم کتا برا (راپسون) و(نوبل) (۸) ترتیـــب‌داده اند . که طبع آکسفورد ۱۹۲۹ باشد. (نام کتـاب در انگـلیسی‌خروشتهی انسکر پشنز (۹) است

---

(1) Court
(2) Masson
(3) Kharoshta
(4) Karottha
(5) A. M. Boyer
(6) E.J. Rapson
(7) E. Senart
(8) P.S. Noble
(9) Kharoshthi inscriptions

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

ومادر حواشی مخفف آنرا بنـــا مؤلف آن ایس ـ کی (۱) اشار ت کرده ایم .)

۱ـ کتیبهٔ خوات :

ازمهم ترین متون خرو شتهـــی کتیبه ایست روی ظرف بز ر گـ سنگی که‌در حدود ۱۸۳۸م میسو نآنرا ازخوات وردك ۳۰ میلی غرب آنابل به‌موزهٔ برتانیه لندن انتقا اداد. (عکس نمبر ۱۱)

این کتیبه ، سه‌سطر بردورادورظرف ویك سطر هم در پایین دارد. که‌حروف آن جدا جدا ووا ضـــح‌وروشن است که‌بنام مهاا را جـــه هوویشکه‌پسر کنیشکا(۱۶۹ـ۱۸۲م)نو شته شده وترجمهٔ تخمینی آن چنین است :

«درسال ۵۱ بتاریـــخ ۱۵ مـــا ماارتمی سیوس (۲)کمه گو لیه (۳) خلف وگره مریگه (٤)ساکن خوا ت‌گردید و بنا ی یـــاد گـــار حضر ت ساکیا مونی را در ویهاره و گـــره‌مریگه دریك ستو په کـــذ ا شـــت درین بنیان سعادت وخوشی ، سهم بزرگ از مهاراجه هو ویشکه باد! ثواب آن برای مادر وپدرم و برادرم‌هشتهونه‌مریگـــه بـــاد. (۵)وبه تمام منسوبین ودوستان ووابستگـــان و بخو د من و کره مریگه باد ! نفـــع آن بصحت تمام موجودات وافتخارهمگان برساد! آنانیکه درین‌جهانند اززیر زمین تاآسمان ، ا ز تخـــم بـ آمده گان (پرندگان) و ازشکـــم برآمده گان (آدمیان وچهار پا یان)تامو جودات بدون شکل (حیوا نات غیرمرئی.)(همچنین‌ثواب‌آن)به‌اخلاف‌من وآنانیکه گمراه نیستندبرساد!

وهمچنین از ساختمان گردا گر د آن، بهره برداری کا مل شود ! و مردیکه عقیدهٔ کاذب دارد نیز ازآن‌سهم داشته باشد . این و یها ره درقبول معلمان مهاسانگریکه (٦)است » (۷) د ر یـــن کـــتیبـــه سال ۱۵ سلطنت مقارن حدود ۱۸۰م‌باشد ، وماه ارتمی سیوس یو نانی ماه پنجم سال یونانی است کـــه درآثار الباقیه البیـــرونـــی (ص ۷۱) ارطماسا وس ضبط شده، ومقار نماه می‌است. واستعمال گاه شماری

---

(1) S.K.
(2) Artemisios
(3) Kamagulya
(4) Vagra Marega
(5) Hashthuna Marega.
(6) Mahasanghika
(7) S.K. 2/170

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

یـــو نـــانی در رسم ا لخـــط خرو شتهی دلالت دارد. بر اینکه اثر فرهنگ یونانی دز اوا خر قر ن۲م باهمان استواری سابق خود با قی بود.و۱۵ ماه ارتمی سیوس سال۵۱ = ۲۵ اپریل۱۷۹م باشد.

درین کتیبه نامهای دو برادر بنام فامیلی ماریکه یامریکه مذ کور است کههمین نام باملای ماریک (۱) درکتیبهٔ زبان تخاری و رســم الخـط یونانی سرخ کوتل با رئیس هیئت ترمیم معبد بغلان هم آمده.ومعلوم است کهمریکه نام یك دودمان عهـد کنیشکاو پسرش هوویشکه بـود. وافراد این خاندان در بنا و ترمیـم معابد دستی داشته انـد . ولـــی استعمال زبان تخاری ورسم ا لخطیونانی در معبد بغـلا ن و خـــط خروشتهی وزبان پرا کریت درمعبدخوات که بین هردو فاصله ۲۰سا له است خلط ووجود فر هنگ مقامی زابایو نانی میرسا ند. واینکه در آثار معبد بغلان، علایم آتش مقدس ،ودرخوات یك معبد بودایی دیده میشود. که بنام سا کیامونی وقف شده این مطلب راتایید میکند : کهدر عصر کوشانـــی آزادی مـذاهب ومدارای عقاید دینی به تمام وکمال مـو جود بوده وبر مسکو کات این شا هـان هم یك مجمو عه ارباب انوا ع مقامی ویونانی وهندی دیده میشود .

مضمون کتیبهٔ خوات وسعت نظروشفقت برتمام مو جودات حیه رانیز حاویست که وا بستگی بامضا میـن فرامین اشوکا وقوانین دیانت بودایی دارد، وتسامح تام مـذهبـی از آن نمایان است.

اما ذکر معلمان مها سا نگهیکـه ثابت میسازد کـه ایـن فرقـه در افغانستان هم موجود بود واین نا مفرقه‌ایست که ساکه ها حین کمال مشغو لی خود با بودیزم ، فـر قهسروا ستیو ا د یـن رابـرخلاف آنها حمایت میکرده اند(۲) وذکر ایـن فرقه در کتیبهٔ متو را و غیـره هـم آمده است .

۲ـ نوشته هابر پوست درخت:

درسنه ۱۹۳۰ دریکی از سمـوچ های بامیان نزدیك بت ۳۵ متر ی نوشته های خروشتهی وبر همی بر پوست نازك درخت کشف شد. کـه پارچهٔ کلانتر آن ۲۵ × ۱۰ سانتـی سطـح دارد. وآنـرا در ۱۹۳۲ د ر مجلهٔ آسیایی پاریس بانوشته های مشابه آن که از کشمیر و گلگـت خریداری شده بود ، مورد مطا لعه قرار دادند که به قرن۳ تاقرن ۸ م

---

(1) Mareg (2) The Dynastic art of Kushaan, p134. By Rosenfield. California 1967

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

تعلق دارد، وبقا یای یك کتابخا نـه‌معبد است که برخی ازآن فصو ل کتـب ابهـی دهرمه (۱) پیـروان‌مذهب بزرگ بودایـی بود وکلـمه «بودی ستوا» (۲) دران‌دیده میشودکه ارتباط به مذهب بزرگ بو دایی دارد .ونیز پارچه های کتاب وینایا(۳) یکی از آثـار مذهب کو چـك بردایی نیز بزبان سنسکریت و خطبراهمی وخروشتهی درآن مو جو د است واز آن پدید می‌آید که‌تاحدودقرن ۸م هم‌این رسم الخـط هـا ی خروشتهی وبـراهـمی بـازبـا نسنسکریت درین حوالی رواج داشت تاکه نشر دین اسلام آثار آنرا ازبین برد.

۳ـ نوشته برظرف گلی هده :

آثارهده‌پنج‌میلی‌جنوب‌جلال‌آباد و مسکوکات‌وبتانیکه‌ازین مقام درصد سال اخیر بدست آمده در تار یـخ‌بودیزم ودوزهٔ کوشانی اهمیت تا م دارد ،واین ولایت ننگر هـار جزءمهم کوشان شهر بود و آثارنقاشی بودا در حوض آب ماهیان که‌ازتپه‌اشتر هده اکـنون کشـف شـد ه بهترین مظهر نقاشی‌گندهار است ومعبد بزرگ استخوان بودا هـم درینجا بود، که‌نام هده‌ازآن‌آمده ودربښتو هډو (٤) بمعنـی ا ستخوان است.

درحدود صد سا ل قـبل مسترمیسون یك ظرف گلی رابادو سطر نوشتهٔ خروشتهی بدست آورد ، که‌درسنه ۲۸ ساخته‌شده و به‌یك‌بودی ستوا اهدا گردیده و ثـواب آ ن‌به‌یاد شاهی بخشیده میشود . که نام وی مذکور نیست وشاید یـکی ا زکوشانیان بـاشد (کـتیبه هـا ی خروشتهی ستین کونو) نقل خطـی‌این کتیبه راویلسو ن در کتـا ب آریانا انتیکوا وبعداز آن کـونو درکتیبه های خروشتهی (۲ر۱۵۷)نشر نموده اند. ترجمهٔآن :«درسال۲۸دهم‌ماه اپی لایوس (۵)بنای یاد گـار ی درباغ شاهی (٦) دریك ستو پـا بدست معمار سنگه میتـره (۷)

---

(1) Abhidharmakosa-Sastra
(2) Bodhisattva
(3) Vinaya
(4) HADD
(5) Apellaios

(٦)دراصل RAMNAMMI بود که آنرابه KING'S GROVE ترجمه کرده اندو لی نام باغ شا هی‌تاکنون در جلا لآباد مـو جـو د است.
(7) SANGHAMITRA

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

نـــذاشته شد. این بنیاد برکت یادگار بودهی ستوا باد! جلو گیری ازفساد دهرمه (۱) درهرآجا باد !آمادگی برای نروانای (۲) همکا ن باد ! واجر جزیل برای شاه باد ..(کتاب مذکور ۲ر۱۵۸) درین کتیبه تاریـــخ ۱۰ ماه اپی لایوس یونانـــی‌سال ۲۸ مساویست با ۲٤ نو مبـــر ۱۵۵ م که‌عصر کوشانیان بز ر گ‌باشد .

٤ـ کتیبهٔ آرا: (۳)

بفاصله ده میل جنوب غر بی‌اتك‌نزدیك گذرگاه نیلاب بر کنار جنوبی دریای سند بعرض ۳۳ درجـــه ٤٦دقیقه وطول ۷۲ درجه ۱۲ د قیقـــه واقع است. کتیبهٔ سنگی آن ۲فتx ۸ انچ از طرف سر او زل ستیـــن به‌موزه لاهور اهدا شده (نمبر ۱ـ۱۳۳) مشتمل بر ٦ سطر خروشتهی عصر کوشانی ودارای تاریخ۲۵جیی‌شتهه (٤) سال ٤۱ = ۲٤ اپـــر یل ۱٦۹م مضمون : «در عصر مهاراجه‌را جاتیراجـــه دیـــوه پتـــره کیسر ه کنیشکه پسر وجهشکه (۵)درسا ل ٤۱ وروز ۲۵ ماه جیی شتهه ، ایـــن چاه‌زطرف‌دشه‌وه‌هه‌ره‌خلیفه‌پشاوریان(٦)به افتخار مادر وپدر و ثـــو اب خودش وهمسر وپسرش ، بـــرا ی‌رفاه تمام مخلو قات کنده‌شد. (۷) دربنجا لقب رومی کیسره = قیصرونوشتن نام پـــدر او را مشخـــص میسازد ، که همان فو شکـــهٔ (۸)مذکور در راجه تر نکینی کلهنـــــه است. که‌در کتیبهٔ سال ۵۱ خوا ت‌وردگ بعنوان مهاراجه (امپراتور) یاد میشود . (۹)

۵ـ کتیبهٔ مهر باجور :

درسنه ۱۸۸۹ م ازمیان کلی‌باجورشمال شر قی جلال آباد . چندیـــن سنگ نوشته بدست آمد که‌بر یکی‌ازآن به‌خط خروشتهی کلـــمـــات : سوتهیو دهمه‌سه (۱۰) نوشته‌شده‌وکلمهٔاول راهمان شاو(۱۱)زبان‌ساکه بمعنی (KING)دانسته اند = (شادرکتیبه‌های کوشانی) ولی نـــام این حکمران بـــلا شبهت یـــو نـــا نی‌است . واز حکمرانان وادی کا بـــل

---

(۱) عدالت ،تقوی ،راستی DHARMA

(۲) NIRVANA فنای مطلق‌در عالم خیر

(3) ARA (4) JYAISHTHA

(5) MAHARAJATIRAJA DEVAPUTRA KAISARA VAJHESHKA PUTRA KANISHKA

(6) Dashavhara'of the Peshawarian Scions

(7) S.K. 2/165 (8) Fushka

(9) S.K. 2/179 (10) Su-Theudamasa

(11) Shav

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

در عصری میزیسته ، که سلطـه یونانیان باختر از طرف قبا یـــل سیتهـی و کـوشا نـی خا تمـــه یافت .(۱)

٦ـ کتیبه آبنردان مسی :

در سنهٔ ۱۹۲۰ م ظرف آبکر دان مسی ازقریه بیدادی (۲) ۱۲ میلی شمال غربی مانسیهره وا قـــع کنار دریای سیران بدست آمد، که بموزهٔ پشاور اهدا شد و۹ انـچ فرا خـی و۲.۷ ر طل وزن دارد وبرآن بـــه خط خروشتهی پیش ازدورهٔ کوشانی نوشته اند :

« ارمغان سنگهره کشیته (۲) به جمـعت روحانیون چهارمقام (٤) در مملکت یوزه شد (٥) از معلمان کاشیه پیه (٦) .»

شباهت کلمات این کتیبه را بـا برخی ازنوشته های تکسیلا وموز د پشاور خاطر نشان کرده اند ، وفرقهٔ آموز گاران کاشیه پیه نیـــز ربطی با فرقه های مذهبی تکسیـلا دارد . (۷)

۷ـ کوزه قریهٔ بیماران جلال آباد:

این دیه درحدود هفت میلی شمال غرب جلال آباد واقع است و بیـن سنوات ۱۸٤۳ ـ ۳۷ مستر میسون نکلیسی درستو پـای بـزرگ و کوچك مرکز این قریه حفـریـات نمود، ودر اطاق یادگار مقدس آنجا کوزهٔ بزرگی که ازخاك روغنی سا خته شده بود. باخط خروشتهی یافت که درآن دانه های کوهر وسبحه وجعبهٔ طلایی مزین وچهار سکهٔ مسی ازیس (۸) بـــود وازآن استدلال میکنند کـه این ظرف متعلق به عصر پیـش از ازیس وپیش از (حدود ٥۰ ق.م) نیست وبر مسکـو کـات آن بخـط خروشتهی نوشته اند:

« مهاراجه سه مهاته سه دهرمیکـه راجه تیـره جه سه ایاسه»(۹)

ترجمهٔ کتیبهٔ او ل : «ارمغـــا ن نمیوه ر کشیته خلیفه موجه وت ها(۱۰) بتقریب نیابت اوبطور یادگار حضرت (بودا) بافتخار همه بوداها »(۱۱)

---

(1) S.K.2/6
(2) Bedadi
(3) Sangharakshita
(4) Four Quarters
(5) Urasa
(6) Kasyapiya
(7) S.K. 2/88
(8) Azes
(9) Maharajasa Mahatasa Dhramikasa Rajatirajasa Ayasa

نام ایاز که درادبیات دری بشکل **ایاس هم آمده ، آیاربطی بااین ایاس** Ayasa شکل خرو شتهی از پس نخواهد داشت ؟

(10) Sivarakshita The Mujavat Scion
(11) S.K. 2/51

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

کتیبه سرپوش ظرف « شیـــوه‌زکشیته خلیفهٔ مـــوجه وت . بطور پدر حضرت (بودا) » (۱) مخفـــی‌نماید: کـــه کلـــمه موجه وت (۲) را نام قبیله یی پنداشته اند، که دراتهر واویدا مقارن اسمـــای بلهیکـــه وگندهاری شمال غرب هند مـــذکوراست . (۳)

۸ــ کتیبهٔ سرپوش جعبه :

دربین آثار باستانی که مستـــرمیسمون از افغانستان فرستاده بود، سرپوش یك جعبهٔ بر نجی، نو شتهٔ‌حروشتهی در دوسطر دارد . که نظر محققان راجلب کرده‌است . • تاریخ آن مانند کتیبهٔ مانی کیـــا له ۱۰ + ٤ + ٤ = ۱۸ نوشته شـــده وترجمهٔ متن آن چنین است :

« درسال ۱۸ دهم‌ماه ازتی‌مسیوس (٤) یادکار شرامانه کوتمه(٥)در معبد نهاده شد. »

تاریخ دهم ماه ازتـــی مسیو س‌سال ۱۸ مساویست با ۲۰ اپـــریل ۱٤٦ م که‌عصر نوشتن این کتیبـــه‌رابه اوایل دورهٔ کوشانیان بزرگ میرساند . (٦)

۹ــ کتیبهٔ امب :

دیوای (۷) قلعت کوچکی است‌درسرزمین امب دردامنه های شمـــال کوه مهابن که‌در آن آثار ابنیـــهٔ قدیمه‌موجود است وکتیبهٔ سنگی درانجـــا بود که به‌موزیم لا هور انتقال یافت. برسطـــح ۹ × ٥ انچ آن سه سطـــر نوشتهٔ خروشتهی دیده میشود . که‌حروف آن به‌عصر کنیشکاو کتیبـــه سیمین تکسیـــلا مشابـــه است، وترجمه مضمون خرو شتهی آن چنین است:

«درسال ۲۰۰ هشتم مـــاه وا یشاکهه (۸) یـــك آبـــدان از مغـــا ن ازجمند هیمه است (۹) .»

تاریـــخ این کتیبه ۸ ماه وای‌شاکهه سال۲۰۰ مساویست با۲٤مارچ ۱۱٦ م . (۱۰)

۱۰ــ سنگ نبشتهٔفتح‌جنگ:

درسمت شرقی اتك برراه آ هن‌راولپندی وکو ها ت فتـــح جنـــگ واقعست که ٥میل درجنوب آن دیهی‌بنام ماهجیه (۱۱) در ۳۳ درجه و۲۹

---

(1) S. K. 2/52
(2) Mujavat
(3) S.K. 2/51
(4) Artemisios
(5) Sramana-Gotama
(6) S. K. 2/152
(7) Dewai
(8) Vaisakha
(9) Worthy Hima
(10) S.K. 2/104
(11) Mahjia

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

دقیقه شمالی و۷۲درجه و۳۹ د قیقه طول شرقی افتاده وازینجا سنگ نوشته خروشتهی در یك سطر کشف وبه‌موزه لاهور اهدا شد ه. است. خط خرو شتهی آن بدور ۶ساکه می‌ماند.

ترجمهٔآن :«درسال ٦٨ شانزدهم،ه پروشته پده (١) ارمغان اصحاب ودهی تیره (٢)» ١٦ماه پرو شته‌پده سال ٦٨ مساویست با١٨جولای سال ١٧ ق،م (٣)

١١ـ کتیبه پایه مجسمه مکشوفه.ز غزدهیری :

اشنغروادی شمال شرقی پشا و رکه بسیار آسیب دیده واکثر حرو ف آن از بین رفته است (٤) .

١٢ـ کتیبهٔ مجسمهٔ اشنغر:

درفا صله ده‌میلی شمال شرقی‌پشاور در جاییکه دریای سوا ت و کابل باهم می‌آمیزد وشهر مشهورتاریخی پشکلاوه تی‌درین‌وادی بود، ویکی از مراکز مهم بودایی بشمارمیرفت . درقریه زاجر از تپهٔخاکی مجسمه بودا باسه نفر بدست آمدکه‌در معبد هندوان آنجا نهاده شد ودرسنه ١٨٨٣ کتیبهٔ خرو شتهی‌پایین مجسمه را دیدند ، که فقط تاریخ آنرا چنین نوشته اند «درسال ٣٨٤ پنجم ماه‌پروشته‌پده» که این‌تاریخ مساویست با ٧ جون ٣٠٠م. (٥)

١٣ـ کتیبه های جمال گرهی:

جمال گرهی دیهی است دردامنهٔجنوبی کوهپایه پاجا که از مر دان شمالا هشت میل فاصله دارد ودر٣٤ درجه ٢٠ دقیقه شما لی و٧٢ درجه و٥ دقیقه طول شرقی وا قع‌است درینجا کتیبه های متعد د خرو شتهی زاهم یافته اند که‌از آن‌جمله است :

الف : سنگ نوشتهٔاول‌ماه‌اشوه‌یوج (٦) سال ٣٥٩ = ٢٤ ! کست ٢٧٥ م در بارهٔ تأسیس یك‌دارالمساکین دینی درین باغ (بیشه) از طرف شر اوکه پوته که (٧) برای‌متابعان یوڈیلیا که(٨)

ب: کتیبه پایین یك مجسمه بی تاریخ ،ارمغان مادروهمسرواسشته به ثواب تمام مخلوقات و ثواب‌وصحت آقا. (٩)

ج: کتیبهٔ هالهٔ یك مجسمه که‌بر‌آن « وقف سفا » (١٠) نو شته اند. (١١)

---

(1) Praushthpada
(2) Vadhitira
(3) S.K. 2/22
(4) S.K. 2/123
(5) S.K. 2/119
(6) Asvayauj
(7) Sravakapotaka
(8) Uddiliaka
(9) S.K. 2/114
(10) Sapha
(11) S.K. 2/114

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

د: کتیبهٔ بنیاد یك ستون : «یك‌منار ارمغان بودا ورمه » (۱)
ه : نوشته بریك چراغ سنگی که‌در حفریات ۱۹۲۱ م کشف شده وفقط «درستو په ایده» (۲) بر آن‌خوانده میشود .(۳)
و: سنگ نو شتهٔ مکشوف ۱۹۱۲م که‌برآن نوشته اند: ارمغان بود- هاره کشیته(٤)»(٥)

١٤ـ سنگ نوشته قلعه‌سنگ:

دامنه کوه مهابن مربوط خود وخیل مرز قبیله یوسفزایی که د ر موزهٔ لا هور است (نمبر ۱، ٥٩)مضمون آن : «درسنه ۱۰۰ متابعا ن پی‌په له کهه (٦)چاهی ساختند .خوانش عدد صد مشکو کست و سال صدم = ١٦ـ١٧م است (۷)

۱٥ـ سنگ نوشته کالدره :

نزدیك درگئی جنو ب‌کوتل ملـه کند درسوات که اکنون درموز ه لاهور است۲۷ × ۹ انـچ . تاریخ‌این کتیبه ۲۰ ماه شراونه (۸)سال ۱۱۳ = ٥ جولایی ۲۹م است .
مضمون آن :«این حوض ازطرف‌نهایدوره پسر داتیـا (۹) برای استفاده تمام مخلوقات درسا ل۱۱۳بیستم ماه شر وانه ساخته‌شد. »
قراریکه تحقیق کرده اند نـا موقف کنندهٔ این حوض تهاید و ر ه یکصورت مصحف تهیودوروس(۱۰)یونانیست که‌بریك کتیبهٔ ظـر ف سوات میرید رخ تهیو دوره(۱۱)آمده ، وشاید این تهاید وره کالدره ازاخلاف میرید رخ باشد. (۱۲)

١٦ـ کتیبه هفت حر فی‌کانیزه:

دهیری واقع عمر زیی چار سده پشاور (پشاور موزیم)(۱۳)

۱۷ـ کتیبه بنای حو ضی د رگرنال هفت میلی جمنا :

(موزه لاهور) ازطر ف کر یسه‌کوی (١٤)

---

(1) Buddhauarma
(2) Aida
(3) S.K. 2/116
(4) Buddharakshita
(5) S.K. 2/116
(6) Pipalakha
(7) S.K.2/52
(8) Saravana
(9) Datiaputra-Thaidora
(10) Theodoros
(11) Meridarkh Theudora
(12) S.K. 2/65
(13) S.K. 2,172
(14) S.K. 2,179 Krisakavi

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۱۸ـ کتیبهٔ کومره‌هار(۱)پتنه:

(هند) مکشوف ۱۹۱٤ که آنرادورترین کتیبه خروشنهی بیرو ن از منطقه نفوذ این رسم الخطشمرده اند «کارسنگه د ا مه کوتهومه » (۲)

۱۹ـ کتیبهٔ صندو قچهٔ کورم:

وادی کورم درجنوب سپین غربرخط مرز ی شرقی افغانستان‌واقع وچون گذرگاه فاتحان وکاروانها ی‌هندبطرف زابل و کابل بو د ، همواره در تا ریخ اهمیتی بسزاداشت ، واین صندو قچهٔ مسی دارای شکل ستو پاست که ٤سطر کتیبه بردورادور خو د دارد، و یکی‌از نوشته‌های مفصل خرو شتهی‌است بدین مضمون :

«درسال ۲۰ وبیستم ماه اوه‌دونه‌که (۳) شویده ورمه پسریاشه (٤) بنای یادگار حضرت سا کیا مو نی‌را درین باغ خودش در نیو ویهاره، به موافقت معلمان سر واستیوا ده(٥) دریك ستوپه برای ثواب تمام مخلو قات نهاد. آنحضر ت گفته‌بود: دردوام‌جهل‌به‌آیین،درپندا شت آیین اساسی (٦) (تصور مادیات)درادراك نام وپیکر درنام وپیکرشش وسیله (۷) درتماس آین ششوسیله (بامحسو سات) در علا قه بااحساس ـ درتشنگی ا حسا س(اشتها بمادیات) ـ درتشنگی‌ولع‌ـ درحرص‌حیات‌درزایمان زند گانی ـدرپیری ـ مر گ ـ مصیبت ـ پراگندگی ـدردـ افسردگی‌ونومیدی. چنین است‌اصل‌مجموعهٔ‌رنج‌برای‌تمام موجودات.

واین پره تیت یا سه موت پاده(۸) ازطرف ماهی فه تیه (۹) به تعظیم همه مخلوقات نوشته شد .»درین کتیبه ماه اوه دونه که ،عبارت ازماه یونانی اودو نایوس (۱۰)است‌که‌مطابق‌باشد با۲جنوری ۱٤۸م(۱۱)

---

(1) Kumrahar (2) Sanghadasa Kauthuma. S.K. 2,178
(3) Avadunaka (4) Svedauarma-yasa Putra
(5) Sarvastivada (6) Sanskaras
(۷) مراد پنج حس و عقل‌است.
(8) Pratityasamutpada. (9) Mahi Phatia
(10) Audunaios (9) S.K. 2,152

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۲۰ــ نوشته بر هانه یك مجسمهٔبودا در موزهٔ لاهور«هدیهٔ بو سه ورمن »(۱)

۲۱ــ نوشته بریك تختهٔموز یمِلاهور (..... سنسکاره (۲))

۲۲ــ پنج سنگ نوشتهٔ لو ریان‌ننگی سوات‌سفلی نزدیك قریهٔپیلاله که‌درسنه ۱۸۹٦م کشف ودر موزهٔ‌کلکته محفوظ اند:

نوشتهٔ یك سنگ : درسال۲۱۸بیست وهفتم پروشتهه پده(۳)تحفهٔ بودها گوشه (٤) پیر وسنگهاورمه(٥)(مطابق ۲۷ اگست۲۷٥م) (٦)

نوشته دیگر : تحفهٔ بودها ور مه(۷) درستوپهٔ کهنده ونه (۸)

نوشته دیگر : تحفهٔبود هامیترا(۹) پیر وبودهار کشینه (۱۰)

نوشته دیگر : تحفهٔ اکشه ییکه(۱۱) پیر وشرهمه نه سد هرمه زه نه (۱۲)

نوشتهٔ د یگر : تحفهٔ سینهـــامیتره (۱۳) پیرو سی هی لیکه(۱٤)

۲۳ــ کتیبهٔمایره (۱٥) نام یـك‌قریه در کو هپایه نمك ضلع جیلم (پنجاب) در صد میلی جنـــو ب‌تکسیلا سال ٥۸ = ۲۷ ق، م(۱٦)

۲٤ــ کتیبهٔ ممانی دهیزی (۱۷)درچار سدهٔ شمال شرقـی پشاو ر که‌درهمان پشکلا وتی تاریخی واقع‌است (نمبر ٥۱ موزهٔ پشاور)تاریخ این کتیبه ٥ماه مارگه شیراس(۱۸)سال ۸٥ = اول نـومـبر ۲۱٦ م است‌که‌بریك مجسمهٔ بو دا چنیـن‌نوشته اند:

«درسال ۸٥ پنجم ماه مار گـــه‌شیراس این تحفهٔ دینی از طـر ف شرمه نه دهرمه پری یه (۱۹)باعزاز... وآموزگار اوبودهه پری یه (۲۰) وبرای صحت بخشی مریدان او . »(۲۱)

۲٥ــمانی کیاله (۲۲) مجموعـهٔخرابه های قدیم بین حسن ابدا ل

---

(1) S.K. 2/115 - Bosavarman (2) S.K. 2/131 Sanskara

(3) Praushthapada (4) Buddha Ghosha (5) Sangha Varma

(6) S.K. 2/107 (7) Buddha Varma (8) S.K. 2/108 Khandavana

(9) Buddha Mitra (10) S.K. 2/109 Buddha Rakshita

(11) Akshayika (12) S.K. 2/110. 'Sramana-Saddh armarata

(13) Sinha Mitra (14) S.K. 2/110. Sihilika (15) Maira

(16) S.K. 2/11 (17) Mamane Dheri (18) Margasiras

(19) Sramana Dharmapriya (20) Buddha Priya (21) S.K. 2/172
(22) Mani Kiala

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

وجیلم در۳۳ درجه و۲۷ د قیـــقه‌شمالی و۷۳ درجه و۱۷ دقیقه‌شرقی واقعست ودرینجا کـتیبه هـــا ی‌ذیل کشف شده :

الف: ظرف حفظ خاکستر (بطور کلدان) که‌بیرونی آن مسی بود ، ودران ظرف نقره جای داشت ودرداخل آن ظرف طلایی خا کستربود، وبریك سنگ چنین نوشته دارد ، که هفت سطر دربین ودو سطـــر بدست راست وسه سطر بد ست‌چپ آنست مور خ سال ۱۸ بیستم کارتیکه = ۹ اکتوبر۱٤٥م.

«درسال ۱۸ ر وز بیستم مـــاه‌کارتیکه (۱) در عصـر شا هـــی مهاراجه کنیشکه جنرال لله (۲) ازنژاد کوشانه و آمر اوقاف کشتره‌په ویشپاسی (۳) وقف کننده درویهاره‌خودش ، که‌یادگار های متعـــد د حضرت بودا را باسه نفر ذ یـــل‌می‌سازد : ویشپاسیه وخوده‌چه(٤) وبـوریتـه (٥) معمار و یهـاره‌وتمام جمعیت را هبان . ثواب ایـن بنای خیر با بودا ها وشراو کـه‌ها(٦)به‌برادرم سوره بـودهـی (۷) وبوریته معمار ترمیم کننده رسید ه‌باد. »(۸)

---

(1) Karttika (2) Lala

(۳) Kshatrapa-Vespasi ویشپاسی نام کشتـراپ وحکمران است .

(٤) Khudacha این‌کلمه درکتیبهٔ‌موزهٔ پشاور سال ۱٦۸م خوده چیه است‌که‌شاید نام‌جایی‌باشد، وهم این‌کلمه‌را اصل قدیم خواجه میتـوا ن پنداشت که‌درپهلوی خواتای چـك‌بود تصغیر خواتای = خدای‌وکو ه خواجه درسیستان نزد زردشتیـــان‌مقدس‌است وخواجه در فارسی بـه معنی رئیس ومعظم وحاکم وکد خدابودکه معرب آن خواجاست (حواشی برهان ۷۷۹) درکتیبه بغلان کلمـه‌خوادی Xoade دوبار آمده که‌آنرا معادل Outokrator وخدیو دانسته اند ودرانجا بمعنـی بادشاه وامپراتور است ، وخودوه‌یه‌که Khuduwayaka نام‌یکی از کابلشاهـان بـــو د(مادر زبان دری ۸٦ ر ۱۳٥) پـس خوادی (بغلان)خوده‌چیه(خروشتهی)خو تای چك (پهلوی) خـو ا جـه (مستعمل کنونی) بایدباهم ربطـی‌داشته باشند.

(5) Burita
(6) Sravakas
(7) Svarabuddhi
(8) S.K. 2/150

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

درمانی کیاله کتیبه های مختصردیگری هم بدست آمده، که از آنجمله برمیزك سیمین «تحفه گومنه (۱) معمار » وبریك جعبه مفرغی موزهٔ برتانیه «تحفه کاپیشا (۲)کشتر په پسر کره نه‌و هر یه که » (۳)نوشته شده‌است .(٤)

۲٦ــ کتیبهٔ تختهٔ‌سنگی‌مانسیهره‌واقع شمال ایبت آباد، که‌در انجا کتیبه فرامین اشو کا هم‌بر کوه‌بچه یی‌موجوداست . این تخته سنگ دوپار چه دارد وبموزه کلکته‌در ۱۸۹۸ م انتقال یافته که‌در سال ٦۸ = ۱۷ــ۱٦ق.م نوشته‌اند، و ده‌سطر است . چون آسیب زیاد دیده مضمون آن مبهم است : «درسا ل٦۸... قوت شاهی (؟)بحکم فرمان.. برای هشت سال لغو گردید ....» (٥)

۲۷ــ کتیبهٔ مار گوس(٦) واقع‌سوابی دومیلی دریای سند درسا ل ۱۱۷(؟) = حدود ۳۳ یا ۲۳ق،م‌دربارهٔ تاریخ یك‌چاه . (۷)

۲۸ــ کتیبه بر شکل یك فیل‌کنده برسنگ ، درموزه متو را ی هند که‌بران نوشته اند « یا دگاراستخوان گردن آنحضرت »(۸)

۲۹ــ نوشته های ستون سرشیردار متو راکه (۱٦)سطر درپارچه ــ های متعدداردوبسط خط خروشتهی‌راتا اواسط هند میرساند (۹) این کتیبه درتاریخ هند وساکه هاخیلی مهم است زیرا آنرا بامر ملکه بزرگ ایاسیه که‌مو یی (۱۰) بنت‌یووه راجه خره وسته (۱۱) همسر مهاکشتر په‌رجوله (۱۲) ومادرنده دیاکه (۱۳) نوشته اند . و را جع به‌وقف معبد و تصد یق مو قعیت‌های رسمی رجال وافرادخاندانهای مقتدران عصر است واین رجو له‌رایکی ازحکمرانان ساکه در اوا یل قرن اول میلادی دانسته اند .(۱٤)

---

(1) Gomana

(2) Ka'pisa'

(3) G (R) Ana Vhrayaka

(4) S.K. 2/151

(5) S.K. 2/20

(6) Margus

(7) S.K. 2/66

(8) S.K. 2/50

(9) S.K. 2/48

(10) Ayasiakamuie

(11) Yuva Raja Kharaosta

(12) Rajula

(13) Nada Diaka

(14) S.K. 2/34

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۳۰ـ کتیبه چند حرفی میر زیارت‌درشهر ناپرسان اشنغر شمال‌شرقی پشاور وکتیبه موزه لا هور ازهمین‌شهر ناپرسان برپایه یك بود هی ستوادر دو سطر راجـع به و قـف‌برای سلامتی بودهه ورمه (۱)

۳۱ـ کتیبه تخته سنگ مـو زه‌لاهـور کـه ازکوه بنج (۲)سلسله مهابن مجاری د ریای سند علیـــابدست آمده وبسال۱۰۲ = ۱۸ـ۱۹م تاریـخ ساختن یك چاه‌است (۳)

۳۱ـ کتیبه تخته سنگ مـو زۀلاهور که‌از موچای‌اراضی یوسفزایی شرقی پشاور بدست آمده ودرسال۸۱ = ٤ـ۳ ق،م درساختن چـا هـی از طرف تبعۀ وشی شوگـه (٤)نوشته شده است . (٥)

۳۳ـ کتیبۀ سنگی نـاو گـــرام‌واقع خود وخیل شمال شرقی‌دریای سند علیا در موزه لاهور در بـــاره‌یك وقفیه دریك سطر .

۳٤ـ کتیبۀ ۳ کلمه مکشوف ا زنو شهرۀ شرقی پشاور بریك پایۀ مجسمه که دران کلمه کریده (٦)به معنـی سا ختـه و بنـا آمد د است. (۷)

۳٥ـ کتیبۀ دوسطری سنگی که‌از پاجا بین جمالگرهی وتخت باهی شمال شرقی پشاور بدست آ مـده‌ودر موزه لاهور است . وتاریـــخ آن‌سال ۱۱۱ روز پانزدهم‌شراونـه‌مساویست بـا ۲۳ جـون ۲۷ م و مضمون آن چنین است: درسـا ل۱۱۱ روز پانزد هم ماه شراونه (۸) این چاه ازطرف سنگه میتـره (۹)پسر آننده (۱۰) به‌تعـظیـم مادر و پدرش برای فایده وخوشی تـما مخلوقات ساخته شد (۱۱)

۳٦ـ سه‌سطر نوشته بر پار چه‌های ظروف مـوزۀ پشاور کـه ا ز پاتود هیری پشاور بدست آمد وهمه راجـع به‌وقف و ایصال ثواب آن به‌اشخاص است . (۱۲)

۷ـ کتیبۀ سالم پور پنجتار: دردامنـه ها ی مهابـن که در ۷۳درجه و۳۱ دقیقه شرقی و ۳٤ درجه و۱٤دقیقه شمالی واقع است . نوشتـه

---

(1) S.K. 2/124
(2) Banj
(3) S.K. 2/57
(4) Vashi suga
(5) S.K. 2/30
(6) Karide
(7) S.K. 2/134
(8) Sravana
(9) Sanghamitra
(10) Ananda
(11) S.K. 2/65
(12) S.K. 2/122

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

سنگی سال ۱۲۲ــ اول ماه سرا ونه = ۷ جون ۳۸ م عهد سا که بمضمون ذیل بدست آمده .

«درسال ۱۲۲ اول ماه شراونــه درعهد کوشانه مهاراجه سر ز میــن شرقی کسوه (۱) ازطرف مویکــه(۲) خلف اورو موجه (۳) منطقـــه فرخنده گردید . ودرانجا دو با غاز طرف من وقف شد. بااین اقدام قابل تمجید ... منبــع جا ویدا نخیر . (٤)

۳۸ــ بریك پارچهٔ عقیق کــه درپاریس است باتصو یر یك شخص ایستاده دارای دستار و لبـــا س برزو وپیراهن درشت کلمهٔ پونیه ــ مته (٥) نوشته شده است و آنــراازعهد یونانیان بــاختــر دا نستــه اند (٦)

۳۹ــ کتیبهٔ سنگی پاتهیا ر واقع یك میلی کانگرا (پنجــاب) در د و سطر که خا ر ج از منطقهٔ نفــوذخروشتهی است وبران نوشته اند : تالاب راتهی تره (۷)

٤۰ــ کتیبهٔ برتخته سنگی که ازخود وخیل غربی مهابن در دوسطر بدست آمده : «متولی ویهاره ...این ستوپه را ساخت . » (۸)

٤۱ــ کتیبهٔ سنگ کو چك مو زهٔ پشاور در یك سطر از عهد قــدیم ساکه : کهره ویــد (سا خــتــهٔ)مایتر یه »(۹)

٤۲ ــ کتیبهٔ دوسطــری پشاو زموزیم ازعهد قدیم ساکه ، کــه از خود وخیل غـــر بی مهــا بن یافته شده :

«بنای یاد گار بهگه وت (۱۰)...وقف » (۱۱)

٤۳ــ کتیبهٔ بریك سنگ بنــا درپشاور موزیم نمبر ٥ که چند حر ف دارد از عهد قدیم ساکه (۱۲)

٤٤ــ کتیبهٔ سنگ کو چك موزه پشارو نمبر ۷ دارای چند حر ف ازعهد قدیم ساکه . (۱۳)

٤٥ــ کتیبهٔ بریك هیکل حجا ری شده دو پهلوان درموزهٔ پشاور که

---

(1) Kasua
(2) Moika
(3) Urumuja
(4) S.K. 2/70
(5) Punyamata
(6) S.K. 2/7
(7) Rathitara. S.K. 2/178
(8) S.K. 2/12
(9) S.K 2/133 Karavide maitreya
(10) Bhagavat
(11) S.K. 2/128
(12) S.K. 2/133
(13) S.K. 2/133

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

پران فقط نام میناندره (۱) نوشته‌که‌شکل خروشتهی نام یونا نی میناندروس (۲) باشد. از عهدقدیم ساکه . (۳)

٤٦ـ بریك پایهٔ مجسمه سنگی که‌در کلب افسران پشاور بود دریك سطر مربوط به عهد قدیم‌ساکه نوشته شده : وقف دیپانکه ره (٤) ساختهٔ تاکهتیدره (٥)

٤٧ ـ کتیبهٔ سنگی موزه پشاورنمبر ۲۰ (عهد قدیم ساکه) که تاریخ خروشتهی آن‌مساویست‌با ۱۲٤اپریل ۸٤م .«درسال ۱٦۸ پانزدهم ماه جیای ششهه (٦) این چاه‌بطور وقف بهمت تره‌وه‌شه‌کوره(۷) مربوط خوده چه ویهاره کند ه‌شد. (۷)

درینجا کلمهٔ خوده چه بامقایسه‌کتیبه مانی کیاله در خور تو جه است .

٤۸ـ کتیبه‌نمبر۲۱ موزهٔ پشاو وبرسنگی (۱٦ × ۹ × ٦ انچ) که درسنه ۱۹۱٦ م ازطرف اورل‌ستین‌به‌موزه داده شده وبه‌عهد کوشانیان متعلق است . درین کتیبه نام‌مهاراجه وتاریخ آن ساییده شده وخوانده نمیشود ودربارهٔ کند نچاهی است ازطرف برهمن واسو‌دیوه (۹) پسرایندره‌دیوه (۱۰)ساکن‌اوبهاره (۱۱)

٤۹ـ کتیبه نمبر ۳٤۷ موزهٔ پشاور بریك هیکل حجاری شده بودهی ستوه نشسته که تخته‌نوشتن در دامن دارد وبران چنین نوشته‌اند : «درگیتی که نوشتنیی‌های خدایان ومرد مان‌آنجاست ».

این کتیبه به‌عهدقدیم‌ساکه‌متعلق‌است (۱۲)

٥۰ـ کتیبه راول نزدیك متهوره‌برکنار شرقی جمناکه در موزه متهوره موجود است دارای چهارسطر متعلق به‌عصر کوشا نیان سال ٤۱ = ۱٦۸ م (۱۳)

٥۱ـ کتیبهٔ سد و واقع کنار شرقی دریای پنجکوره در غرب کوتل کتگله (۱٤) برراه سوات‌بریك‌خرسنگ کوهی در چهار سطر که خوانش آن کاملا صورت نگرفته‌است (۱٥)

---

(1) Minandra
(2) Menandros
(3) S.K. 2/134
(4) Dipankara
(5) Takhtidra
(6) Jyaishtha
(7) Travasakura
(8) S.K. 2/79
(9) Brahman-Vasudeva
(10) Indra Deva
(11) S.K. 2/157 Obhara
(12) S.K. 2/129
(13) S.K. 2/129
(14) Katgala
(15) S.K. 2/9

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۵۲ــ چند پارچه ظروف گلی‌شهربهلول(۱) شمال شرقی پشاور که دارای حروف وکلمات خروشتهی‌است‌ولی به‌تحقیق خو انده نشده متعلق به‌عصر قدیم ساکه(۲)

۵۳ــ کتیبهٔ شاه داور (۳)/ وا قع‌وادی اگرور ضلع هزاره ، ۳٤ درجه ۳۰ دقیقه شمالی و۷۳ در جه٤دقیقه شرقی ، بریك خر سنگ کوهی . متعلق عصر قدیم سا که‌وسال ٦۰ = ۲۵ــ۲٤ق،م :

«از راجن دامیجه ده (٤)در سال٦۰ ساکه ، بابهاڈو (۵) وپدراوولہ وردهه (٦) برای ثواب پسرش‌میتره‌وردهنه (۷) ... بر همن . و مادر وبرادرش .(۸)

۵٤ درشاه داور کتیبه د یگر بسیار آسیب دیده هم در ۵سطر موجوداست متعلق به عصر قد یم‌ساکه درعصر ازیس (۹) در بارهٔ وقف یك شخص متمول مشهورشیوه رکس کیته (۱۰)نوشته شده واملای نام ازیس درخرو شتهی‌ایاسه (۱۱) است‌وبدو خط یونانی وخرو شتهی مسکو کات سیمین‌اوهم یافته اند . که‌زمان این کتیبه بین ۸۰ــ۱۰۲ ساکه باشد .(حدود٦٤م) (۱۲) .

۵۵ــ کتیبه های صندو قچهٔ‌کنشکا : درشاهجی ڈهیری بیرو ن دروازهٔ گنج شهر پشاور . د ر سنه ۱۹۰۹م د رجای ستو پهٔ بزرگ کنشکا که زایران چینی‌ذکر کرده‌اند ، بقایای یك ستو په بزرگ ازخاك براورده شده ، که‌دربین آن جعبهٔ منقش مسی به‌بلندی ٤ــانچ وقطر ۵ انچ باسر پو ش‌محکمی موجود بود، و هیکل های بودای نشسته هم دارد ، وهیکل کنشکا بین ار با ب انوا ع مهر وماه واقع است وبرسر پو ش‌جعبه اشکال بودا ــبرهما ــایندره (۱۳) دیده میشود ، ودربین این‌جعبه برخی ازیاد گار های بو دا محفوظ بود، که‌آنرا لاردکرزن (۱٤)وایسرای دهم هند به بودا ئیان بر ما داد ، تا آنرا درمعبد (مند لا ی) (۱۵)

---

(1) Shahr-i-Bahlol
(2) S.K. 2/122
(3) Shahdaur
(4) Rajan Damijada
(5) Bhadu
(6) Valavardha
(7) Mitravardhana
(8) S.K. 2/16
(9) Azes
(10) Sivarakskita
(11) Ayasa
(12) S.K. 2/17
(13) Buddha-Brahma-indra
(14) Lord Curzon
(15) Mandlay

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

گذاشتند . (۱)

تعیین سال اول ا یـن کتیبـــه(مطابق ۱۲۸ م) مشکو کست ودر ذکر نام کنیشکا نیز مرادکنیشکای‌اول نباشد، بلکه کنیشکای د و م مذکور در کتیبه آرا خواهد بـود،که مور خ است بسال ٤١ (١٦٩م) وبالاخر تاریخ این کتیبه وجعبه را بین سنه ۷۸ـ۳۲۵ م تعیین کرده اند، وروزن فیلد باجان مارشل هم‌عقیده است که همان حـدود سال ٤١ باشد (۲). درین کتیبه نام‌اگی‌شـله (۳) راهم ما خوذ از اگـــی سیلوس (٤) یونانی پنـداشته واورایك هنرمند یونانی گفته بودند ، ولی بعد از ستین کونو این عقیدهٔازطرف (بورو) (٥) ردگردیدو گفت که‌این نام بااگی سالا(٦) زبـــا ن‌پالی شبیه است که در خرو شتهی وبرهمی هم آمده است. بوروایـــن‌کلمه را لقب ماموری شمرده است که‌بکار تعمیر ویهاره مامور بـــودوبنابرین این بنا وجعبه تقد یمـــی کدام امپراتوری نیست ، بلکه مانندسایر کتیبه های متهوره تنها بـــه عصر شهزادگان کوشانی ر بـــطدارد (۷) .

ترجمهٔ مضمون کتیبه : درسا ل‌اول (؟) کنیشکادر شهر اما ... این وقف دینی باقصر ... ضمیمه‌شد. دران خـیر وسعـادت همـــه مخلوقات باد ! معمار آنَ بنده اگی‌شله در ویهاره کنیشکادر سنگارامهٔ مها سینه (۸) بموافقت معلم سره‌واستیوادین . (۹)

همچنین درین تپهٔ شاهی متصل‌پشاور پارچه های خشتی زیـا دی بدست آمده ، که‌بـران کلـما ت وحروف خروشتهی منقوش ودر موزهٔ پشاور محفوظند .

٥٦ـ کتیبه شکردرهٔ کیمبل پورماورای اتك ، در موزهٔ لا هـــو ر متعلق به عهد کنیشـکا ، دارا ی‌چهار سطر نوشته ویك شکل خرو یك گلدانَ که تاریـخ خرو شتهـی‌آن مطابق است با ۲۷ جـــو لا ی ١٦٨ م .

---

(۱)پشاور ،تالیفَ جعفر ۲۲

(۲) آرت خاندان کوشان ۲٦۰

(3) Agisala

(4) Agesilaos

(5) Burow

(6) Aggisala

(۷) آرت کوشان ۲۵۹

(8) Mahasena's Sangharama

(9) S.K. 2/137

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

«درسال ٤٠ روز٢٠ماه‌پراوشتهه‌پده این چاه در معبـر شا لا (١) بطور تحفهٔ اصحاب درو نی په:ره(٢) »

٥٧ ـ کتیبه مهر مسی یـکی ا زکشترپه های دورهٔ قدیم ساکه د ر وادی هزاره تا چیناب بنام شیـوه‌سینه کشتر په شهر ابهی سا ره پرسته (٣)

٥٨ـ کتیبه سکاره دهیری (تپهٔزغال) درهشت میلی شمال چا رـ سده پشاور بریـك مجسمه مـوزهٔلاهور مور خ١٠ می ٣١٥م : در دو سطر « درسال چارصدم یك کـــم(٣٩٩) روز ٢٢ ماه آشاد ه (٤). درجنت(روزدهم) او(زن)باد ! مـن نگهداری اطفال رامیخواهم . »(٥)

ستین کونو عقیده دارد. که اصل‌این کتیبه یك نوع منظومه (٦) است که هر مصراع آن ٦ + ٤ + ٣سلایبـل دارد ، و بـنا بر یـن در تاریـخ اوزان عرو ضـی ا همیتـی‌خواهد داشت .

٥٩ـ کتیبه سوی ویهـار (٧)در١٦میلی شمال غرب بهـاو لپـو ر بریك تختهٔ مسی دارای چهـــا رونیم سطر که تا ریـخ خرو شتهـی آن مقارنست با٧ جون ١٣٩م: «درزمان شاهی مهاراجه دیوه پـتر ه کنشکا در سال ١١ روز ١٨ مـاه‌دایسیوس (٨) هنگامیکه را هـــب ناگه‌دته (٩) مبلغ دستورو مـر یدمبلغ دمترا ته (١٠) مرید مریدا ن مبلغ بهاوه (١١) درینجا درد منـه(١٢) سکونت نمود، پس متو لـی ویهاره زاهد بلا نندی (١٣)ومادرش‌کدبانو بله جیا (١٤) علاوه بربنای این مسکن دیوار دورا دور آنـراهم‌بعداً ساخت. برای همه مخلوقـا ت وسیلهٔ خیر وخوشی باد! (١٥)

٦٠ـ کتیبهٔ ظرف خاك رو غنـی که‌ازسوات بدست آمده وبه یکـــی

---

(1) Sala
(2) S.K. 2/160. Dronipadra
(3) Sivasena, the Kshatrapa of Abhisaraparastha. S.K. 2/103
(4) Ashadha
(5) S.K. 2/127
(6) Doha
(7) Sui-Vihar
(8) Daisios
(9) Magadatta
(10) Damatrata
(11) Bhava
(12) Damana
(13) Balanandi
(14) Balajaya
(15) S.K. 2/141

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

از حکمرانان یونانی منسوب ترجمه کتیبهٔ دورادور ظرف چنین است: «ازتهیو دو روس میریدر خ(۱) این یادگار های حضرت ساکیا مونی بمقصد محافظت همه‌مردمان بناشد . »(۲)

کلمه میرید ر خ درین کتیبه‌یك لقب یونانی میرید رکو س (۳) دوره یونانیان ورومن است که‌معنی‌آن حکمران یك ناحیه است واو در کابل یاراکو ز یا یاگندهاراماموریت‌داشته است . (٤)

٦١ ـ کتیبهٔ تجهٔ ضلع‌پشاور که‌شرح وتصویر آن بدست نیامده (٥).

٦٢ـ کتیبه های تخت بای که‌دارای آثار یك شهر بزرگ قدیم است و یك کتیبه ازانجابدست آمده دارای ٦ سطر وتاریخ خروشتهی آن مطابق است با ۱۰مارچ ۱۹م : «درسال ۲٦ شاهی مهاراجه گود وهره (٦) سال ۱۰۳روز اول ماه ویشا کهه (۷) این معبد وقف دینی بله سه می (۸)منجی وپسر ودختر اوست به‌تعظیم میره (۹) منجی وشهزا ده کپه(۱۰) به‌تعظیم مادر و پدر .»(۱۱)

کتیبه دیگر تخت باهی در موزهٔپشاور است که‌بران (تحفهٔ هو زه شده » (۱۲) نوشته شده و نیزیك پارچه ظرف سیاه از تخت‌باهی درموزه پشاور افتاده که چندکلمهٔخروشتهی دارد (۱۳)

٦۳ـ کتیبه های خرو شتهی‌تکسیلا:

این شهر تا ریخی به آثارمکشوفه وبقایای یك شهر عظیم شهرت دارد ومرکز بزرگ‌فر هنگ‌ومدنیت دور های متعدد مو ریا یونانیان باختر ـ وکوشانیان تاحلول اسلام بود. ازین جا در حفریات این شهر کتیبه ها ی‌متعدد کو چك وبزرگ برا مده است :

۱ـ کتیبه دوسطری و قفیه دهرم‌داسه (۱٤) بریك چراغ. (۱۵)

۲ـ کتیبه یك پارچه پشمی دریك‌سطر که‌به تعظیم اقارب و هم خونان و متعلقین شخصی نو شته‌شده . (۱٦)

---

(1) Theodoros Meridarkh
(2) S.K. 2/4
(3) Meridarkus
(4) S.K. 2/2
(5) S.K. 2/173
(6) Guduvhara
(7) Vaisakha
(8) Balasami
(9) Mira
(10) Kapa
(11) S.K. 2/62
(12) Horashada
(13) S.K. 2/63
(14) Dharmadasa
(15) S.K. 2/90
(16) S.K. 2/91

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۳ـ کتیبهٔ یك‌پارچه سنگ دریك‌سطر:..میترا(۱)زوجهٔ‌ایندره‌سینه(۲)
٤ـ کتیبهٔ یك پا رچه پشمـــی‌دریك سطر: اززوجه‌ایندره‌سینه .
٥ـ یك‌یك حـــرف بر یـــك یك‌پارچه .
٦ـ کتیبهٔ تخته زرین تکسیـــلا ه‌ازسرکپ پیداشده ، درسه سطـــر متعلق به‌دوره ساکه تاکوشانـــیان ، له آنرا یك منظومه دارای ۷ + ٦ سلایبل شمرده اند: «شیرا(۳) یك‌یاد کار آنحضرت زابرای شادمانی مادر وپدر خود وقف‌کرد »(٤) .

۷ـ کتیبه بریك ظرف گلی‌موزهٔ‌پشاور که از تکسیلا برامده :«این ستوپه ازطرف سی‌هاره کشیته(٥)برادران ، به‌تعظیم بو دا هـــا در تخشه شیلا بنانهاده شد. (٦)

۸ـ کتیبه های متعددی ازبقایای‌معبد جاولیا (۷) تکسیلا بر آ مـده واین معبد از قرن سوم تا پنـــجم‌أبادبود. عدد این کتیـــبه هـــا ی کوچك که‌نامهای وقف کنندکـــان‌یادکار ها وتحفه هـــا ی‌بو دا یی بران نوشته شده به (۱٤) پار چه‌میرسد مربوط به عصر قـد یـــم ساکه (۸)

۹ـ کتیبه های کو چك بر چیـزهای مختلف کـه ازسر کـپ (۹) تکسیلا بدست آمده ومربوط بـــه‌عصر قدیم ساکه است عددآن بـــه ۲۱ میرسد ، که از آنجمله بریکی‌هـمان نـام تـهـیو د وروس بـن تهواره (۱۰) نوشته ، که این نا م‌یونانی در کتیبه سوات وکالدره هم آمده است وبرچند کتیبه د یگـــرکلمات ستاتیر (۱۱) ودرخم (۱۲) دیده میشود، که رواج این کلمات‌یونانی رادر نقود میرساند . تما م این کتیبه هانیز دربارهٔ موقو فا ت‌اشخاص است (۱۳)

۱۰ـ ازخرابه های ستوپه قد یم‌قریه شاه پور تکسیلا یك قـــا بِ مسی برامده که‌دران نام همـــا نمیرید رخ کتیبه سوات آمده‌است : «این ستوپه ازطرف مـیریـد رخ وهمسر اوبه تعظیم مادر و پـد رش برای تقدیم تحیات احترا مکا را نه‌بناشد » ازروی نام میرید رخ ایـن کتیبه مربوط عصر یونانیان با خترخواهد بود. (۱٤)

---

(1) Mitra Wife of Indrasena
(2) S.K. 2/91
(3) Sira
(4) S.K. 2/86
(5) Siharakshita
(6) S.K. 2/87
(7) Jaulia
(8) S.K. 2/92
(9) Sirkap
(10) Thavara
(11) Stater
(12) Drakhm
(13) S.K. 2/97
(14) S.K. 2/5

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

۱۱ــ کتیبهٔ آبگردان مسی تکسیلاتحفهٔایشوه ره که (۱) ازعصرقدیم ساکه (۲)

۱۲ــ کتیبه قاب‌مسی که ازخرابه‌های تکسیلا یافته‌شده وبحرو ف خروشتهی طرز عهد ساکه است وتاریخ خروشتهی آن مطابق با شد باماه جون سال ٦ق،م وشاه موگه‌را درین کتیبه همان (مویس)(۳) دانسته اند. که‌یکی ازشاهان ساکه‌حدود ۷۰ ق،م باشد . (٤)

«درسال ۷۸ درعصر مهاراجه‌موگه(٥) شاه بزرگ ، روز پنجم ماه پانیموس (٦) کشتره‌په‌چوکهسه(چچ)(۷) که‌نام‌اولیاکه‌کوسولوکه(۸) است وهم پسرش پتیکه (۹)درشهرتکشه شیلا (۱۰) د ر شما ل ناحیت شرقی بنام کشیمی (۱۱)دربنجاپتیکه بنای ابتدایی یادگا ر حضرت ساکیا مونی وسنگها را مه‌رابوسیلهٔ روهی نی میتره (۱۲)ناظر این بنا نهاد. تادران تمام بو داهاومادر وپدرش پرستش نمایند . و موجب برکت زندگانی وقوت کشترپه وفرزند وهمسرش باشد . وتمام برادران ومتعلقان اوپرستش نمایند.بحکم رئیس بزرگ اوقاف : پتیکه »(۱۳)

۱۳ــکتیبه طومار سیمین تکسیلاکه‌جون مارشل درسنه ۱۹۱٤ کشف کرده (موزهٔ تکسیلا) وتاریخ‌خروشتهی آن مقارن با۱۷ می ٥۲ م باشد :«درسال ۱۳٦ روز۱٥ ماه‌اشاده یادگار آنحضرت از طرف یوره سه که (۱٤) یکی ازفرزندان‌اینته وهریا (۱٥) باکتری ساکن شهر نوه چه (۱٦) درمعبد بو دهی‌ستوای خودش ، درمیدان دهر مه راجیکای (۱۷)تکشه شیلا برای‌اعطای صحت به‌مهاراجه شاه‌شاهان پسر آسمان کهوشانه (۱۸)و به‌تعظیم تمام بوداها و تعظیم پرت یی که‌بود ها (۱۹)وتعظیم ارهت ها وتعظیم همه مخلوقات ومادر وپدر و دوستان ووزیران ومتعلقان ورشته‌داران وبرای اعطای صحت بخودش. این بذل واکرام ، رهنمای‌نروانه(مقام راحت ابدی) اوباد !» (۲۰)

---

(1) Ishvarakha
(2) S.K. 2/88
(3) Maues
(4) Cambridge H.I. 1-57
(5) Moga
(6) Panemos
(7) Chukhsa
(8) Liaka Kusuluka
(9) Patika
(10) Taksha Sila
(11) Ksheme
(12) Rohini Mitra
(13) S.K. 2/29
(14) Urasaka
(15) Intavhria
(16) Noacha
(17) Dharmarajika
(18) Khushana
(19) Pratyekabuddhas
(20) S.K. 2/77

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

درین کتیبه کلمه به‌همه لینه(۱)ازطرف جون مارشل با (بالی کینه) یعنی بلخی سنسکریت مقا رنـــت‌داده شده، وماز کتاب بـر یهـت سمهیتا (۳) تالیف ورا هه میهیره(۱۰ر۷) هم میدانیم که‌بلخیان بـــا تکسیلاروابطی داشته اند (۵)

۱٤ــ کتیبه ظرف سیمین سرکپ‌تکسیلا که‌بر گردن آن نـوشتـــه خروشتهی دارد و تاریخ (۱۹۱) آن‌به‌عهد قدیم ساکه مربو طست کـه مطابق ۱۰۷ــ۱۰۸ م باشد « در سال۱۹۱ عصرشاهی جی هونی که (٦) کشترپهٔ چو کهسه پسر مانی گوله(۷) برادر مهاراجه ».(۸)

ستهین کونو گوید از کتیبهٔ سال۱۸۷ خلتسی باین فکر میرسیم کـه این مهاراجه عبارت از و یمـه کـدفیسس باشد .(۹)

جی‌هونی‌که را بازیو نیسس(۱۰)تطبیق کرده‌اند که‌کشترپه‌چوکهسه (چچ) یعنـی‌مملکت تکسیلا بـود وبعدازان حکمرا ن مستقـل ا یـــن سرزمین گردید.

٦٤ــ کتیبهٔ تیر تهٔ واقـع مـرزکوهستان سوات ، بریك خرسنگ کـوهی که‌طرز خط آن قدیمتراست‌ومشابهتی به نوشته هـای عصـر اشوکا وساکه هادارد. درینجا زیرنشانه دوپای مقابل انگشتان دو پـا نوشته شده : « نشانهٔقدمهای‌بودهه‌ساکیامونی ».(۱۱)

٦٥ــکتیبهٔ توردهـیری وا قـــع‌تحصیل دوکی وادی تهل نور لا یی بلوچستان که‌ازینجا در حدود پنجاه‌پـــارچه ظرو ف گلـی با نـو شته های مدادی بدست آمده ، وازانجمله۵پارچه خط برا همی دارد و زبـان این کتیبه هابسیاربطرف‌سنسکریت‌متمایل شده است ، واشکال‌حروف آن هم تنوع دارد ومشابهت زیـــادآن باکتیبه وردگ بنظر می‌آید ،که تاریخ‌آن بعداز ۲۰۰م خـــو ا هـدبود. از ارتباط پارچه های متعـد د میتوان کتیبهٔ ذیل را بدست آورد :

«ازطرف شاهی یوله میره (۱۲)رئیس ویهاره ، این‌دالان آب، د ر یوله میره شاهی ویهارهٔ خودش به‌موافقت معلمان سر واستیوا دیـن، دیناً وقف گردید .

---

(1) Bahaliena
(2) Balhikena
(3) Brihat Samhita
(4) Varaha Mihira
(5) S.K. 2/74
(6) Jihonika
(7) Mani Gula
(8) S.K. 2/82
(9) S.K. 2/82
(10) Zeionises
(11) S.K. 2/9
(12) Shahi Yola Mira

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

واز ین وقـف را ستیـن هـمواره‌ثواب آینده، نصیب مادر وپدر وهمه مخلوقات باد !

وزندگانی دراز نصیب ر ئیـس‌دین باد !»(۱)

٦٦ــ کتیبهٔ هند واقع ۱۵ میلی‌بالای اتك برکنار غربـی دریـا ی سند در ۳٤ درجه ۲دقیقه شما لـی‌و۷۲ درجه ۲۷ دقیقه شر قی کـه همان ویهند دورهٔ اسلامی بـا شدوپایتخت ثانی کابلشاهان بـو د، درسنه ۱۸٤۸ یك کتیبه سنگی ا زآنجا بدست آمد، که‌به گاه شماری عهد کنیشکا تعلق دارد دردوسطر .وتاریخ خروشتهی آن مطابق است‌با ۲٦ فروری ۱۸۹ م .

«درسال ٦۱ روز هشتم مـا ەچایتره (۲) چاه سه ویرا ها(۳) در پور واشاڤه (٤) کنده‌شد. »(۵)

٦۷ــ کتیبه یاکوبی واقع‌سوا بی‌شرقی پشاور، بریك‌سنگ‌تصویردار (موزه پشاور) کـه معجزه شـراوستی (٦)رامی نماید، وبوسیلهٔ او بودا بررؤسای شش فرقه ر قیب‌خود غالب شده بود.

«تحفهٔ ... جوان مرد جینه (۷)بین آنانیکه درراستی مشوش شده بودند، وازطرف رئیس قریهٔ هـده(۸) سیاست شدند . »(۹)

٦۸ــ کتیبه زیده نزدیك هنـددر ۳٤درجه۳دقیقه شمالی‌و۷۲درجه۳۲ دقیقه‌شرقی‌بریك‌پارچه‌خرسنگ‌مدخل‌این دیه، که اکنون درموزه لاهو ر است وتاریخ خروشتهی آن مطا بق‌است با۱۹ جون ۱۳۹ م .« درسال ۱۱روز ۲۰ ماه اشاد ه ــ دراتره‌فل‌گونه (۱۰)چاهی کنده‌شد درز مان شاهی بادار مهاراجه کنیشکه . وعلاوه ازان یك آبدان هم از طر ف هپیه دهیه (۱۱) وقف شد. برا ی‌برکت سروا ستی واده (۱۲) بـه تعظیم کشتر په لیاکه (۱۳) برا ی‌نفع مادرش .

وقف شد به‌توجه مرشد سنگـه‌میتره راجه (۱٤)

٦۹ــکتیبه لداخ : قریه‌خلت سی(۱۵)۵۲ میلی لیه درلداخ واقعست وکتیبه های متعدد براهمی‌ازان بـرامده که‌برخی‌خروشتهی اند،ومهم تر

---

(1) S.K. 2/176
(2) Chaitra
(3) Saviras
(4) Purvashadha
(5) S.K. 2/17
(6) Sravasti
(7) Jina
(8) Hida
(9) S.K. 2/133
(10) Uttaraphalguna
(11) Hipea Dhia
(12) Sarvasti vada
(13) Liaka
(14) Sanghamitra Raja. S.K. 2/145
(15) Khalatse

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

همه نوشته دو سطر یست که‌تاریخ آنرا ۱۸۷ یا ۱۸٤ = حدود ۱۰۳ـ ۱۰٤ م خوانده اندو برا ن‌چنین نوشته است: «درسال۱۸۷ـ یا ۱۸٤ درعصر شاهی مها را جه‌ویما کوتهی سه (۱)»که این نام راستین کونو شکلی‌ازنام‌کدفیسیس‌دوم میداند (۲) ومامیدانیم که ویما کد فیسیس دوم بعد از مرگ‌کدفیسیس اول در حدود ۷۸ م به سلطنت رسیده‌است که مرگ اودرحدود ۱۱۰ م‌باشد .

این کتیبه ازین رو مهم است که‌نفوذ شمالی خط خروشتهی را تا مناطق لداخ ووسعت سلطنت‌کوشانیان بزرگ را تا آ نجا میرساند.

۷۰ـ کتیبه ها ی سنگی نمبر۵ـ٦ موزه لاهور که هریکی ازا ن یك دو کلمهٔ خط خروشتهی دارد .(۳)

۷۱ـ کتیبه های پالاتوه هیری(شرق پشاور) برظرو ف گلی‌موزهٔ پشاور که .سه‌نوشته دارای چند کلمه دارد مربوط به‌عصر قدیم ساکه ، وهم بریك پا یه مجسمه(موزهٔ پشاور) چند حرف نوشته شده‌است . (٤)

۷۲ کتیبه های مو هن جودیر و واقع‌لارکانه سندکه‌درانجا آثاریك شهر قبل التاریخ در ۱۹۲۱ م مکشوف گردیده وآثار آخرین آ ن بدورهٔ کنیشکا میرسد ، وسه قطعه‌ظروف خاکی ملمع خط خروشتهی هم ازان بدست آمده که‌در مو ز ۀکلکته است وحروف آن به‌نوشته‌های عصر بعد از کنیشکا شبیه‌است وجز چند کلمه نوشته دیگری ندارد (٥)

۷۳ـ کتیبهٔ کانهیاره (٦) ناحیه‌کانگرا (پنجاب)در دوسطر که‌بران باغ کرش‌ایاشسه (۷) نوشته‌است(۸).

۷٤ـ کتیبهٔ بتکره (۹) سوات :برظرف گلی شکسته در حفریا ت ۱۹٦۰م بدست آمده که دردو سطردورادور آن نوشتهٔ خرو شتهی‌شبیه یکی از کتیبه های تکسیلا بد ین‌مضمون دارد:

«تحفه ... درستوپه دهرمه‌راجیکه(۱۰) به‌تعظیم ... (۱۱)

---

(1) Uvima Kavthisa
(2) S.K. 2/80
(3) S.K. 2/115
(4) S.K. 2/120
(5) S.K. 2/173
(6) Kanhiara
(7) Krishaya'sasa
(8) S.K. 2/179
(9) Butkara
(10) Dharmarajika
(11) East and West. P. 81, March 1966

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

کتیبه های خروشتهی درترکستان شرقی

این تمام کتیبه هادرسنه ۱۹۰۰م ازطرف سر اورل ستین (۱) درآثار ابنیهٔ قدیم مخروب ماورای دریای‌نیه(۲) تـر کستان شر قی کشـف گردید، که‌درکتاب او ختن قد یـم(۳) طبع اکسفورد ۱۹۰۷م شـر ح داده شده‌است .

همچنین همین‌محقق‌درسنه۱۹۰۶ـ۸م درهمین سرزمین کشفیات‌دیگری نمود، که‌آنرادرسنه ۱۹۲۱م‌ازآکسفو رد بنام(سرندیا)(٤)نشر داد .

عدد تمام این‌کتیبه‌های‌خروشتهی‌در ترکستان شرقی به ۷٦٤ میرسد ودر آخر کتاب کتیبه های‌خروشتهی‌ترکستان چینی (۵) شر حمبسوطی بر تنوع الفبای خروشتهی در یـن‌سرزمین داده شده وپدید می آید، که این هنر خط نویسی خروشتهی‌در شمال کشور کوشانی مـطا بق احتیاجا ت مردم آن سرزمین تنوع‌یافته بود. ولی نفوذ و افزایش آن ازهمین کتیبه‌های‌فراوان ثابت‌است.در اخیر این جلد نویسندگان ایـن کتاب یك‌تابلوی (۲٦٦) علامـت‌مختلف حروف خروشتهی را هـم ترتیب داده اند که ازروی تـما م‌کتیبه های مکشو فـه از خـا ك افغانستان وهند وتر کستان تکمیل‌شده وماآنرا درین کتاب عینا تصویر گرفته ایم . (عکس نمبر ۱۰)

درتمام این ۷٦٤ کتیبهٔ ترکستان‌شرقی نامهای شش پادشاه آ مده که‌یکی از ایشان اوی جیته سنهـا(٦) مخصوصاً شاه ختن(۷)یادشده است (کتیبه عدد ٦٦۱) ولی درباره‌پنـج نفردیگر معلومات مستنـد و مستقیمی در دست نیست . (۸)

درین نوشته ها سالهای عهـدهای شاهی از سال اول‌تا ۳۸ ضبط شده که بقول اورل ستین زمـا ن‌بیـن ۲۳۹تا ۲٦۵ بـاشد . زیـرا درهمین‌تودهای خاکی یك‌لوحهٔ چینی‌هم بدست آمده که‌تـاریخ‌آن۲٦۹ م است (۹)

---

(1) Sir Aural Stein
(2) Niya
(3) Ancient Khotan
(4) Serindia
(5) Kharosthi inscriptions in Chinese Turkestan. Oxford 1929
(6) Avijita-sinha
(7) Khotana-Maharaya
(8) Kh-ins p. 323
(9) Kh-ins, P. 335

—o·—

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

بهر صورت وجود این کتیبه هادرترکستان شرقی نفوذ مدنیت و فرهنگی راروشن میسازد که دراوایل قرون میلادی بو سیلهٔ کوشانیان شرقا تامتوره و جنو باتاوادی پشین وموهن جودیرو سند وشمالا تاترکستان چینی و ختن پهن‌شده بود، وحدود غربی آنرا با نفوذ رسم الخط خروشتهی مجا ری‌دریای هلمند تحدید کرد ه میتوانیم .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

سنگ نوشته‌های شناخته نشده موزه کابل

درموزهٔ کابل چند ین سنگ نوشتهٔ کوچك وبزرگ مو جو د است که‌بران نوشته های خروشتهی دیده میشود .

تحقیق و خوانش این سنگ ها تاکنون صورت نگرفته واگرعکاسی هم شده باشند، تاکنون‌ازخوا نش‌ومطالب آن چیزی نشرنشده و یا بدست مانرسیده است .

کتیبه‌هایی هم‌دیده شده، که‌تشخیص خط آن مشکل‌است ودر خو ر مطالعهٔ دقیق علمای خط شنا س‌ادوار قد یمه است ، که ما درینجا عکس یکی از ین سنگ نوشته هارا بطور نمونه آورده ایم (عکس ۱۲) وخط آن به خروشتهی میماند .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

نوشته های زبان تخاری برسم الخط یونانی

علاوه برنوشته های یونانی که برسم الخط یونانی ازحدود ۳۰۰ق،م در افغانستان بر مسکو کات و یاسنگ ها دیده میشود، و بر تمام مسکوکات شاهان‌یونانی‌باختر وپا رتیان‌استعمال‌شده، رسم‌الخط یونانی در زبان مقامی افغانستان در عصر کو شانیان ازقرن اول میلادی نیز دیده میشود .

زبان‌عصر کوشانی که‌کتیبه‌های‌متعددآن باقیست وآنرا زبان تخاری یا باختری یاکوشانی گفته اند، یك‌لهجهٔ شرقی زبان های ایرانی است که مقارن با پښتودرآیزوگلاس‌لسانی بین مجاری هلمند ودریای سند، زبان کتابت و مسکوکات وسنگ نبشته ها بوده، واز قرن دوم تادهم میلادی درمد ت۸۰۰ سال آثارآن موجوداست ،که برخی عناصر آن باپښتو و پهلوی‌وسنسکریت و ترکی مشترکست وآنراباتمام معانی زبان‌یك ایزوگلاس (۱)فرهنگی توان‌گفت که‌عناصرمقامی راباقبول اثر های شرقی وغربی وشما لی در خود فراهم آورده‌است ، وحتی این اثر هادررسم الخط یونانی آن هم مشهود است که مادر سابق به‌آن اشار ت‌کردیم.

حروف این رسم الخط قراریکه‌درکتیبهٔ بغلان اواسط قرن ۲م آمده وبعد ازان شکسته شده و تغییرشکل داده است (درشکل نمبر ۱۳ دیده شود.)

بدین منوال مطابق قول هیو ن‌تسنگ درزبان تخاری (۲۵)حرف وجود داشت که‌در کتیبهٔ بغلان هم‌آمده‌است .وچنانچه گفتیم‌درکتیبه‌های متأخر دورهٔ اسلامی‌برخی‌حروف‌رابه نقاط هم امتیاز داده اند.اکنون ماتمام کتیبه های مکشو فه این رسم الخط را در افغانستان و سرزمین‌های‌متصل‌آن درینجا شرح‌میدهیم، واین شرح مطابق خوانش ومطالعهٔ ورأی خودنویسندهٔ این‌سطور است، که امکان هر گونه تصحیح ازروی مطالعات دقیق ترآینده دارد . ولی من اکنون رأی خودرا بطور مطالعهٔ ابتدایی‌مینویسم، و تمام این کتیبه ها را بمدد ادبیات دری و پښتو قابل‌تحلیل میدانم ، که‌این‌زبان‌یك لهجهٔ شرقی‌زبان‌دری‌بوده ، و در خود رفهم وتطبیق باادبیات قدیم زبان

---

(1) I-so-Glass

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

دری است . ولی چون این لهجه‌در ایزو گلاسی بین فرهنگ و روایات‌ادبی ولسانی شرق و غرب‌وشمال واقع بوده ،البته عنا صر سنسکریت وپهلوی وترکی وپراکریت های هندی دران مشهود است .که شما آنرادر شرح این‌کتیبه ها خوا هید دید. و لی‌چون درینجا کاوش وتدقیق ما تنهاراجع‌به هنر خط نویسی است، بنابرین تنها وجود واهمیت رسم ا لخط‌یونانی شکسته راد ر ین قسمت شرقی آریانه مورد مطالعه قرارمیدهیم، واز تحلیلات دقیق لسانی آن میگذریم . ودربارهٔ تفصیل آن‌به‌دو کتاب من‌مادر زبان دری وهفت کتیبهٔ قدیم طبع کابل ر جوع‌فرمایید.

۱ـ کتیبهٔ سرخ کوتل بغلان:

بقایای یك آتشکدهٔ بزرگ بالای‌پنه های ۱۵ کیلو متری پل خمری در ولایت تاریخی بغلان شما لافغانستان در ۱۹۵۷ کشف گردید. که‌درانجا سه نسخه از یك کتیبه‌قرن دوم میلادی رایافتند.

نسخهٔ بسیار مهم این کتیبه بریك سنگ ۱۳۲ × ۱۲۵ سانتی بخط یونانی وزبان تخاری برامده که۲۵ سطر و ۹٤۷ حرف یونانی با دو نشان خاص عصر کوشانی دارد ،ومن درسال ۱۳٤۲ ش آنرا در کتابی بنام «مادر زبان دری » تحلیل وخوانده ام.

دونسخهٔ دیگر عین همین کتیبه‌بااختلاف املاوی جزوی ولی بخط بدو ناپخته یی در همین معبد ازسنگ‌کاری داخل‌چاهی‌کشف‌شده ، که یکی ۲۱ پارچه سنگ و دیگری۳۲ قطعه دارد که این پارچه ها ی سنگی رادر داخل بنای چاهی‌بکاربرده بودند .

ازروی این کتیبه بانی اصلی بگ‌لنگ (بغلان) بگ شا کنیشکی نامو برگ بود، که‌بعداز ان دربهارسال ۳۱ عهد کانیشکا(حدود۱٦۰م) بغرض تعمیر مجدد ،چاهی رادرانجاکندند .

این بناراکه آثار آتش مقدس(ایر = اور پښتو) دران یافته اند به‌لغت هندی مندر یعنی معبدومالیزیعنی مهادز و حصار بزرگ و نوشال = نوشاد نامیده اند. ومتن‌کتیبه متضمن فواید بزرگ تاریخی ولسانیست که دران ۱۵۵ کلمهٔزبان تخاری مورد استعما ل است. (رجوع به‌عکس نمبر ۱٤)

ترجمهٔ متن کتیبه :

«اینست مهادژ کانیشکه بهره‌ور:بغلان . که (آنرا) شاه بزرگ

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

کانیشکه نامور کرد (ساخت).چون بزودی این مها دژ تمـــام کـرده شد، پس آب این معبد نیست شد، چنین (این) مهادژ بی‌آب (خشك) ایستاد (شد) و(چون) رب‌النوع نیکوی مقدس آتش معطل ماند، پس خداپرستان نوشاد تبا ه شد نـــد(رفتند) چون جویهای آب‌ایستادند (خشك شدند پس)آب‌اندك شد ومهادژ پدرود گشت .

تاکه نو کونزوك کنارنگ فـــراخدای (مقرر ازطـرف شـهنشا ه) فریستار آب شاه بگپـور(شاه‌زاده)لـویك بوسر (بن) شیزو گر گ اروانباد (شاد روان) که‌همـــواره‌نامور باد باارادهٔ مهیا (قوی) بـه سی ویکم سال سلطنت هنگام‌نیسان‌ماه‌به بغلان آمـد، ایـن‌مهـادژ ر ا پرورید . تاکه یك چاه کند واز آن‌آب برآورد . وآنرا به‌تهداب سنگی استوار کرد. چنین آب مهادژ زیادشد ونـه کاهید . وچون رب‌النوع نیکوی مقدس آتش‌وجود دا شتـه‌باشد ، پس خدا پرستان نو شا د تباه نخواهند شد. (نخواهندر فت)ومهـا دژ پـــدرود نخواهد شد . چون آن چاه خام کوب را خشـــت‌ریز کرد بنیاد ورایستاده شد.

بدین چاه (و) بدین خشت‌ریزهمه‌مهادژ نیك پرورده شد، ویك چا ه وصحن بزرگ کرد (ساخت) .

منم برزمهر ــ منم کوزکاشکـی‌پور ــمنم رئیـس گانسیگبیم (؟) ــ نو کونزیکی کنارنگ مریگ،بفرمان‌خدای و(بفرمان)ایمن نوبخـت ــ منم مهره من ــمنم برزمهر پـو ر،امهره من »

بردیوار های این معبد آتش د ه‌پارچهٔ دیگر سنگی هم یافته اند .که بهمین رسم الخط کلمات مختلفـــی‌بران دیده میشود ، و تاکنو ن ابن کتیبهٔ مهادژ بغلان مفصل تر یـــن‌نوشته ایست که‌بدین زبان ورسم‌ـ الخط در دنیا کشف شده‌است. واوضاع امپراتوری چهارم بز ر گ دیارا دران عصر روشن میسازد.

۲ـ سنگ نبشته‌های‌روزگان:

روزگان در کو هساران شمـال‌شرقی‌بفاصلهٔ دوصد میلی از شهر قندهار درنشیب های جنوب غـروواقع است . وآثار باستانی ز یادی دارد واز آنجمله در درهٔ شالـی ده‌میلی مرکز روزگان دو کتیبه رسم‌ـ الخط شکسته‌یونانی‌بزبان‌تخاری‌عصرهفتالیان بعد از قرن ۵ـ۶ م موجود است.

این هردو کتیبه در بدخطـی واشکال حروف باهمدیگر بسیـــا ر

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

مشابه وغالباً به‌یك قلم‌نوشته شده‌وحروف آن برخلاف کتیبهٔ بـغلا ز بهمدیگر پیوسته وشکسته است ،ولی علایم فاصله حروف (٥) مانند کتیبهٔ بغلان دران دیده میشود ، وبالای حرف Z دریك کلمه‌درهردو کتیبه سه نقطه هم نـو شته شد ه‌است .

خوانش نوشته اول :بکه‌ـشاه ـ‌ځوی ـمهر‌ـماه‌ـ زمیگ .

یا: بگه ـ شاه ـ زاول‌ـ مهـرماه‌ـ زمیگ .

یعنی : بکه‌شاه ، شاه‌زاده مهر،ماه زمین . یا: بزرگ شاه زا بـل مهر، ماه‌زمین .

خوانش نوشته دوم: بکه‌ـ شاه‌ـځوی ـمهر ـزمی ...

یا : بگه‌ـ شاه‌ـ زاول ـ مهر ـزمی ...

(برای شرح رجوع شود به‌کتا به‌هفت کتیبهٔ قدیم ازعبدالحی حبیبی)

(عکس نمبر ١٥)

٣ـ کتیبه های جغتو :

درشمال غربی غزنه بفاصله ٢٠ کیلومتری‌درکوه‌برگول‌برخرسنگ ـ های کوهساررراه کاروانی دونوشتهٔ‌حطیونانی‌بزبان‌تخاری‌دیده میشود ، که‌یکی درسه سطر بسیار رو شـن‌وخوانا وهـم، حـرو ف خو شخط پیوسته باهمدیگر است ومـتن آن‌احترام به‌سه جوهر بو دایی تـر ی رتنه (١) یعنی‌دانایی ـتقوی‌ـاتحاداست ، و چـنانچـه گـذ شـت همین مطالب بریك کتیبهٔ تبتی د رتنگی تایغان قزاقستان هم‌نو شتـه شده‌است .

خوانش این کتیبه :

(١) نمو ـ بد (احتـرام بـه‌بو دا)

(٢) نمـو ـ دهر مه (احترام به‌دهرمه)

(٣) نمو ـ سنگه (احترام بـه‌سنگه)

اما کتیبهٔ دوم جغتو درپنج سطربر صخرهٔ بزر گی است که مطا لب زیرین‌آن محو شده وفقط مطالب ذیل‌ازان خوانده میشود:

١ـبکه

٢ـ گه که‌تی شا +

٣ـ پور

---

(1) Ratna

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

٤ــ ویماشا •
٥ــ الــغ
یعنی : خداوند گار جغتوشاهپورویما شاه بزرگ . (برای‌شرح‌رجوع شود بکتاب هفت کتیبهٔ‌قدیم)(عکس‌نمبر ١٦)

٤ــ کتیبه دشت ناور:

دشت ناور برسطــح مرتفع غربی‌غزنه درغرب جغتو واقــع و یکــی از مراتع معروف کو چیان افغا نــی‌است که‌درایام تابستان با موا شی خودبدانجا روند.

درینجا نیز سنگ نوشتهٔ طویل‌ومفصلی بخط یونانی مشابه کتیبــهٔ سرخ کوتل بغلان باحرو ف کلان وغیر متصل غالبــاً بهمین ز بــا ن تخاری ودری قدیم موجود است .ولی‌باشکست هایی که در دا خل‌سطــح سنگی آن واقع گردیده ، آ سیــب‌های زیادی دیده است ، وازرو ی عکس هــای ناقص آن که بدســت‌نویسنده رسیده خواندن آن مشکل است . ویك حصهٔ این نوشته هــاخروشتهی است.

ازروی طرز خط و حروف یونانی‌توان گفت که‌پیش ازعصر کتیبه ــ های روز گــان وجغتو و تو چــی‌باشد که مطالعه وتحقیق آ ن بــا وسایل موجوده برای من ممکن نشد.ولی باطول وعرضی که این کتیبــه دارد، اهمیت آن‌کمتر از کتیبهٔ‌سرخ‌کوتل بغلان نخواهد بود ، و مــن أکنون بیش ازین دران باره چیز ی‌گفته نمیتوانم.

(عکس‌یك حصه‌زوشن این کتیبه نمبر ١٧)

٥ــ کتیبه های وادی تو چــی‌وزیرستان :

وادی توچی وزیر ستان و گومل‌برشاهراه قدیم غزنه بهندو ستا ن ووادی سند واقــع بوده ، ودرانجابقایای شهزادگان کوشانی در قر ن ٨ــ٩ میــلا د ی حکم‌میراندند .

دروادی توچی بین‌ایدك وسپین‌وام بسمت غربی بنون آثار ا بنیــهٔ کهن درمواقع متعدد نمایان است وغالباً نغر کوت‌مذکور در کتا ب ــ الهند وتیمور نامه وبابر نامه هــم‌درینجا واقع بود، که بقول البیرونی نسب نامهٔ کابلشا هان برد یبا یــی‌نوشته‌درانجا بود. (١)

---

(١)کتاب الهند ٣٤٩

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

ازین وادی سه سنگ نبشتـــهٔمهم بسه رسم الخط عربی ـهند ی ـ یونانی بدست آمده کـه در مـوز ۀپشاور محفوظند . اما آنچه برسم ـ الخط یونانی و زبـــا ن تخـا ر ی‌است :

۱ـ سنگ نوشته بر سطح‌سنگی۲۵ × ۸ انچ که‌بطرف چپ آن خـط سنسکریت وبر راست تخـــا ر ی‌نوشته شده وطرف راست آن کـــه آسیب دیده پنـــج سطر است ، که‌خط آن شباهت زیاد بانوشته ها ی روزگان دارد، وبنابـرین از رو ی‌تاریخ های این کتیبه ها تاریـــخ کتیبه های روز گان راهم تخمیـــن‌توان کرد .

کتیبه های تو چی چو ن وضـــع‌سیاسی وفرهنگی این گوشهٔ شرقی آریانه رادر اوایل قرون اسلا مـی‌روشن میگرداند ، و اینکه خـــط شاره داناگری وزبان سنسکر یـت‌بـا خـط یـونانی وزبـان تخـاری درآنجا موجـود است آثـــار خلـــطفرهنگی رادرقسمت شرقی‌آیز و ـ گلاس تهذیبی بین هلمند و سنـــدنمایندگی میکند ، واز نظر لسا نی کلمات مشتر کی رابین این کتیبـــه‌ونو شتهٔ سر خ کوتل‌بغلان‌می‌یابیم مانند خشون ـ کلدـ فرو مـان ـمالیز ـ ادـ درحالیکه املای برخی کلمات فرق دارد مانند: (شکل۱۸)

اینك ترجمهٔ فارسی متن کتیبـــهٔاول توچی قرار خوانش‌من:

۱ـ ازسال ٦٣٢ سلطنت ، مـاه‌هشتم ـماه شاه م ... نی‌بخت.

۲ـ گومل بغپور یکتا پر ست ،گومان (ازخاندان گو)درینو قت .

۳ـ گسترانیدم کرد گل‌رانید نمادژ، ونوبخت +

٤ـ بیها ربزرگ گسترانید ، به‌فرمان گوکد (گودودمان)

٥ـ ستاره ـ یـاستر (اعـلی)(۱)

درین کتیبه که‌بنای مادژونوبخت‌بهار رادر ماه هشـتم سـال ٦٣٢ سلطنت گفته مطابق است با۸٦۲م = ۲٤۹ قمری و ۳۹۳۸ لوك کـــاله سموت وهفتم ماه بهادره هنـــد ی‌که‌درمتن سنسکریت همین کتیبـــه توضیح شده. ولی‌حصهٔ اول نـــا م...نی‌بخت متاسفانه درهردو متـن سنسکر یت وتخاری ناپدید است‌وکلمهٔ نوینه (۲) متن سنسکر یـت مطابق است بانو = نی‌تخاری . وبعدازان چنـدزه بهـــو پـــه (۳)

---

(۱) برای تفصیل رجوع برسالهٔهفت کتیبهٔ قدیم تألیف حبیبی‌طبع انجمن تاریخ کابل.

(2) Navima (3) Chandra-Bhupa

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

سنسکریت عین ترجمه (ماه شاه)تخار یست که‌چندره = ماه وبهو په درسنسکریت شاه وسلطان با شد.واین ماه شاه ... نی بخت کو مل بغپور خودرا در متن سنسکر یت کهو جنه پتره (۱) یعنی کوشا ن زاده خوانده وبدین و سیله مابقایای‌شهزادگان کوشانی رادرین‌سرزمین درحدود قرن نهم میلادی می‌شناسیم(عکس ۱۹)

۲ـ کتیبهٔ دوم وا دی تو چـــی‌بدو زبان ورسم الخط عربی‌ـ تخاری است که‌بر دوپارچه سنگ از شمیرتلا واقـع وادی تـوچی وزیرستان به موزهٔ پشاور آورده شده، و بـرحصهٔ بالایی آن بخط بسیار ناپختـه ومغلق بهم پیچیده کوفی عـبارات‌عربی رادر چهارسطر بهم آ میختـه نوشته اند، که‌خوانده نمیشود ، وتنها کلمهٔ الله دران وا ضـح‌است .
(عکس نمبر ۲۰)

این کتیبه خلط اوا خر فرهنگ ورسم الخط یونانی رادر زمان بسـط رسم الخط عربی درین سرزمین‌نشان‌میدهد وعینا درطرز خط یونانی بـا کتیبهٔ نمبر اول سابق ا لـذ کـــرشبیه است مانند کلمهٔ بغپور کـــه بالای حرف دوم سه نقـطه دارد .وهمچنین درکلمهٔ کوشان شین ونون مانند رسم الخط عربی نقاط دارد ،که‌شاید اثر فرهنگ عربی باشد . ونیز رسم الخط برخی کلمات‌مشترك‌آن باکتیبهٔ اول‌مطابق‌است مانند :
ماه ـویگـ اد ستـر ـشاه ـبو ستر انید ـگومل‌ـ

درینجا من خوانش خودرابحروف‌لاتین (عکس نمبر ۲۰) آو ر ده‌ام.
اکنون ترجمهٔ کتیبهٔ‌تخاری (عکس نمبر ۲۰) رابدری بخوانید:
۱ ـ ازسال ٦۳٥ سلطنت
۲ـ درماه اول (فـــر و ر دیـن‌ماه)
۳ـ (روزهای) ورمز د و مهـر(اول وشانزدهم)
٤ـ درینوقت کـرد (سا خـت)کوشان
٥ـ گومل بغپور بزرگ (ستاره)
٦ـ ازخاندان گو (پهلوان)(گو)دودمان . شاه.
۷ـ بوسر ... خاقان +
۸ـخیل ـخان قزل
۹ـساهو سرای (سـودا گـــر سرای)

---

(1) Khojana-Putra

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۱۰ـ بو سترانید (به) فرمان
۱۱ـ ستر (اعلی) یا ستار •

تاریخ این کتیبه بنای سرا ی‌تجارتی سنه ٦۳٥ سلطنت باشد ، که‌سه‌سال بعد از کتیبهٔ سا بق‌الذکر اول نقرشده است . واین سال مصادفست با ۳۹٤۱ سمو ت = ۸٦٥ م = ۲٥۱ قمری ما ه فروردین وروزهای ورمزد(اول) تاروزمهر (۱٦ ماه‌شمسی) .

۳ـ پارچهٔ تخاری سنگ دوم که‌ازهمان کتیبهٔ بالا شکسته و جدا شده ولی حروف وسطح منقو رسنگ بسیار آسیب دیده وخوانش آن دشوار است .

درین کتیبه هم در پنج سطر ارقام عدد X-I-E که‌همان سا ل ٦۳٥ خشون باشد با کلمات‌خشو ن ـنیدـکوـ شاـ ادـکرد. بنظر می‌آید که تلفیق وتفسیر آن ممکن‌نشد (عکس نمبر ۲۱)

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

کتیبه‌های شاره دا ـ ناگری سنسکریت

ناگری (۱) رسم‌الخط قدیم وعمومی هنداست که تااکنون بحیث رسم خط ملی آنجا باقیست ومنسوبست به نگر یعنی « خط شهری » که‌کلمهٔ دیوه درآغاز نام‌آن درقرن ۱۸ اضافه‌شده و قدیم نیست و دیوه + ناگری بمعنی خطشهری خدایی باشد. که از خط قدیمی براهمی برامده‌وتاقرن‌یازدهم‌میلادی در اکثر اراضی‌شمالی هند رواج وتعمیم یافته است .

درین رسم الخط ، خطوط عمودی‌نز ئینی وخطوط افقی بالایی را بط حروف اضافه شده، و۳٤ حرو ف‌صحیح و۱٤ حروف علت دارد، که قدیمترین کتیبه های آن‌در هندمربوط به‌قرن ۷ـ۸ م است .

اما رسم الخط دیگربنام شاره دا(۲) نیزدرقرن ۸م بین هندو ان کشمیر رایج ومقارن بازبان ورسم الخط ناگری سنسکریت بود، که باناگری شباهت ونزدیکی داشت‌وگویند که از خط گوپته (۳) وشعبهٔ غربی آن‌در قرن ۸م بمیان‌آمده‌بود، ودرادبیات شمال غر بی هند بکار میرفت ، و هرصوت وحرف نمایندهٔ آن ، نام جداگانه یی هم‌داشت . (فن تحریر ۳٤۰)

دوکتیبهٔ لغمان

درحدود سه‌میلی غربی مهتر لام(لمك) وادی لغمان ، نزدیك قریهٔ شله تك حکومتی قرغه‌یی ،دردامنهٔ‌کوهی سه‌کتیبه موجود است ، و طوریکه در مبحث کتیبه های آرامی‌شرح دادیم ، یکی ازان بز بان ورسم الخط آرامی است ،که‌منسوب‌به‌عصر اشوکا باشد.

درهمین جادو کتیبهٔ دیگر به‌خطی موجوداست ، که اشکال حروف آن بزمانهٔ پیش‌از خط ناگری‌ازقرن اول‌تادهم میلادی تعلق دارد، وخطوط واصلهٔ حروف دران دیده نمیشود، وحتی برخی از حر و ف آن‌به کتیبه های غار متورا درهندشبیه است که در قرن اول‌میلاد ی باشد .

چون هردو کتیبه درسال ۱۳٤۸ش کشف وعکاسی شده، بنا بر ین تاکنون تحت نظر وتحلیل متخصصان‌قرارنگرفته وحل نشده است .

---

(1) Nagari
(2) Sarada
(3) Gupta

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

باحتمال نخستین ، سطر چهارم کتیبهٔ نمره (۲۲) کلمات لمکان جتی (۱) دارد، که‌جتی‌درسنسکریت‌بمعنی مخلص و مرید ومطیع دینی (۲) است واین‌میرساندکه‌کلمهٔ لمکان(لغمان کنو نی) هم تاریخی کهن دارد، وممکن است‌تحلیل علمی این دوکتیبه ،مطالبی رادر تاریخ قدیم این‌سرزمین روشن‌سازد.(رجوع به‌عکس نمبر ۲۲ر۲۳)

(1) Lemekan Jati

(۲) قاموس هندو ستانی به‌انگلیسی ازدنکن فوربس .

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

کتیبه‌های شاره دا ـ ناگری سنسکریت

رسم الخط هندی شاره دا ودیوه‌ناگری قدیم درشمال غربی هندباهم آمیخت ، واثر آن باروابط قـــو ی‌کلتوری که‌بین مردم وادیهای شرقی وعربی دزیای سند موجود بـــود ،تاقرن سوم هجری ودورهٔ اسلا می هم‌رسید . ومسکوکات‌برخی از کـابلشاهان متاخرکه‌بدست آمـده نیز برسم الخط ناگری است و بـر خی‌کتیبه هـا هم بخط نا گـر ی‌موجود انـد.

مهم ترین سنگ‌نبشتهٔ دو خطی‌ودوز بانه درسنه ۱۹۰۷ م ازواد ی تو چی بین اید ك و سپین وام برلوحهٔ سنگی ۲٤ × ۱۲ انچ به مورهٔ پشاور آورده شد، کـه بـالای آ ن‌نوشته عربی نسخی ودر پایین همان مطلب به‌سنسکریت‌وخط مخلوط شاره‌داو ناگری در ٥ سطر مو جـو د است (عکس ۲٤)

درین کتیبه سال ۳۲سموت ماه‌کارتیکه بروز دوم نصف تـا ریك مساویست باجمعه ۷ ستمبر ۸۵۷ م = ۱۳ جمادی‌الاولی ۲٤۳قمری. (۱)

نمونهٔ دوم این رسم الخط د ربریکوت سوات درسنه ۱۸۹۷م بـر یك تختهٔ سنگی بدست آمده کـه‌اکنون درموزیم لاهور افتاده ا ست که‌زبان آن‌سنسکریت ورسم الخـطشاره دا است .

برین کتیبه نام جیه پاله دیوا(۲)دیده میشود که بقرار ذکر بمور خان دورهٔ غزنوی دوباربا سبکتگین حرب‌کرد، وازلغمان بطرف شر ق پس رفت ودرسنه ۹۹۱م ۳۸۱ قمـر ی‌لاهور راهم گرفت و بقول العتبی در اوایل سنه ۳۹۳ قـمری خـود ر ابسوخت واز جهان رفت (تاریـــخ یمینی ۱۵۹) وی درادبیـات د ر ی‌عصر غزنویان و فتوحات سلطـا ن محمود شهرت دارد.

برین کتیبـه‌نـام اورا چنیـــن‌نوشته اند:

«درشاهی مهاراجه بزرگتر یـــن‌شاه ازشاهان بزرگ و ملك بزرگ شری جیه پاله دیوه »

(پتهانان سراولف کیرو۱۱۲) (۳)

---

(1) Ancient Pakistan 1/130 (2) Jayapala-Deva

(3) The Pathans. P. 112. By Olaf Caroe. London. 1953

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

دوکتیبهٔ دیگری که بزبان‌سنسکریت و رسم الخط دیوه ناگری ازهمان ویهند تاریخی (هند کنونی) کنار اتك درسنه ۱۸۳٦ م بوسیلهٔ برنس (۱) به موزیم ایشیا تك‌سوسائتی بنگال انتقال داده شده نیز درخور یادآوریست وپر نسیپ‌آنرا مربوط بقرن ۷ـ۸م میداند. کتیبه اول بریك قطعه مرمر سپیددر ۱۳ سطر است که‌برخی ازا ن سخت آسیب دیده وخوانده نمیشودوبنابرین ربط وتلفیق مطالب آ ن روشن نیست وفقط از هجوم مردم‌گوشت‌خوار نیرومند توروشکه (۳) ذکری دارد که مراد همان‌هونان‌یفتلی‌باشد وهم نامی ازشری تیله‌ـ که‌بر همن (٤) بران دیده‌میشود.

کتیبهٔ دیگر سنسکریت‌برسم‌الخطدیوه ناگری هم زیر یك بت شکستهٔ ویهند در ٥سطر ا ست‌که‌اکثر سطح آن ساییده شده و برآوردن مطلب آن مشکل است .(عکس ۲٥)

(کابل تالیف سرالکسندر برنس ۱۲۰ ـلندن ۱۸٤۲م)(٥)

(1) Burnes

(2) Prinsep

(3) Turushcas

(4) Seri Tillaka Brahmin

(5) Cabool. By Alexander Burnes. P. 120 London 1842

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

رسم الخط پهلوی ودین دبیره

نام پهلوی اصلا منسو بست به‌پارت (خراسان) که‌در کتیبه هـای هخامنشیان پرتهوه (۱) ذکر شده.وچون اشکا نیان یکی ازاقوام پار- (۲۴۷ق ،م ۲۲۴م) دولت بز رگـی‌را ازشمال ایران کنونی تا دامنه‌های همالیا تشکیل دادند ،دراوایل رسم‌الخط ایشان یونانی وخرو شتهـی بود .چنانچه بنیاد گزار خا نـدا ن‌اشکا نی ارساس (۲) = ارشك - اشك بلخی که درحدود ۲۵۰ق ،م‌سکه‌زد ، برمسکوکات او که دروادی هلمند پیداشده، رسم الخط یونا نی‌وخروشتهی هردو دید ه میشـو د (تاریخ افغانستان ۱ر۱۱۹) و بـرمسکو کا ت مهر داد دو م پسـر ارتبان (۱۲۴ر۷۶ ق،م) نیز رسم‌الخط یونانی مشهود است (کوئو ۴۳) ولـی درقـرن او ل مسیحی‌استعمال خط پهلوی بایونا نی بـر مسکوکات اشکانی وبعـدازان د زاوایـل عصر ساسا نـی آ غـاز شد (۳)

خط پهلوی که از آرامی برآمـده‌بود، در دربارهای اشکانی وساسانی از ۲۵۰ق.م ببعد تا ۶۵۱م (۳۱ه)ه‌ت نه‌صدسال دارای رسمیت بود، ولی پهلوی شمالی دربار اشکا نـی‌باپهلوی جنوبی دربار ساسانی ، در رسم الخط ولهجه تفاو تی دا شت‌که رواج خط عـر بی آنرا از بیـن برد.

اگرچه در قسمت شر قی مجرای‌هلمند، زبان تخاری بارسم ا لخـط یونانی در همیـن عصر ها رو ا ج‌داشت ولی درسرزمین غربی آ ن‌با وجود زردشتیان دروادی هریرود وسیستان ،بودن زبان ورسم الخـط پهلوی نیز مسلم است ، وبـا زهنگامیکه اثر دولت ساسانی تـا مجاری سند رسید، نفوذ رسم‌الخط‌پهلوی نیز تا هند وسعت یافت، و مسکوکاتی رامی بینیم که در دور ۀساسانی ، بخط یونانـی تـخاری و پهلوی یاناگری وپهلوی درین‌قسمت‌شرقی فلات ضرب شده اند . (۴)

وچون خسرو دوم ساسا نـی‌خراسان را از هفتالیان در حـدود ۶۱۳ م بگرفت ،وی بیادگار ا یـن‌فتـح مسکو کی راکه دارای ها ا لـۀ نور به دور چهرۀ اوبود ضرب‌کرد.ومابر مسکو کات عصر هفتالی نیز

---

(1) Parthva (2) Arsaces
(3) L'Iran Sous les Sassanides.P. 57
(4) Ariyana Antiqua. P 396/400

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

کلما ت خراسان خوتاو، و تگیـــن‌خراسان شاه، وخوره اپـزو ت و هپتل خوتاو ومرتان شاه را برسم‌الخط پهلوی می‌بینیم که در ربـــع اول قرن هفتم میـلادی هنو ز اثـرپهلوی را در زابلستان تادامنه های هندو کش ثابت میسازد و پیش ازایشان هم کیدار یان (کو شا نیا ن کوچك) که درقرن چهارم میلادی‌بین هرات ودریای سند حکمرا نـی داشتند ودربلخ هم سکه زده اند ،سه رسم الخط پهلوی ـ یو نا نـی وبرهمی رابر مسکوکات خـــو دنوشته اند.مثلابریك سکه پیرو(۱) (حـــدود ۳۷۸م) خـط برهمی وپهلوی وبریك سکه ورهـران (۲) ننها پهلوی (حدود ٤۰۰ م)وبریك‌سکه پیرو چ (۳)همین نام به‌پهلوی وبریك سکه بهاسه (٤) هم برهمی‌وپهلوی ونیز برسکهٔیك ستر ا پ نامعلوم شاپور سوم حروف پهلو ی‌مبهمی دیده میشود (مجلهٔ سکـــه شناسی ۱۹۳۸م ص۳۹)(۵)

چنین بنظر می‌آید که باقطع‌سلطه‌ساسانیان درحدود ٤۰۰م و اشغال این سرزمین ازطرف هونان سپیـــدیفتلی ،نفوذ خط پهلوی هم کمی‌یافته وبجای. آن‌طوریکه درسنگ نو شته‌هادیده میشود، زبان تخاری و خط شکستهٔ یونانی باقی مانده باشد .ولی همین هفتلیان که‌در غـــر ب مجرای هلمند بوده اند با ز هـــم‌خط پهلوی را چنانچه گفتیم بـــر مسکو کات خودنوشته اند.

بایدخاطر نشان کردکه تا کنو نهیچ کتیبه یی جز مسکـو کـا ت پهلوی در افغانستان بدست نیا مده‌است که‌علت آن هم‌نفو ذ طویـــل رسم الخط های آرامی ـ هند ی ـیونانی درین سرزمین باشد که‌توام باسلطهٔ سیاسی و حکمرانی بـــوده‌است ، ومامی بینیم‌که اکثرکتیبه‌هارا شاهـــان و ارباب اقتـدا رمـــی‌نوشتند ، وچون این مردم باآدا ب و فرهنگ غیر پهلـوی مـانـوس‌بوده‌اند ، وسلطهٔ سیاسی ومستقیم ساسانیان هم مدت کمی دوام‌کرده،بنابرین تاکنون سنگـك نـو شتـهٔ پهلوی رادرین دیار سراغ‌نداریم.

خط پهلو ی که‌مانند آرامـی اززاست بچپ نوشته میشد ، بسبب محدودیت ۲۵ شکـل حـرو ف ونداشتن اعراب و حروف مصـو ت

---

(1) Piro (2) Varahran
(3) Piroch (4) Bhasa
(5) Numismatic Supplement 1937-38. p 39

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

حرکی ناقص بود، وهم یك شکل به‌چندین صوت خوانده میشد، وبسا کلمات آرامی از السنهٔ سامی نیز دران بطور هزوارش دخیل شده بودند ، بنابرین برای ضبط صحیح کلمات والفاظ کتاب دینی اوستا . رسم الخطی راکه دارای اعرا ب بود، بنام «دین دبیره »در قرن ششم میلادی درست کردند، وکتا ب‌اوستا راکه درازمنهٔ قدیم شاید بخطو ط میخی وآرامی‌وپهلوی نوشته‌میشد ،برسم الخط دین دبیره نوشتند ،که قدیمترین نسخهٔ خطی مکشو ف ازستا بهمین الفبا ، اکنون د ر کوپنهاگ دنمارك موجود است ،که‌آنرا درسنه ۱۳۲۳ م‌نوشته اند .

(گاتها ٤٩)(١)

چون پیروان کیش زردشت ومومنین بکتاب اوستا در قسمت‌غربی آریانه تاحلول اسلام بوده‌اند ،وخطدین دبیره هم‌وسیلهٔ نکارش کتاب مقدس ایشان بود، بنابرین وجودرسم الخط اوستایی دین دبیره هم درین سرزمین ، بعید نیست ، که‌جمله (٤٤) حرف ونشا نه ها ی صوتی داشت ، وبخو بی‌از عهد ۀضبط حرکات واعراب کلمات برامده میتوانست .

این رسم الخط از الفبا ها ی‌آرامی ـ پارسی ـپهلوی ـ یونانی که‌در محیط رواج اوستا سوا بقی‌داشت ، ترتیب شده بود ، واز راست بچپ نوشته میشد . (شکل ٢٦)

---

(1) Poure Davoud, Holy Gathas 49.Bomby 1927

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

دورهٔ سه رسم الخط

دورهٔ اخیر رسم الخط مقارن‌ظهوراسلام را ازروی اسناد مکشو فـه زمان رواج سه خط کوییم. زیرادرسه قرن اول اسلامی آنـا رو علایم سه خط رادر قسمت شر قی‌آریانه می بینیم ، که‌یکی یو نانـی شکسته ودوم شاره دانا وناگر ی‌مخلوط وسوم خط عربی ابتـدا یی بازیبایی باشد .

ازسوابق ونوشته های یونانی وشاره داناگری درمباحث گـذ شته مابا ختصار صحبت کردیم ، ا یـن‌دورهٔ سه رسم الخط تا فتوح‌یعقوب لیث صفاری وسبکتگین و نها یـت‌قرن سوم هجری دوام کرد، وبعد ازانکه کابل شاهان به‌ویهندوسوات‌پس نشستند ، وشهزادن ا خیـر کوشانی هم در گردیز و گـومـل‌وزیر ستان به‌سلطهٔ غزنویان خاضع ومسلمان شدند ، لهجهٔ تخاری بـارسم الخط یونـانی وآثـار زبـا ن سنسکریت بارسم الخط شاره دا وناگری نیز جای خودرا رسما به‌خط وزبان عربی ودری گذاشت .

جای تعجب است: کـه‌درنیمـهٔ‌قرن سوم هجری هنگامیکه یعقو ب لیث صفاری از زرنـج برخاست وزبان آنجا بشهادت تاریخ سیستان پارسی بود (ص ۲۰۹) واین پارسی‌برای ماآنون هم روشن و مفهـو م است ، در کوهساران وزیرستـان‌لهجهٔ تخاری باحالتی که درکتیبه‌ها مشهود است مـوجود بـود. وصدسال بعددر عصر سلطان محمـو د بکلی مفقود ونابود گردید، و جای‌آنرا دری فصیـح دربارسا ما نیا ن وزبان دقیقی ورو دکـی گر فت ، واثری ازلهجهٔشرقی‌تخاری ورسم‌ـ الخط آن نماند !

بهر صورت رسم الخط هـا ی‌هندی ـیونانی ـ پهلوی جای خو د رابرسم الخط عربی ماند، که‌دکتوراسرائیل و لفنسون درتاریخ لغا ت سامی آنرا ماخـو ذ از خط نبطـی‌متاخر داند وقدیمترین کتیبهٔ ایـن خط در جبل دروز حران (شام) برسنگی بالای دروازهٔ کلیسایی بزبان عربی ویونانی موجوداست ، که درسنه ۵۶۸م نوشته اند. و لی‌دردورهٔ اسلامی لوحهٔ قبریکی از حجا زیان‌عبدالله بن جبر درسنه ۳۱ ﻫ (موزهٔ مصر شکل ۲۷) و نوشتهٔ صخـرهٔبیـت المقدس ۷۲ ﻫ قـد یمتر بن

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

سنگ نوشته های همین‌خط عربی‌است. (۱)(تاریخ‌اللغات‌السامیه۲۰۱)

درشمال وغرب افغانستان نفو ذخط عربی ازقرن اول اسلامی ظاهر است . بدین معنی که‌اکثرحکمرانان‌عربی دربلخ ومرو وهرات و زرنج بهمین رسم الخط سکه زده اند ، که‌ازانجمله درکرمان درسنه ۹۰ه ودر مرو درسنه ۹۰ ه ودر بلخ درسنه۱۱۷و ۱۳۲ ه و۱۸۲ ه و ۱۸۵ و ۱۸۷ودرهرات در سنه ۱۹۳ و ۲۰۶درزرنج سیستا ن در ۱۸۶ ه سکه زده شده، که‌اکثرآن‌درموزهٔ کا بل‌وبرتانیه و غیره مو جود نـد وطاهر یان پوشنگی هم‌درنشاپور درحدود ۲۰۵ تا ۲٤۰ سکه ها ی عربی دارند ویعقوب لیث صفا ر ی‌درحدود ۲۵۰ ه وامیر ابونصر احمد بن محمد فریغونی جوزجان درحدود۳۹۰ ه وداود بن الیاس از آل بانیجور تخارستان درسنه ۲۳۲ه ومکتوم بن حرب ا میر اندراب در حدود ۳۵۹ ه وامیر الپتکین درغزنه‌درسال ۳۵۹ ه وامیر سبکتکین د ر پروان درحدود ۳٦٦ ه بهمین رسم‌الخط عربی (نسخی یاکو فی)سکه زده‌اند .

ولی درقسمت شرقی آ ریا نه‌نفوذ خط عربی ازدو کتیبهٔ مکشوفه (نمبر ۲۰ و۲٤) سالهای ۲٤۳ و۲۵۱ هجری که ازوادی تو چی بدست آمده‌اند نمایان است. اگرچه‌فتوح عربی در وادی هلمند و ارغنداب ودریای کابل در قرن‌نخستین اسلامی تکمیل شده بود ، زبا این پیروزیهای سیاسی عر ب،دین اسلام ورسم الخط قرآن نیز بدینجا رسیده بودولی نفوذ آن درکوهساران شرقی افغانستان خیلی

---

(۱) این کتیبه هارا از نمونه‌های‌اقدم خط کوفی دانسته اند ، و لی درهمین عصر مقارن با کوفی ،رسم خط نسخی عربی هم روا ج داشت ، چنانچه یك نامهٔ شخصی که‌در مصر درسنه ٤۰ ه نو شته شده، ودو ورق را هداری مصر ی(پاسپورت) سال ۱۳۲ ه بدین رسم الخط است (فن تحریر ازمحمداسحاق صدیقی ۲۰۹طبع علی‌گر ه ۱۹٦۲) از کتیبه های مکشوفه و سکو کات شرقی فلات ایران بر می‌آید ، که اثر هردو خط عر بی‌نسخی وکوفی در قرن اول هجر ی بدین سرزمین رسیده بود، و دونمونه شکل ۲٤ مربوط به‌عصریست که هنوز اصطلاح کو فی ونسخی‌نبود .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

بعد تر مینماید . زیراما درکتیبهٔ مکشوفه از مسجد بمپور حوا لی کراچی (غالبادیبل تاریخی) که در سنه ۱۰۷ هجری ۷۲۵ م به امر مروان بن محمد مولی امیر المو منین ازطرف علی بن موسی نوشته شد ه و۱۸ سال بعداز فتح محمدبن قاسم سپه سالار اموی دران بلا داست، می بینیم که رسم الخط آن ز یبا ومهذب متمایل بکو فیست (تاریخ افغانستان بعداز اسلام ۱ر۷۱۲) واین سخن بر نضج کلتور ورسم الخط عربی درانجا دلالت دارد (عکس نمبر۲۸)

ولی خطوط هردو کتیبهٔ مکشوفه وادی توچی مربوط اوا سط قر ن سوم هجری آنقدر ناپخته وابتدایی است که ناآشنایی کامل خطا ط و آغاز خوانش وخط نویسی نسخی عربی رادرانجا میرساند.

چون ازین دو کتیبه تنها یکی بادو متن عربی وسنسکر یت خود خواناست ، مامضمون آنرا که د ر۹سطر و ٤۲ کلمه است باعکس آن (نمبر ۲٤) آورده ایم ومضمون عربی آن چنین است (۲٤۳ ه)

«هذا ما امرعقد هذالتلاح حیی بن عمار تقبل الله منه صالح عمله و غفرله سوء عمله . قدکتب یوم الجمعه لثلثة عشرة خلو ن من جمادی الاولی. سنه ثلثة و اربعین ومائتین . صلی الله علی محمدو آل محمد الطاهر(ین) » .

ترجمهٔ متن سنسکریت این کتیبه درشرح نوشته های سنسکر یت داده شد. چون خط مخلوط شاره داناگری درین دورهٔ سه رسم الخط رواج داشت ، مانمونهٔ حرو ف آنرادرینجا از مجلهٔ پاکستان قد یم نقل میکنیم ، ودر حقیقت بتا ریخ خاك پښتونستان کنونی ربط دارد ، که ساحهٔ شرقی آریانه باشد .(شکل۲۹)

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

خط سغدی

درتاریخ آریانا ی کهن ـ مخصوصاسرزمین های شمالی آن ـ خط سغدی نیز جای دارد، که مرکزسغدیانه شهر سمر قند بود، وزبان سغدی هم یکی از زبانهای آریا یی‌آسیای میانه است ، که‌با بعضی السنهٔ مروجه این سر زمین نزدیکی‌ها دارد .

زبان وخط سغدی بافتوح اسلامی‌ورواج خط عربی متروك گردید ، ولی نویسندگان دورهٔ ا سلا می‌آنرا می شنا ختند ، چنا نچه بوریحان بیرونی‌درآثارالباقیه‌وکتا ب‌التفهیم (۱) نامهای شهو ر سغد ی راضبط کرد ه ، برخی فر هنگ‌نویسان هم زبان سغدی را یکی از السنهٔ مترو که نوشته اند .

میان اوراقی که در آغاز قر ن‌بیستم در ترکستا ن چین کشف شد، اسناد متعددی نیز به ز با نی‌ناشناخته وجود داشت ،که‌به خطوط مختلف نوشته‌شده بود . یك‌سنگ‌نوشتهٔ‌سه‌زبانی‌نیز، به‌ترکی باستان وچینی ویك زبان دیگر در و یرا نه‌های قره بلغسون (مغو لستا ن شمالی) بدست آمده بود ، که‌بعدمعلوم شد ، زبان سومی همانست که‌در بعضی اوراق مکشو ف د رترکستان چین نیزبکاررفته‌است . درحدود سال ۱۹۳۱م در ویرانه‌های قلعه یی بر کوه مغ (در پنج کنت ۱۲۰ کیلو متری سمر قند)مجمو عه‌یی ازنوشته هاکه رو ی چرم وکاغذ چینی‌وچوب‌بودبد ست‌آمد، که‌دران نام «دیواشتیج » شاه سغد وسمرقندنوشته شده‌وذکراین‌شاه درمنابع عربی نیز هست که درمقابل هجوم تازیان پا یدا ر ی‌میکرد .

این اسناد بزبان وخط سغدیست‌که سکه ها یی هم بدان خط یافته‌اند ودر برخی از متون سغدی قطعات‌ادبی زیبا بازمانده ،مانند قطعا تی از داستان رستم و قسمت هابی‌از کتاب کلیله ودمنه بز با ن سغدی .

ازجملهٔ این متون نوشته ییست‌ازکو ه مغ (شکل ۳۰)در نه‌سطر که‌ترجمهٔ آن چنین است :

---

(۱) آثار ،ص ۷۰ ـ التفهیم۲۳۰

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۱ـ خداوند پنج ۲ـ دیوا شتیـچ‌را ۳ـ هشت سال است ٤ـ مـاه نیسان ٥ـروز خور روز ٦ـوگرفت‌اغو شمریك ۷ـ ازفرماندار ۸ـاوت ۹ـ پوست ونیز واریاك (۱).

این خط سغدی ازیـك شیـو ۀتحریری خط آرا می مشتق اسـت ، ونیز احتمال می‌توان داد ، کـه‌اصل خط مزبور ، خط پهلوی کهن باشد.درخط سغدی‌نیزمانند پـهلوی‌برای مصو تهای کوتاه ، نشا نـۀ خاصی وجود ندارد ، تنها سه‌حرف‌برای واکهای مصوت (فونیم) بلند هست (۱ـ و ـ ی). (۲)

مادر شکل سوم پیدا یش خطوط‌نشان داده ایم، که چگونه الفبا ی آرامی منبـع خطوط دیگر بوده‌است‌اکنون در (شکل ۳۱) که مقتبس از تاریخ زبان فارسی است ، اختلاف‌اشکال حروف رادر خطوط مختلف متفر ع از آرا می مـلا حظـه‌فرمایید .

(۱) یعنی : پادشاه سر زمین‌پنج‌بواشتیج درسال هشتم فرمانروایی خود ،درماه نیسان ویازد همیـن‌روز ...

درسطور دیگر اغو شمریـك واوت را اسم خاص شمرده اند ، و واریاك رایکنو ع پوست پرداخته.

(۲) دکتر پرویز ناتل خانلری‌درتاریخ زبان فارسی ۱ر۲۷٥ تا۲۹٤ طبع تهران ۱۳٤۸

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۳

خط وکتاب دوره اسلامی

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

سوابق کتاب نویسی

مردمان قد یم پیش از اختـراع کاغذ که درسنه ۱۰۵ م در چیـــن روی داده، خطوط خودرا بـر موا دطبیعی مستعد نگارش مانند الوا ح سنگ والواح زر وسیم و بر گهـاوپوستهای درختا ن والواح گلـــی پخته واستخوانهای حـیوا نـات وصخره های کوهی ودیوار هـا ی ابنیه برمواد آهکی و گچی وچرمهای حیوانات می نوشتند وقدیمتر یـن نوشتهٔ خط چینی مربوط بدورهٔشاهان ین (۱) است کـه در قرن ۱۲ق ـ م باشد ، وبعد ازان اختراع قلم موطابق سنت های چینی د ر عصـر منگ ـ لین (۲) پادشاه سازنـدهٔدیـوار چیـن بوده ، کهدر حـدود ۲۱۰ق ـم مرده است .(۳)

مر کز دوم مدنیت قدیم وا د ی نیل مصر است ، که دران هـم آثار خط وکتا ب نویسی قدیم انسا نی بدست آمده وکهن ترین لفا فـــهٔ بردی آن متعلـق بسال ۲٤۰۰ق،موخط هیر وغلیفی است که آنرا باقلم تراشیدهاز ساقهٔ پردرحدود قرن سوم ق،م Calamus می نوشتند ، وسیاهی را از زغـال آمیخته باآب وصمغ می سا ختند ، وبرا وراق بردی کتابت میکردند .وهمچنین دربقایای مدنیت آشو ر و بابل ،الواح گلی نوشتـه شـد ممربوط ۲۵۰۰ تا ۲۰۰۰ق ، مبدست آمـده ، وبیست ودو هزار لو حهٔمکتوبهٔ گلی ازکتابخانهٔ آ شـور ـ بانیپال (٤) متعلق بهقرن هفتم ق،مست . وآثار مکتوبه اوراق برد ی (پاپیروس) یـونان قدیم هم بهقرن چهارم ق،م میرسند ، ونـخستیـن اختراع کاغـذ بوسیلهٔ تسای ـلون(٥) چینی درسنه ۱۰۵م بـو د ه است . (٦)

درهند وایران وسـغد شمـا نافغانستان ، نیز آثار نوشته های قدیم قبل وبعد از میـلاد فراوا نیافته شده، ودر افغانستان نیـز سنت کتابت بودهاست ، ومانمو نههای کتیبه نویسی قدیم رادر فصول سابق نشان دادیم ، واینك دلایلـی که وجود کتاب رادر ازمنهٔ قـد یم

---

(1) Yin (2) Meng-L'ien.

(۳) مجله هنر ومردم طبع تهران شماره ۳۸ـ آذر ماه ۱۳٤٤ش

(4) Ashur Banipal. (5) Tsai-Lun.

(٦) سونددال درتاریخ کتا ب ، ترجمهٔ عر بی ٤ تـا ۳۳ طبـــع قاهره ۱۹۵۸م

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

در افغانستان وکشور های مجاو رآن نشان میدهد:

بریك مجسمهٔ او زاها زیس نیتی‌درموزهٔ واتیکان روم ، مطالبی‌نوشته است که داریوشی پادشاه هخامنشی‌این شخص رابمصر فرستاد ، تا به کتابخانه ها کتاب بدهد، و جوانان‌رابدانها داخل کند. (۱)

کتز یاس (۲) که۱۷ سال (٤۱٥ـ۳۹۸ ق م) طبیب دربار پارس بود در پر سیکا (۳) گوید:

که‌وی کتاب خودرا ازروی دفترهای چرمی کتابخانه شا هی (٤) ترتیب داده است .

درکتاب اردا ویراف نا مه(٥)تأ لیف (حدود قرن۳ = قرن۹م) میگوید :

« اوستا وزند برپوست های گاوآراسته وبه آب زرین نوشته بود . که اسکندر رومی پتیاره بد بخت‌بیدین بدکردار آنرا بر آورد و بسوخت » (٦)

قراریکه درنامه تنسر (۷) (ص۱۱) ومروج الذهب وکتاب ا لتنبیه والا شراف مسعودی و تاریخ‌طبری‌آمده : این اوستای زرین خط بر دوازده هزار پوست گاو نگا ر ش‌یافته بود، که فردوسی ۱۲۰۰فصل نوشته برالواح زرین گوید . (۸)وابو منصور ثعالبی (حدود ٤۱۰ ه ۱۰۱۹ م) مینویسد : که‌گشتا سپ‌دربلخ بود وزردشت کتابی با و آورد، که آنرا بر پوست دوازده‌هزار گاو نوشتند ، وهر کلمه رادر پوست کنده ، قشری را از طلادران قرار دادند. (۹)

حمزه بن حسن اصفهانی (۳٥۰ه۹٦۰م) درایام ملوك اشکانی بعد ا ز اسکندر هفتاد کتاب را ذکر میکند.که درعلوم نجوم وطب وفلسفه و

---

(۱) مجلهٔ هنر ٤٤، خر داد ماه۱۳٤٥ ش.

(2) Ctesias

(3) Persica

(4) Basilikai-Difterai

پور داود ـ یسنا ۸۱

(5) Arda Viraf Namah

(٦) ارداویرافنامه ۲۲ د کتررحیم عفیفی ـ تهران ۱۳٤۲ش.

(7) Tansar's Epistle.

(۸) پور داود، گاتها ٥۰

(۹) ترجمهٔ فا رسی غرر اخبارملوك الفرس وسیر هم از محمو د هدایت ۱۱۹ طبع تهران ۱۳۲۹ش

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

حراثت (کشاورزی) بیونانی وقبطی ترجمه شده بود (۱) وهم ری از کشف پنجاه عدل کتبی نه‌بر پوستها (جلود) نوشته شده بود درسنه (۲۵۰ ه)خبرمید هد ، له‌درداخل شهر جی ازبنای قدیم‌ساروبه بدست امد، وخط انرا مردم قبلاندیده بودند ونمی دا نستند که درچه هنگام این کتابها رادرانجا گذاشته اند (۲) و نی ابن ندیم گوید :

له ابوالفضل بن عمید برخی‌ازین کتابها رادرسنه ۳٤۰ واندی به‌بغداد فرستاد و من بچشم خوددیدم و چندی ازان پیش شیخ ما ابوسلیمان اندرین وقت (۳۵۰ ه)باقی بود . (۳)

هم‌وی بحواله کتاب ا ختلا ف‌الزیجه مترجم ابو معشر منجم‌بلخی (حدود ۲۵۰ ه ۸٦۳م) مینویسد :شاهان (فلا ت ایران) بصیانت‌عدوم وبقای آن توجهی تمام داشتند وبغرض نگهداری کتب از حوا د ث جوی وزمینی ، اوراق پوست درخت‌خدنگ که آنرا توز گفتند ی، برای نوشتن کتب برگزیدند، که ازتعفن‌وپوسیدگی محفوظ باشند، و در مقابل حوادث پایداری و پایندگی‌دارند .

چنانچه همین وسیلهٔ نویسندگی‌رادر هند وچین وممالك مجاور دیگر هم تقلید کردند (٤) . ومحمد بن‌عبدوس جهشیاری گوید: که مرد م فارس برچرم، ورق (پوست نازك)نوشتندی وگفتندی که کتا بها یی خودرا برچیزی که‌دربلاد ما پیدانمی شود نمی‌نویسیم. (۵)

کتابها یی که‌زردشتیان د ر علم‌نجوم وطب وطبایع بفارسی(قدیم) داشتند ویکی ازان کتابی بنام‌کشتج‌بود، بعدازانکه بامر سکندر بزبا ن رومی و قبطی ترجمه کردندسوختانده شدند . ولی برخی ازان کتب ازترس این فعل سکندر ، به‌هند وچین فرستاده شده بودند و نجات یافتند . (٦) و ابن ندیم‌ازتاریخ اسحاق راهب نقل مینما ید که‌یکی از ملوك اسکندر به شخصی‌راگماشت که‌این‌کتابهای علمی راباز

---

(۱) تاریخ سنی ملوك‌الارض والانبیاء ۳۰ طبع‌برلین ۱۳٤۰ ق

(۲) همین کتاب ۱۲۷

(۳) الفهرست ۳۳٦

(٤) سنی ملوك ۱۲۷ والفهرست۳۳٤

(۵)کتاب الوزراء و الکتاب ۱۳۸قاهره ۱۹۳۸ م

(٦) الفهرست ۳۳۳ به نقل‌از کتاب النهمطان تالیف ابو سهل بن نوبخت .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

فراهم سازد . وی‌پنجاه وچهارهزاروصدوبیست کتاب‌جمع‌کردوگفت هنور هم کتابهای سند وهند وچین‌وگرکان وارمن وغیره باقی مانده است. (۱)

این روایاتی بود دربارهٔ وجودکتاب درازمنهٔ باستانی در این سرزمین ها، که ازانجمله دا ستان‌اوستا واحراق ان بامرسکندر ازنظر علمی (بقول کیرشمن) (۲) متزلزل‌است. ولی اگر آنرا جعل و الحاق هم بدانیم ، بازهم مفکورهٔ ایجاد کتاب رادر ازمنهٔ قدیم آشکار می‌سازد ، که‌برخی از اسناد مثبت‌تاریخی نیز موید آنست : مانند اسناد دورهٔ پارتهای آریایی بلخی‌نژادکه خراسانیان‌اصیل بوده اند (۲۵۰ ـ ۶۷ق،م) واین اسنادتحریری بر چرم گاو والواح‌سفالی رنگین لعاب دار در نساو او رامان،بزبان پارتی یعنی پهلوی شما لی بدست آمده (۳) وبصورت وا ضح‌علمی وجود کتاب رادر خراسا ن قدیم ثابت میسازد وما میدانیم که‌بعد از اسکندر نخستین بار کتا ب اوستا بفرمان ولخش (٤) یابلا ش‌اول اشکانی پا رتی (۵۱ ـ۷۸ م) فراهم آورده شد. (۵) چون این‌آثار دورهٔ اشکانیان رابر چرمها ی گاو در نساو خراسان قدیم یا نوشته‌اند، پس داستان مورخان عرب ـ که اوستا بر چرم گاو نوشته شده‌بوداین فکر راتایید میکند، که‌اوستا ی فراهم آوردهٔ عصر بلاش اول را نیزبرچرم گاونوشته باشند.

دربارهٔ وجود کتاب دردور ه‌های‌قبل ازاسلام ،در سرزمین خراسان دلیل بسیار محکم تاریخی اینست: که درعصر امویان وعباسیان صدها جلد کتابرا ازپهلوی وا لسنهٔ هندی‌بعربی ترجمه کرده‌اند ، و ا کثر این کتابها به خراسان ویا کتب‌خانهای خراسان تعلق دا شته است .

مثلا ابن‌ندیم‌دربارهٔ احوال سمنیه(بودائیان) وپیشوا ی ایشا ن بوذا سف ازکتابی نقل نماید که‌آنرا یکنفر خراسا نی نو شته بود. (٦).

---

(۱) الفهرست ۳۳٤

(۲) Ghirshman ایران‌ازآغازتااسلام۲۷۲ترجمه‌دکتور معین ـ تهران ۱۳۳٦ ش .

(۳) اشکانیان‌م، م دیاکونوو

(4) Vologeses

(۵) پورداود ـ گاتها ۵۱بحوالهٔ‌دینکرت.

(٦) الفهرست ٤۸٤

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

درسنه ۲۰۷ ه ۸۸۳ م راجـــه‌مهر وگ کشمیر وپنجاب به حا کم منصوره امیر عبدالله نوشت کـــه‌شخصی رابحضور م فرست کـــه بزبان هندی احکام اسلامی‌رابما آموخته بتواند. وی یك مرد هوشیار و شاعر مسلمان خراسان راکه چنـدزبان هندوستان دانستی بدر با ر راجه فرستـاد و بخـوا هـش ا و قرآن عظیم را بـز بان هـنـدی ترجمه کرد . (۱)

دردربارکابلشاهان نیز تأ لیـف‌کتاب رواج داشت ، چنانچه بقـول البیرونـی یـکی از علـمای در بارکابلشاه اخیر انند پاله بن‌جیه پاله که او گره بوت نامداشت و مودب‌شاه بود ، کتابی را در علوم نجوم بنام شکهت پرت تالیف کرده بود(۲) .

همین البیرونی می نویسد :کـه‌نسب نامهٔ کابلشاهان کـه قر نها برین جا حکمرانده اند ، بر دیبایی‌نوشته شده و در قلعهٔ نغر کـوت محفوظ بود ، و من میخواستم آنرابببینم ، ولی بنـابر عللی مـوفـق نشدم . (۳)

از کتابهای قـدیمی کـه دریـن‌سر زمین خبر داریم کتابی بود نزد خیذر بن کاووس مشهوربه **افشین**یکی از نجیب زادگان اسرو شنـهٔ ماوراء النهر قاید معروف لشکر ی عصرمعتصم‌عباسی(۲۱۸ـ۲۲۷ه = ۸۳۳ ـ ۸٤۱م)که در در بار بغدادبقدرت و نفوذ فراوان یافتـه بـود و عاقـبت هـدف دسایس در باری‌و رقابت رجال آن عصر گردید وبه تهمت بیدینی و زندقه محاکمه شدو او را در شـعـبـان (۲۲٦ ه= ۸٤۰م)بـکشتـند و جـسد شی راسو ز ا نـیـد نـد و بـدجـلـه افگندند .

در اثنای استنطاق و محـاکمه ،یـکـی از علل اتـهـام او کتابـی مـذهب و مـرصع گـوهـر نشان‌بـود ، کـه در خـانـوادهٔ او از اجـدادش بـاقـی مـانـده بـودوخوانـدن آنـرا دلیـل کفـر و بی‌دینی او شمرد ند وحکم بقتـل‌او دادنـد و طبـری کـه صورت مـحـاکـمـه و سوالـهـای هیئت‌محاکمـه را بـه تفصیل آورده ،

---

(۱)عجایب‌الهنداز بزرگ‌بن‌شهریارحـدود ۳۰۰ ه ۹۱۲م طبع‌لیدن .
(۲) کتاب الهند ۱۰۵
(۳)کتاب الهند ۳٤۹

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

در بارهٔ ایـن کتاب گـویـد :محمدبـن عبدالملك زیات وزیـر کـه رئیس ایـن هیئت استنطاق بـودازوپرسید : ایـن کتا بیکـه بـه طـلاو جـواهـر ودیبا آراسته یی‌و حاوی‌کـفـر بـخـداست‌چیست؟ افشین جـواب داد : ایـن کتاب‌ازپـدر بمن مـیـراث مانـده ودرآن بـرخـی از ادبیا ت عـجـم ضبـط‌گردیده است که‌من فقط از بهـرهٔ ادبی آن تمتع می‌برم‌وغیرازان‌بکلمات‌کفـریـهٔ آن غـر ضی نـدارم چـون در سابـق آراسـتـه وپیراسته بـود، حاجتـی بد فـع پیـراستگـی های آن نـداشتـم وبـرحالت سابـق آنـرا مـانـدم ، مانـند کتاب کلیلـه و دمنه وکتاب‌مزدك که درخانهٔ تست . و ایـن دلیل خـروج من از اسـلام نیست(۱).

طبری گوید که در کتابخا نـهٔافشین کتابهای فراوان یافتند ،که در آن کتاب مجـوسی و بسا کـتب‌دینی بـود کـه وی داشت .

ایـن کتاب آراسته وپیراسته رادرادبیات دری «دفترافـشین » یـا «گـوهـر افشین » گفتـه ا نـد . مختاری غـزنـوی (حـدود ۵۰۰هـ ۱۱۰۶م)گـویـد :

گربدیدی هنر بذله پرگوهر تو
گوهردفتر خودبرفشاندی **افشین** (۲)

از آثار بسیار مستند نمو نـهٔقـدیـم کتاب‌درافغانستان، اوراق بـوست درخت کتابیست کـه دربامیان در سنه ۱۹۳۰م در حصص شر قی هیکل ۳۵ متـری بـوداازطرف موسیو ها کن کشف شـد وموسیو سیلون لوی آنرادر شماره‌مارچ ۱۹۳۲م ژورنال از یاتیك‌نشر داد وآنـرا رسم الخط عصرکوشانی‌قـرن ۳ـ٤ و نـوشته های عصر گو پتا قـرن ۷ ـ ۸م وبـر خـی‌بـخـط ختنی شمرد ، کـه زبـان آ ن سنـسکـر یـت ا سـت‌ونـوشته قد یمترین آن بقـرن‌سوم تعلق دارد، کـه‌تاقـرن ۸م میرسد،وبعقیدهٔ موسیو سیلـون لـوی در کتابخانهٔ ایـن معـبد قـدیـم بـودانـی این کتابهای پـوست درخت موجـود بـود ، کـه آنـرا درخودبامیان نوشته ویا از کتابخانه های دیگر بایـن کتابـخـانـه نقل داده‌باشند و برخی ازیـن نـوشته هـا قطعات کوچك رسالـه های «ابهی‌دهر مـه» متـعلـق بـه مـذ هب

---

(۱)طبری ۱۰ ر۳٦٥

(۳) دیوان مختاری ٤۳۷ طبـع‌جـلال همائـی ـ تهران ۱۳٤۱ ش

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

بزرگ بودایی (۱) است که‌مانند آن از گلگت هم بدست آمده است ، ولی در بین این‌پارچه های کتب خطی برخی از صفحات کتاب وینایا (۲) نیزموجود است که بمذهب کوچك بودایی (۳) تعلق‌داردو بر سم الخط گوپتا (٤) و سنسکریت باشد ، و چون ازکتاب وینایا تنها ترجمه چینی باقی مانده و اصل سنسکریت‌آن در بین نیست ، بنابر این کشف این پارچه های‌سنسکریت ازین کتاب خیلی اهمیت دارد ، واینك ما نمونه های‌خط این‌کتب قدیمهٔ‌کتابخانهٔ بامیان‌را در ینجامی آوریم (عکس ۳۲) که‌اصل آن در موزهٔ کابل موجود است .

در ماه حوت ۱۳٤۸ش هیئت‌باستان شناسی‌افغانی ضمن‌حفریات تپهٔ شترهده (مرکز هنر گندهارا)در ننگرهار شرقی افغانستان ،در مجموعهٔ ستوپه های قدیم بودایی مجسمهٔ بود ایی رایافت که سرآن شکسته است . برپشت این‌مجسمه یك مجموعهٔ کوچك تعویذ مانندی از پوست خرمای‌بهم پیچیده دیده میشود ، که باز کردن آن‌از همدیگر وکشف‌محتویات آن به توجه دقیق علمی نیازمند است وا حتمال‌میرود نوشته یی در بین آن باشد .

(1) Maha Yana
(2) Vinaya
(3) Hina Yana
(4) Gupta

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

خط وکتاب درعصر اسلامی

سنت کتاب نویسی و تاسیس‌کتابخانه ، از ادوار قبل اسلام به عصر بعد از فتوح اسلامی نیزانتقال کرد، واز وجود کتابخانه ـ های بزرگ ازین وقت خبر هایی‌داریم . مثلا ابن طیفور احمد بن طاهر که‌از سلالهٔ ملوك خرا سا ن‌بود (۲۰٤ـ۲۸۰ه = ۸۱۹ـ۸۹۳م) ویکی از مولفان قدیم خرا سان‌بشمار میرود ، که ابن ندیم ٤۸ تالیف او را ذکر کرده‌است (۱) وی‌در تاریخ بغداد روایت میکند : که عتابی شاعر معروف دورهٔ عباسی(متوفا ۲۰۸ه ۸۲۳م) گفت :که برای نقل گرفتن کتب عجم درخزانهٔ کتب مرو بودم و این خزانه‌از عصر یزد گرد تاکنون قایمست ودرکتب عجم معانی موجود است . لغت از ما ومعانی از یشانست (۲)

عتابی سه باربه بلاد عجم سفرکرد و کتب خزانهٔ مروو نشا پور رابخواند ودر تأ لیفات خود از آن‌کتب سود برد ، وبدر بار عبدالله بن طاهر پوشنگی پرورده شده(۳) و این خبر بخو بی میرساند که کتابخانه های بلاد خراسان‌بوجود کتب فراوان قدیم غنی‌تر بوده اند.

در آغاز ورود اسلام (قرن هفتم‌میلادی) مردم ولایات شمالی وشرقی افغانستان‌بشمول بامیان‌ـ کاپیسا‌ـ کابل‌ـ لغمان‌ـ ننگرهارـ گندهارا تا تکسیلادین بود ایی داشته‌وکتب‌دو مذهب کبیر و صغیر بود ایی رواج داشت و هنگامیکه هیون ـ تسنگ در سال ٦۳۰م این ولایات‌را می‌دید ، وی ازشش سلسلهٔ کتب‌دینی ذکر میکند ، که اگر کسی همین شش دورهٔ کتب را میخواندآنوقت بمرتبهٔ‌بلندتر علمی‌میرسید که برای سواری خود فیلی با بدرقه‌یی (٤) همراه داشت و محفلی را برای مبا حثه تشکیل داده‌میتوا نست ۰(۵)

---

(۱) الفهرست ۱٤٦

(۲) ضحی الاسلام ۱ر ۱۸۰بحوالت تاریخ بغداد ابن طیفور ۷ ر ۱۵۷

(۳) برو کلمن در تاریخ ادبیات‌عرب ۲ر ۳٦ ۰

(4) Surrounding Escort (5) Si-Yu-Ki 2/137 Calcutta 1958

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

پس مطابق بهمین روایات عر بی‌وچینی میگو ییم : که سنت کتا ب نوبسی و کتابخانه در افغـانستان‌غربی و شرقی از ازمنهٔ قبل‌الاسلام بعصر اسلامی انتقال کرده بود وازکتب قدیمی کـه در خراسان تالیف شد، یکی **اخبار ماوراء النهر** است‌که مؤلف آن خراسانـی بـود و هم ابن ندیم کـتاب **اخبـار خـراسان**قـدیـم را بخـط مـر د خراسانـی دیده بود . ووی از کتاب دیگری که‌در شرح ملـل وادیان هنـد تالیف شده ونسخهٔ آنرا در محرم ۲٤۹ ه نوشته بودند خبرمیدهد و گوید : که یحیی بن خالد برمکی بلـخـی‌شخـصـی ر ا بـــر ا ی آوردن عقاقیر بهند فرستاد وضمناًامرداد : که‌درباره ادیان هنـد هـم اطـلاعاتـی فـراهـم آورد و ایـن‌مرد همین کتابرا نوشت . (۱)

چنانچـه گفتیم در آغـاز قـرن‌هفتم در افغانستان رسم الخط های یـونانی ـ شره دانا گری ـبراهمی‌وبهلوی مرو ج بود، ولی با آغـاز فتوح اسلا مـی (نصف اخیر قـرن‌هفتم) رسم الخط عربی کـه قـرآن بـه آن نـوشته میشد ، از طـرف‌غـرب بـه خـراسان رسیـد وبـه مرور سه قـرن تمام رسم الخطهای‌سابـقـه وادیـان قـدیـم ، جـای خودرا بدین اسلام و خط عر بـــی‌گذاشتند .

رسم الخط عربی:

مادرشکل ۷ نشان دادیم ،که‌خط عربی‌مأخوذ ازخط نبطی متأ خـــر و از ریشه آرامی است که در قرن‌پنجم رواج داشت و نمونهٔ قدیمتـر ایـــن خـط بـر لـوحـهٔ بـنـای‌کنیسایـی در مخروبـــهٔ زبد بیـن قنسریـن و در یای فرات یافته‌شده، کـــه تاریـخ آن ۵۱۱ م باشد . و بزبان یونانـی و سریانـی نیـزنامهای بانیان کلیسا نـوشته شده است (شکل ۳۳) و در آغاز آن‌کلمه(الاله) عربی ونامهای شر حـو ـ سعدو ـ سترو ـ شریحو د یـــده‌میشود.

اما خـط بسیار شبیه بـه عربی‌در حران شمالـی جبـل دروز شام بـرسنگـی بالای درب کلیسابزبان‌یونانـی و عربی موجود است ، که تاریـخ آن سنه۵٦۸ م است (شکل۳٤) و خوانش آن چـنیـن است : «اناشر حیل بن ظلمو (ظالم)بنیت‌ذالمرطول سنت (سنه)٤٦۳ بعـــد مفسد خیبر بعم (بعام) » این‌نوشته نـزدیـکتریـن خطـی است بـــه

---

(۱) الفهرست ٤۸۳ـ٤۸٤

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

خطوط عربی قرن اول هجری (۱)و روشن میسازد که خط عربی پنجاه سال پیش از هجرت چنو نه‌بوده‌است .

چون کتیبهٔ قدیمتری بقلم نبطی متاخروشبیه به‌عربی برمدفن امری‌القیس بن عمرو ملك حیره درنماره درسنه۳۲۸م نوشته شده ، بنابر ین مستشر قان ، زمان پیدایش خطعربی قدیم رابین سال ۳۲۸ و۵۱۱ در قرن چهارم و پنجم میلادی درشبه جزیره‌طور سینا میدانند. (۲)

در عصر نبوی خط عربی باهمان‌سادگی ابتدائی خود باقی بود، نه نمونه‌های کهن‌تر عصر اسلامی‌آن در فرامین حضور پیامبر بنام ملوك موجود است و از آن جمله‌نامهٔ مبارك نبویست بنام نجا شی ملك حبشه که دم دنلوب‌مستشرق‌سکاتلندی اصل آنرا یافته ودر مجلهٔ آسیایی شاهی ا نکلستا ن(جنوری ۱۹٤۰م)نشر داد (شکل ۳۵) نامهٔ مبارك دوم به مقو قس‌عظیم قبط است که در کلیسای اخمیم صعید مصر بدست آمده ودرمجله الهلال قاهره در۱۹۰٤م طبع شده (شکل ۳٦) ـ سوم نامهٔ‌آنحضرت است به منذربن ساوی (شکل ۳۷) که از دمشق بدست‌آمده ودر مجلهٔ مستشر قین آلمان ZDMG جلد ۱۷ سال۱۸٦۳ انتشار یافته (۳) و علاوه از ین دوکتیبه عربی در جنوب کوه‌سلع مدینه موجود است که بهمین نوع خط «انا علی بن ابوطالب»و نامهای پیامبر و ابو بکرو عمر نوشته شده و هم کتیبه یی ازحضرت عمر درآنجا دیده میشود(٤)

از نوشته های‌عصر نبوی‌قرآنی‌بودبخط حضرت‌علی، که‌برخی‌از اوراق آن ضایع گشته و تا حدود قرن‌چهارم هجری در خاندان امام‌حسن باقی بود و خود ابن ندیم آنرا نزدابویعلی حمزه حسنی دیده بود (۵)

قدیمترین نوشتهٔ سنگی عربی که‌تاکنون بدست آمده ، لوحهٔ سنگ مزاریست در موزهٔ قاهره، که‌درسنه۳۱ ه ٦۵۱ نقر شده، و خط آن هم همان نسخی ممز وج به‌کوفی نامزین است (شکل۳۸) که‌آنرا چنین خوانده اند :

---

(۱) تاریخ اللغات الساميه ۱۹۱ـ ۱۹٤ دکتور اسرائیل و لفنسون ـقاهره ۱۹۲۹م

(۲) همین کتاب ۲۰۱

(۳) الوثایق السیاسیه ازدکتور محمد حمیدالله‌حیدر آبادی‌طبع‌قاهره ۱۹۵٦م‌ص٤۵ـ۷۲ـ۸۱

(٤) همین کتاب ، مقدمه و۳۰۲ (۵) الفهرست ٤۲

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

سطراو ل : بسم‌الله الر حمـــن‌الرحیم هذاالقبر
سطر ۲ : لعبدالله‌بن‌خیر(جبر؟)الحجری(الحجازی؟) اللهم ا غفر له.
سطر ۳ : وادخله فی رحمة منك‌وآتنامعه
سطر ٤ : استغفرله اذاقراء هـذاالکتب (الکتاب)
سطر ٥ : و قل امین وکتب هذاا
سطر ٦ : لکتب (الکتاب) فـی جمدی (جمادی)الا
سطر ۷ : خر(الاخره) من سنت(سنة) احدی‌و
سطر ۸ : ثلثین (وثلاثین)(۱)

کتیبهٔ دیگر قدیمتر در قبهٔ‌صخره‌بیت المقدس درسال ۷۲ ه ٦۹۱ م کشف شده (۲) وهم‌براوراق‌برد ی Papyri مصر نوشته ها ی عربی باخط یونانی مـو جو د است‌که‌در عصر ابو العباس الو لیـــد بن عبدالملك خلیفه اموی (۸٦ـ۹٦ه = ۷۰۵ ـ۷۱۵م) بر پوســت درخت بردی نوشته شده و عبا رت‌ازبسمله وکلمهٔ توحید است و بخط یونانی ترجمهٔ آن بانام عبدالله‌الولیدامیر المومنین
Abdela Alovlit Amiral Moyminin

نوشته شده‌است (۳) و خـــطعربی آن ممزوجی ازکوفی ونسخی متمایل به تو قیع است ، وا زیـن‌هم‌بر می‌آید که در اواخر قـــر ن اول هجری (اوایل قرن ۸م) همین‌شیوهٔ ممزوج نسخی و کوفی رواج داشته است (شکل ۳۹) ونمو نـهٔدیگر آن برسنگ علامت فا صلـــه ۱۰۹میلی‌دمشق موجوداست کـه در عصـر Mile Stone

عبدالملك بن مروان (٦٥ـ۸٦ ه)آنرا نوشته اند. (٤) (شکل ٤۰)

ازنوشته های خط عربی یکـــی‌آنست که درخزانهٔ المامون کتا بـی بخط عبدالمطلب بن هاشم در جلدچرمی موجود بود، وخط آن بـه خط زنان می‌ماند . واین مطلب را ابـن‌ندیم ازکتاب مکه تالیف عمر بـــن شبه Umar Bin Shabba متوفا ۲٦۲ ه = ۸۷٦ م نقـل کـرده ، که‌یك نسخهٔ این کتا بـرابخط همین مولف خود ابن ند یـم

---

(۱) تاریخ اللغات السـا میـــه۲۰۳
(۲) همین کتاب ۲۰٤
(3) Arabic Papyri by Adolf Grohmann 1/11 Plate 1
(4) Muslem Calligraphy by M. Ziauddin Calcutta 1936.

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

دیده‌بود (۱) وازین برمی‌اید که‌در قرن اول پیش از اسلام تاقرن سوم نوشتن کتابها بهمین خط رواج‌داشت و مراد از خط زنانه شاید تحریر بدوابتدا یی آن‌با شد(۲)وماازقول البلاذری میدا نیم به‌زبان عصرنبوت خط مینوشتند به‌ازانجمله شفاء Shaffa
بنت عبدالله عدویه از قبیله عمربن خطاب درعصر جا هلیت هم کتابت میکرد، وحفصه زوجه پیامبرازو خط آموخت (۳).

نسخ خطی زیاد قرآن‌بخط کوفی قرن ۲ـ۳ ه منسوب به‌ائمه اسلامی اند مثلا :۱ـ جزوقرآن منسوب به‌خط حضرت عثمان ۲ـ جزو قران منسوب بخط حضرت‌علی ۳ـ جزو قرآن منسوب بخط حضرت علی ٤ـ جزوقران منسوب‌بخط امام حسن (هرچهار در کتابخانهٔ خطی کابل برچرم اهو)(شکل ٤١ـ٤٢ـ ٤٣ـ٤٤) ٥ـجزو قرآن برچرم اهو بارقم کتبه علی‌بن ابی طالب ٦ـ جزو قرآن دارای رقم کتبه حسن ابن علی ابن ابی‌طالب فی‌سنه احدی ار بعین . ۷ـ جز و قرآن بارقم کتبه‌حسین‌ابن علی ۸ـ جزو قر آن بارقم کتبهٔ علی بن‌الحسین بن علی بن‌ابی‌طالب۹ـجزو قرآن بارقم کتبه علی‌بن موسی (هر پنج درکتابخانهٔ مشهدبرچرم آهو)(شکل ٤٥)

اگرچه این نسخ قرآن در همین‌عصربه خط ائمه کرام منسو بند . ولی خط آن بابقا یای خطو طی که‌از قرن اول اسلامی با قیست مطابقتی ندارد ، وچنین نو شته‌های دیگر قدیم هم موجود بود ، چنانچه سبط ابن جوزی کوید : که‌یهودیان نامه یی از حضرت محمد بخط حضرت علی نوشته سال ۷ه۶۲۸م بدر بار خلیفهٔ‌بغداد آو ردند، که‌مبنی برمعافی یهود از ادای جزیه‌بود (٤) وهم‌یك عهدنامهٔ منسوب‌به حضرت علی بایهودیان ، دراصفهان‌موجود بود، که‌مجعول بودن آن ا ز روی خط کوفی وسطور نسخی ثلث‌نما وهم از وضع انشاء سست و رکیك آن که‌غلطی‌های فراوان نحوی‌دارد ثابت است (٥) (شکل ٤٦)

---

(۱) الفهرست ۷ـ۱٦۳
(۲) سبك شناسی بهار ۱ر ۹٥طبع تهران ۱۳۳۷ش
(۳) فتوح البلدان ٥۸۰
(٤) سروی آرت پر شیا ۱۷۱۸بحواله مرآةالزمان ۳۰۰ نسخهٔ‌خطی موزه بر تانیا .
(٥) بیست مقاله قز وینی۱ر۱۳۱ طبع‌بمبی ۱۳۰۷ش ومجلهٔ‌ایرانشهر ٤ر٤۲۹ طبع برلین ۱۳۰٥ ش .

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

ابن ندیم نوید: که ثابتی بنا مسعد ، مصاحف وشعر واخبار ر ؛ برای ولید بن عبدالملك می نوشت(حدود ٦٠ ه ٧٠٨م) وهم اوست که نوشته های ایات سمت قبله مسجدنبوی را به خط زر ین نـــو شتـــه بود (١)

درپرورش خط عربی دست مردم‌خراسان قدیم (افغانستان کنو نی) نیز سهیم بوده است ، مثلاخاندان‌برمکیان بلخی به‌تهذ یب و پرورش خط وخطاطان توجهی داشته اند ،وحتی اریحیی بن خالد برملی (متوف ١٩٠ ه ٨٠٥ م) اقوالی‌در دساتیرخط نویسی مروی است (٢) و د ر عصر عباسیان یك قلم خاصی بنام(الر یاسی) شهرت یا فت کـــه پرورندۀ ان وزیر معروف خراسا نی‌فضل بن سهل ذوالر یا ستیـــن (حدود ٢٠٠ ه ٨١٥ م) بود، کـــه‌درهمین سال بهمین خط در مروسکه زده است .وابن ندیم نوید: که‌خطریاسی یکی از زیباترین خط هـــا بود ، وازان اقلام دیگر بنـــام خـــط ریاسی‌کبیر وریاسی متوسط وقلم ثلث ومحقق ومنثور ووشی و رقا ع‌ورمقاتبات وغبار ونر جس و بیا ض برامد (٣)

ازمطالعۀ این اسناد چنین بـــرمی‌آید: که خط عربی ازشکل‌ابتدایی نسخی شکسته در اوایـــل قـــرن دوم‌هجری (٨م)آهسته‌آهسته‌به‌کوفی نزدیکتر گردید و «سبك عراقی »که آنرا محقق و وراقی گفتندی در عصر عباسیان بوجود آمد ،وکاتبان‌ودر بار یان مامون به جودت خطوط پرداختند ، ومردم به‌آن تقا خـــر کردندی ، تاکه ازدستگاه برمکیا ن (بلخی) خطاطی بنام احمد بن‌خالداحول برامد، ودساتیر و قوا نیـــن خط نویسی را ترتیب نمود وبصورت‌عمومی (٢٤) قلم بـــو جـــو د آمد. (٤)

رواج خط عربی (نسخی– کوفی)ویاممزوج هردو در خراسان از روی اسناد کتبی یعنی مسکوکات وسنگ‌نبشته های باقیمانده چنیـــن‌شرح میشود :

---

(١) الفهرست ١٠
(٢) ادب الکتاب الصولی ٤١طبع‌قاهره ١٣٤١ ق
(٣) الفهرست ١٣
(٦) همین کتاب ١٢–١٣

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۱ـ مسکوکات : امرای مسلما ندر نصف اول قـرن اول هجـر ی برمسکوکات روم و فارسیان بنـام‌خود سکه زده‌اند ، چنانچه خالد بن ولید درسنه ۱۵ ه ۶۳۵ م به‌تقلیدسکهٔ رومی بانشان صلیب بحرو ف یونانی وشکل عربی در طبر یـه‌سکه زد وهم معاویه برحاشیه‌دینار- های فارسیان که شکل شاه فارس‌وآتشکده دارد بسم اللـه و نـام خودرا ضرب کرد، وبعد ازان د رسنه ۲۸ ه در قصبـهٔ هر ثـك طبر ستان سکه خط عربی ضر ب‌شد. وهم عبدالملك بن مروان بین سنه ۶۵ـ۸۶ ه دینار های دمشق‌راتنها به خط عربی ضرب و روا ج داد ،که ازانجمله یکی بخط نسخـی‌کوفی آمیز درسنهٔ (۷۳ـ ه ۶۹۲م) در دمشق ضرب شده است (۱) وبرهمین سنت در عصر خلفای اموی وعباسی برخی از امرای عـر بـی‌در خراسان و سیستان سکه‌زده‌اند، ازان جمله مسکو کات وا لیـا نخراسان حمید بن‌قحطبه طایی۱۵۱ه ۷۶۸م و عبدالملك بن یزیدخراسانی(۱۵۹ ه ۷۷۵م) وجعفر بن‌محمـد (۱۷۱ ه ۷۸۷ م) وعلی بن عیسی(۱۸۰ ه ۷۹۶م) وهرثمه بن اعیـن (۱۹۱ ه ۸۰۶ م) وغسان بن عبـاد(۲۰۲ ه ۸۱۷ م) موجود است(۲) وهم درهم‌غطریفی‌درسنه۱۸۵ه ۸۰۱م د ر کـوشك ما خك بخـا را بنام‌غطریف‌بن‌عطاماماي‌هاروني‌الرشیدضرب شده‌بود (۳) ومادر مـو زهٔ کابل سکه هایی بهمین خط عر بی‌نسخی کوفی آمیز داریم که‌در سنه ۹۰ ه ۷۰۸م درکرمان ومرو و درسنه۱۱۷ ه ۷۳۵م و۱۳۲ ه و۱۸۲ ه ۷۹۸م و۱۸۵ه ۸۰۱م و۱۸۷ه ۸۰۲ مدربلخ ودر سنه ۱۹۳ ه ۸۰۸م در هرات و درسنه ۱۸۶ ه ۸۰۲ م درزرنج ودرسنه ۲۰۶ ه ۸۲۱م د ر هرات ودرسنه ۲۱۷ ه ۸۳۲م د رگزه (جزق سیستان) و در سنـه ۲۰۱ه ۸۱۶ م درسمرقند ضـر ب‌شده‌اند (٤) ولی‌ازتمام نوشته های ایز مسکوکات روشن می‌آید ، که‌در اواخ ق‌ن‌دوم‌هجری (۹م) خـط شکستهٔ ممزوج نسخی کوفی آ میزبه طرف کوفی خالص متمایل است، چنانچه برسکهٔ فضـل بـن سهـل‌ذوالریاستین که‌درسنه ۲۰۰ه ۸۱۶م

---

(۱) تاریخ التمدن الا سلامـی ۱ر۹۸ جرجی زیدان طبع قـا هره ۱۹۰۲

(۲) ز مبا ور در معجم الا نساب۱ر ۷۷

(۳) تاریخ بخارا ٤٤

(٤) فهرست مسکو کات اسلامی‌موزهٔ کابل طبع دمشق ۱۹۵۳م

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

در مرو ضرب شده دیده میشود(۱)وهم ازطرف شاهان اسلامی‌ماوراء ـ النهر مسکوکاتی بخط کوفی ضرب‌شده، که‌ازان جمله سکه سا یـــر بن عبدالله شاه اسرو شنه(۲۸۰ه)نصر بن‌علی ایلك است و بـــرا ن نوشته‌اند: (ضرب هذاالفلس‌بفرغانه‌سنه ست‌وتسعین وثلثمائه)۳۹٦(۲)

از ملـوك خراسان سکـــه هـای‌طاهربن حسین (۲۰۵ ه)وطلحه‌بن طاهر (۲۰۷ ه) وعبدالله بن‌طا هر(۲۱۳ه) وطاهر بن عبدالله(۲۳۰ه) و محـــمد بـــن طـا هر (۲٤۸ ه)شاهان آل طاهر خراسان موجو د است (۳) وهمچنین ازشاهان زرنج‌سیستان سکه های یعقوب بن لیث (۲٥٤ ه)وعمرو بن لیث (۲٦٥ ه)وطاهر بن محمد بن‌عمر و(۲۸۹ه) ولیـث بن علی لیـت (۲۹٦ ه) واحمد بن محمد بن خلف (۳۲۰ ه) واز سامانیان بلخی سکه های احمدبـــن ا ســـد (۲۰٤ ه) و اسماعیل بن‌احمد (۲۷۹ ه) واحمدبن اسماعیل (۲۹٥ ه)ونصربـــن احمد (۳۰۱ ه) وغیره ، واز آ ل‌بانیجور بلخ واندراب وبامیان سکه های داود بن عباس (۲۳۲ه)ومحمدبن احمد بن بانیجور (۲٦۰ه)واحمد بن محمد بن احمد (۲۷۹ ه)واحمدبن جعفر بن احمد (۳۷۲ه)و ازآل فریغون جوزجان سکه ابو نصـــرمحمد بن فریغون (۳۷۷ ه) و ا ز امرای اند راب سکه مکتوم بـــن‌حرب (۳٥۹ ه) وسهلان‌بن مکتوم (۳٦٥ ه)واز غزنویان قدیم سکـه‌های سبکتگین (۳٦۷ه)والپ تگین (۳٥۱ ه) موجودند، که‌ازمسکوکات‌قدیم دورهٔ اسلامی درخراسا ن بخط عربی کوفی شمرده میشوند . (٤)ورواج کامل‌خط کوفی‌رادرافغانستان روشن ومدلل می‌سازند .

۲ـسنگ نبشته ها :

ازروی منقورات سنگی قدیم کـه‌درشرق افغانستان ووادی سنـــد تاکنون بدست آمده، چنین معلو ممیشود : باو جود یکه نفوذ خـــط کوفی در حدود ۲۰۰ ه ۸۱٦ م درقلب خراسان ثابت است ، و لـی

---

(۱) سروی آرت پرشیا ۱۷۱۷ـ۱٤۸۰

(۲) مجلهٔ باستان‌شناسی‌شوروی‌عدد ۳ سال ۱۹٦۸ م ص ۲۲٤طبع مسکو .

(۳) زمباور د ر معجـم الانساب۲۹۹

(٤) همین کتاب در صفحـــا تمتعدد .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

در همین اوقات در اراضی شرقی یعنی وادیها ی پختیا و گومل و کورم تادریای سند خطی رواج داشت که شبیه تر بانوشته ها ی نسخی شکسته وابتدایی فرا مین نبوی وکتیبه های جبل سلع مدینه واوراق بردی مصر است .

مثلا بر کتیبه های وادی توچی (شکل ۲۰ر ۲٤) مربوط او ا سط قرن نهم، که ذکر آن گذشت، خط نا ز یبا ی نا مهذ ب نسخی شکسته دیده میشود ، در حالیکه همین خط عربی بشکل زیبا و مهذب متمایل به کو فی در کتیبه مسجدبمپور (شکل ۲۸) درسنه ۱۰۷ ه ۷۲۵ م موجود است واز ین برمی آید که نفو ذ خط کوفی به وادی سند پیشتر از وادیهای شرقی افغانستان رسیده بود .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

افزایش جنبهٔ هنری وتزئینی درخط

خط ازمظاهر اجتماعی ز ند گانی‌انسانیست ومانند دیگر مبادی‌حیا تی باحرکات سیاسی و اقتصاد ی وروحی دستخوش تحول و ارتقاست .

درآغاز زندگانی کو چی گر ی‌ورراعتی وتشکیل مراتب ابتدا یی ملوك طوایف ، هموا ره خط بحیث‌یك ضرورت سادهٔ انسانی مروج می‌باشد، ولی درهنگام نضج واقتدار سلطنت این پدیدهٔ اجتما عی ومدنی انسانی مانند هنر ها ی‌دیگر مقام هنری را احراز می نماید. ودر صف هنرهای زیبا قد م‌می‌نهد .

ملت های آریایی نژاد آسیا ی‌وسطی ، سوابق در خشان‌مصوری ونقاشی برابنیه وکتابها داشتند ونظایر آن بردیوار های نگارین‌بامیان وهده وتپهٔ سردار غزنه و آلاربگرام و پشاور و غیره در بقایای دورهٔ بودایی افغانستان در مد ت‌ده قرن نمایان است ، و هم بر بقایای ابنیهٔ مکشو فه از پنج کنت‌وسمرقند دیده میشود .

در خطو ط ابنیهٔ دورهٔ هخا منشی‌ایران استعمال رنگ وتز ئین ر ا یافته اند وچنانچه گذشت د رکتب زردشتی گویند که‌اوستا بر پوست گاو بخط خوش طلا نوشته‌شده بود. آثار دینی مانوی نیز نگارین ومصور بود ومورخان دو رهٔاسلامی مانند ابن مقفع والبلاذ ر ی وابن ندیم وابن قتیبه و الصو لی‌وابن درستو یه ازبسا آ ثار هنری خطو ط وکتب مصور خو شخط خبرمیدهند . (۱)

هنگام تشکیل خلافت عباسیا ن‌در اواسط قرن ۸م که‌عربهاازدریای نیل تاکنار های سند بر مملکت‌وسیعی حکم میراندند وموار یث هنری بینزا نتین Byzantien وایران وهنر گندهارا وسغد ومانیان بایشان رسیده بود ،حتماازدیدن ابنیهٔ عالی نگارین و کتب ومواریث هنری این ملل متاثر می‌شدند . ابن ندیم وطبری و مسعودی از ارسال بتان ز یبا ی‌بامیان وکابل وداور و بست که بجواهر مر صع بودند ، بدر باربغداد خبر مید هند، که‌مد تها ایز بتان رابرای تماشای مر دم‌در قصر خلیفه وبعد ازان سه رو ز در ادارهٔ مر کزی پلیس بغدادبه‌نمایش عامه گذاشته بودند (۲)

---

(۱)سروی آرت پرشیا ۱۷۰۹ (۲)الفهرست٤٨٦ومروج‌الذ هب٤ر٢

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

که‌مورد تعجب ودلچسپی مردم بودوآنرا مثل مسلمانان قرن اول‌اسلامی نمی شکستاندند .

چون مسلمانان بموجب روایا تدینی خودنمی توانستند ،صورتهای انسانی رادر معابد خود نقش کنند،بنابرین برای تز ئین مساجد ا ز هنر خطاطی ونقاشی اشیای بی‌جان بردیوار ها وابنیهٔ دینی خود کار گرفتند ، واین حرکت هنری ساختن خط ازهمان اوایل دو ر ۀ عباسیان واواسط قرن ۸م آغازشده‌بود. زیرا عوامل اقتصادی ا ین دورۀ نضج فیودالیزم تماما مساعدپرورش این هنربود .

درپرورش این هنر چنانچه گفتیم‌بازدست مردم خراسان سهیم بود، زیرا یحیی برمکی (متو فا ۱۹۰ ه۸۰۵م) به‌خطاطی علاقمندی فراوان داشت واو بزرگترین خطاط در بارمامون احمد بن ابوخالد احو لرا پرورش داد ،که‌برای خط عر بی‌قواعدی راتر تیب کرد و خطو ط او بسیار زیبا و د لکش بود ند .وهمچنین وزیر دیگر خرا سا نی فضل بن سهل سر خسی بخطا طی‌توجهی داشت چنانچه در عصر ا و قلم الریاسی رواج یافت که مبد أ ثلث ومحقق ورقاع وغبار و غیره گردید (۱).

توجه به‌تهذیب خط عربی وهنری ساختن آن ،بعد ازین فراوان گشت وابن قتیبه (متو فا ۲۷۹ ه۸۸۹م)گویدکه خطاطان میکو شیدند تاخط زیبا راباحروف قوی درست‌بنویسند (۲). والصو لی و ابن درستو یه درقرن دهم درکتاب‌الکتاب‌مقاصد وقواعد خطاطی و اصو ل استیتك آنرا شر ح‌دادند ، وابوبکرالصولی که‌ادب الکتاب رادر ۳۲۵ ه ۹۳۷م نوشت گوید : که خطو طاحمد احول راکه به قسطنطنیه از طرف مامون فرستاده شده بود بردر بصومعه آویخته بودند (۳) تا زیبایی آنرا تما شاکنند ، وخلیفه‌المعتمد در اوا خر قرن نهم‌نامه‌یی بامپراتور بیز نتین فرستاد آنقد رزیبا و خو شخط بو د که امپراتور گفت: « برهیچ چیز ی‌از عرب رشك نمی‌برم جز این خط زیبا (٤) »

---

(۱) الفهرست ۱۳

(۲) ادب الکتاب ۲ طبع لید ن۱۹۰۰ م

(۳) ادب الکتاب ٤٥

(٤) همین کتاب ٤٥

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

خط عربی کوفی تزئینی در اروپا نیز بواسطهٔ مسلمانان فاتح اسپانیا ازراه فرانسه نفوذ کردودر کتیبه های تزئینی ابنیه جای گرفت وحتی بردیوار های ابنیهٔدینی و صوا مع مسیحی در ایتا لیا واسپانیا وفرانسه ، آیات قرآنی‌رانیز بغرض تزئین بخط زیبای‌عربی نوشته اند. درب کلیسای بزرگ سنت پیتر St. Peter نیز بچنین نوشته آراسته بود ،ولی بعد ازآن آنرا ممنوع قرار دادند (۱) واینگونه تأثیر های‌هنری‌اهمیت‌تاریخی خودرا از دست نداده وارزش تزئینی آن‌درموزونیت* Rhythm وتقارن Symmetry اشکال آن نهفته‌است (۲) که تاثیر های آن‌در هنر تزئین ابنیهٔ انگلستان هم‌نمایان باشد ، وبقول بر گسی M.S. Briggs این‌تاثیرهاازراه‌فرانسه‌بانگلستان نیز نفوذ کرده بود . و پرو فیسر لیتابی Lethaby آثار آنرا بر طاقچه ها ی پشت محراب Retables واکثر کلکین های کلیسای و یست منستر Westminster در هنر تعمیری انگلستان نشان داده است . (۳)

و حتی تأثیر هنر ی خطکوفی‌بدرجه یی‌بودکه‌پادشاه مسیحی مرسیا Mercia بنام اوفا Offa (۷۵۶ـ۹۶م) سکهٔ خودرا بدین خط زده بود، وبر صلیب برونزی آیرلیندی در قرن نهم میلادی بسم الله بخط کو فی‌گزیده میشود ، وهم در ایتالیا بر شبانهٔ راست تصویر حضرت عیسی‌خط کوفی نمایان است .(٤).

درعصر خلفای عباسی خط عربی‌ازحالت سادهٔ نسخی خود برآمده بوضع بسیار دلکش تزئینی وهنری کو فی متمایل گشت که یک نمونهٔ این تهذیب نخستین ۱۱سطر کوفی مهذب ، بین نقاشی زیبا بر کتیبه مر مر ین مسجد المهدی بغداد در ۱۵۵ ه ۷۷۱ م موجوداست ، وبر خی نظا یرآن که متعلق به ۱۷۵ه ۷۹۱ م یا ۱۹۵ ه ۸۱۰ م باشد در دربند رباکو ازطرف خانیکوف Kanikoff کشف شده است (۵) ودرخرا سان‌هم درحدود ۳۰۰ ه ۹۱۲ م آثار

---

(1) S.P. Scott's History of the Moorish Empire III 29
(2) E. Herzfeld, Encyclopaedia of Islam 1-364, 365.
(3) The Legacy of Islam 178

(٤) همین کتاب ۱۱٤ر۱۵٤

(۵) مسلم کالگرافی ۲۱ از قدیم‌ترین نمونه این خط نسخ‌قرآنیست در موزهٔ دمشق که بقول د کتر صلاح الدین منجد درسنه ۲۶۷ ه نوشته شده‌است .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

وعلایم کوفی بسیار خو شخط دیده‌میشود ،که ازانجمله یك پا رچـــه ابریشمین بسیار نفیس مصـــور ومنقوش خراسانی موزه لو وزپاریس است، که‌بران کلما ت (عزو اقبا ل‌للقا ئد ا بی منـصـور بختکیـــن اطال الله بقـ ...) نوشته اســت واین قاید عبدالملك بن نوح‌سامانی‌در سنه ۳۵۹ هـ ۹٦۰م کشته شده بود(۱) ونوشتهٔاین پارچه ابر یشمین خراسانی نمایندهٔ رواج پختگی کامل‌خط کوفی درین سرزمـین است .

(شکل ٤٧)

درگنجینهٔ قرآن مشهد ر ضو ی‌در حوت ۱۳٤۸ نسخهٔ قرآنی بدست آمد ،که در اصفهان در سنه ۳۲۷هـ‌بخط معقلی دارای زوایای گـــر د نوشته شده وقدیمتـرین نسخـــهٔمکشوفهٔ قرآن درایـران شمـر د ه مـی شو د ،کـــه نو عی از خـــط‌کوفی متمایل به نسخی است .ودر همین گنجینه مکشو فهٔ جدیدقرآنی‌وقفی ابو الحسن عرا قی د بیـــر سلطان محمود بخط نسخی متما یل‌به ثلث موجوداست ونسخهٔ د یگر وقفی محمد بن موسی ٤۰۲ هـ بـه نسخ آغازی نوشته شده (۲) که از تمام این آثار باقیمانده به تحول خط عربی پی‌توان برد .

اکثرمحققانی‌که‌برهنرخطاطی‌ونقاشی‌آسیای میانه وایران تحقیق کرده‌اند گویند که اثرهنـر کتـابسا زی ونقاشی مانی ومانویان در خطا طـی ونقلشی این سرزمین ظا هر است‌ونسخه های مکشو فهٔ مانویـان د ر تورفان وترکستان ودیگر موا قـــع‌این اثر را بثبوت میرساند . (۳) و حتی از وجود یك نسخهٔ کتاب مانی‌یامنسوب باو درخزانهٔ غـز نه هم خبـری داریـم وایـن روایـت ر اابوالمعالی محمدبن عبیدالله درسنه ٤۸٤ هـ ۱۰۹۲م نوشته ا ست (٤)ولی بایدگفت :که هنر نـقا شی و مصوری کتاب همواره در ایـر ا نوخراسان بوده‌است که ما از کتاب گوهر افشین وغیره درسا بق‌بحث‌کردیم وهم کتاب مصور شا ها ن ساسانی رامطهر بن طاهر مقدسـی‌درکتاب البدو والتاریـخ (۳۵٦ هـ ۹٦٦م) ذکر کرده وعلی بن حسیـن‌مسعودی آنرادر (۳۰۳ هـ ۹۱۵ م) در استخر پارس دیده بود،که‌نسخهٔآنرادر ۱۱۳ هـ ۷۳۰ م برای هشام

---

(۱) سروی ۲۰۰۲

(۲) یادداشت نویسنده از روی‌اصل نسخه های مشهد رضوی.

(3 Persian Art 1820...Moslem Calligraphy 3

(٤) بیان الادیان ۱۷ـ۱۸ طبـــع تهران

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

بن عبدالملك ازفارسی بعر بی‌نوشته بودند. (۱) وبنابرین اسنا د نتوان گفت که‌مردم این سر ز مین کتاب آرایی راتنها ازمانو یان آموخته باشند ، والبته انری ا زهنر مانی در کتب منقو ش‌ومذ هب ومصور توان دید.

اما اثر هنرمانی یاهنر د یگربرخود خط کو فی تز ئینی کمتر دیده میشود وممکن است آنرا خودمردم عراق وایران وخراسان‌بحالت نز ئینی دراورده باشند ، ز یرادراوراق مانوی (شکل ٤٨)خو د خط مانوی مزین ومشجر یا تلدار وهندسی نیست ، بلکه صفحا ت وحواشی آنرا گل کاری یامصور ی‌کرده اند ، ولی خط تزئینی کو فی چنین است که خود حروف آ نر ابشکال دلکش تزئینی در آورده‌اند ومامی بینیم که این تمایل تز یین‌حروف کوفی در قرن نهم و د هم آهسته آهسته نشو ونماکرده‌ومخصوصاً برابنیه آنرا نوشته‌اندوشایددر کتابها یی که‌مرجع استفادهٔ مر دم‌بود ، آنقدر در تزئین حروف‌افراط نمیکردند .

مثلا سر لوحهٔ صفحات نخستین‌دو کتاب قدیم خطی کتاب الا بنیه بخط اسدی طوسی (٤٤٧ه ١٠٥٥م)(شکل ٤٩) وتر جمان البلا غه بخط ازد شیر بن دیلمسپا ر قطبی‌درسنه٥٠٧ ه ١١١٣م (شکل ٥٠)هردوبه کلمات (بنام خداوند بخشا ینده بخشا یشگر) آغاز می یابد ، و لی ترئین حروف یکسان است‌که‌حرف(ش)کلمهٔ ٣ـ٤ را ازمتن بیرو ن کشیده وبالای آن بطور گلی‌آراسته‌اند، درحالیکه درمتن کتاب هیچگونه تز یین هنری مشهود نیست ، ولی‌تزئینات وتکلفات هنری در عین حروف کتیبه های ابنیه در همین‌عصر موجوداست . که نمونهٔ آن‌در خراسان در کتیبه های کو فی‌مسجد خر گرد وبنای سنگ بست عصر سلطان محمود غز نوی دیده‌میشود (٢)

در مسجد نایین شکل تزئینی بلند زا و یه دار خط کوفی نمایان است که درسنه ٣٥٠ ه ٩٦٠ م‌کتابت شده (شکل ٥١) وبعد ازان درسنه٤١٨ ١٠٢٧م‌درمقبرهٔ‌پیرعلمدارآنقدر باگل وشاخ وبرگ و اشکال

---

(١) التنبیه والاشراف ٩٢ طبع‌قاهره ١٩٣٨ م
(٢) سروی آرت پرشیا ١٨٢٨

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

تزئینی آمیخته ،که انسان آ نـــرا تنها خطو ط واشکال زیبا و نظـــر ربایی می پندارد (۱) (شکل ۵۲)وهمین شیوه منقش در قرن ۱۲ م برطاق مسجد مغا ك عطاری بخا رادر غایت پیچیدگی بنظرمـی‌آیـد . (۲)

درخطو ط ابنیه چنانچه دیدیم ، تزئین وامتزاج نقوش و گلها و خط ـ های هندسی غالب بـود ولـی درکتابها که‌مورد خوانش و احتیـا ج عامه بودند، حتی المقدور ازسادگی‌وخوانا بودن خط کار گرفته اند ، و در ینجاست که کوفی از امتزا جنسخی دربین کتابها انواع متعـد د دارد، وهم خطی بمیان آمده کـــه‌ابن ندیم آنرا فیرآموز (معرب پیر آمو زفارسی) خوانده است ، وازنام آن پیداست که‌دربـیـن فارسی زبانان بوده ودنبالهٔ هر حرف آ نبانیش قلم وبنازکی مو بـا حـرف دیگر پیوسته است و جنبهٔ تز ئینی‌آن غالب بـاشد ، کـه بـــد ا ن مصحف می نوشتند . ونمو نهٔ یـك‌ورق قرآن باین خط در ذخایرمشهد رضوی موجوداست (۳) ودیگر کتاب‌صفات الشیعه تالیف شیخ صدو ق است که‌درسنه ۳٦۰ ه ۹۷۰م تالیف‌شده وآنرا بهمین خط پیر آ مـو ز تزئینی ، نصربن عبدالله قز و ینی‌درسال ۳۹۱ ه ۱۰۰۰ م نوشته(٤) که اکنون دریك مجموعهٔ شخصـی‌تهران است . (شکل ۵۳ و٥٤)

از قرآن خطکوفی سادهٔ آمیختـه‌بانسخی ذخایـر آستـان ر ضو ی مشهد وقفی ابوالقاسم منصور بـن‌محمـد هروی وزیر سلطان محمو د درسنه ۳۹۳ ه ۱۰۰۲م (شکل ۵۵)وقرآن وقفی ابوالبرکات رازی٤۲۱ه ۱۰۳۰(۵) (شکل٥٦) وهمچنین‌قرآن٤۱۸ه ۱۰۲۷م که بخامهٔ عیسی بـن عبدالله بلخی (٦) نوشته شده (کتابخـانـهٔ میـلا ن Milan پدیدمی آید ، که در اوایل قرن۱۱جنبهٔ هنری خط کوفی قرآنی متما یل به‌نسخی در کتابها کم بود و اگـرمیخواستند آنرا مزین سازند بطور مشکول‌می نوشتند . مانند خـــط‌عثمان بن‌حسین وراق غـــز نو ی

---

(۱) سروی هنر پر شیا ۱۷٤٤لوحهٔ ۲٦٦

(۲) ابنیه وآثار تاریخی اسلا مدر اتحادشوروی تاشکند ۱۹٦۳ م

(۳) گنجینه قرآن ۲۸

(٤) کتاب وکتابخا نه هـا ۹ ومسلم کالگرافی ۸

(۵) گنجینه ۳۵

(٦)سروی هنر پرشیا ۱۷۲٤

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

٤٦٦ ه (؟)ـ١٠٧٣م (١) گنجینـــه‌مشهد رضوی (شکل ٥٧) ولی بر ابنیه والواح آنرا زیباتر وبا شا خ‌وبرگ وخطوط هندسی و الف های کشیده وزوایای قائمه نوشته ا ند.وآثار اقدم این گونه خطاطی درغزنه بر قبور سبکتگین وسلطان محمو ددر اوایل قرن ١١ پیدا ست ،وحتی بر قبر محمود دو نوع بسیارزیبای‌کوفی ور قاع دیده میشو د .(شکل ٥٨ و ٥٩)

غزنه که‌مر کز سیاست و ثقافت‌آسیای میانه در قرن ١١ـ١٢ بود، ازنظر خطاطی نیز غنی‌ترین مراکزبشمارمی‌آید وعلاوه‌برنمونه‌های‌نسخه های قرآنی که در صفحات گذ شته‌نشان دادیم مخطو طات خاص ایـن مکتب قر آن نویسی موجودند ، که‌آیات قرآنی رابخط کوفی مـز یـن هنری برزمینه مشجر گل کـا ر ی‌نفیس باتشعیـر زیبـای حـا شیه بصور تی نوشته اند، که تمام‌صفحه‌گل کاریست و خط آیات قرآنی بـا سیاهی پختهٔ سایه دا ر خیلی بـرجسته بنظر می‌آید ، ونمونهٔ بسیار زیبای ابن مکتب غزنه قـر آنیست‌که در رمضان ٥٦٦ه جون ١١٧١ م بخط ابوبکر بن احمد بن عبیداللـه‌الغزنوی نوشته شده (شکل ٦٠) ودر موزهٔ مصر موجود است (٢) وهم‌نسخهٔ دیگر قرآن درمجمو عه‌چستر بیتی Chester Beatty انگلستا ن‌است (٣) که عینا بهمین سبـك نقاشی گلـدار بـر تما م ز مینـهٔ‌صفحات‌دارد،ولی‌خط آن‌کوفی‌متما یل به‌پیر آمـوزاست (شـکل ٦١) وهمچنین قرآنی که‌درسنـه ٥٠٥ ه ١١١١ م دربست کنار هلمندنوشته‌شده (شکل ٦٢) (کتابخانهٔ ملـی پاریس) بهمین سبك نسبتی دارد(٤) وهم قرآنی در گنجینه مکشوفه جدید مشهد رضوی بخط وتذ هیب‌محمد بن عثمان وراق و مـذ هـب غزنوی بدست آمده، که تاریخ‌وقف‌آن ٤١٤ه است ویکی از آلـا ر مغتنم مکتب خطاطی کوفی وتذ هیب‌غزنه شمرده میشود .

درکتیبه ها ی تزئینی کو فـی‌بعداز نوشته های مراقد سبکتگین ومحمود ، بسا الواح سنگی ونوشته‌های دیواری در غزنه موجوداست ، مانند نوشته های کوفی دو منـا رغزنه که‌یکی بنام بهرامشاه (٥١١ـ

---

(١) گنجینه ٤٩

(٢) سروی هنر پر شیـا ٩٣٠وکا لگرافی ٦

(٣) سروی ٩٣١ کتاب و کتا ب‌خانه ٢١

(٤) سروی ٩٢٧

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

۵٤۷ ه ۱۱۱۷ـ۱۱۵۲م) و دیگری از سلطان مسعود علاءالدو له بن ابراهیم(٤۹۲ـ۵۰۸ه۱۰۹۸ـ۱۱۱٤م)است وهم باستان شناسان ایتالوی درسالها ی بعد از ۱۹٦۰ م درعصرسلطان مسعود نمونه های ابیا ت دری رابه رسم الخط بسیار مز ین کوفی بر سنگهای دیواری از زیر خاك بر آور ده انـد (۱) که آنرامظا هر متکامل خط کوفی دراوا خر دورهٔ غزنویان توان شمرد (شکل٦۴) والواح سنگی که از همین دوره دربست باقی مانده وهمچنان پارچه های نوشته های کو فی که بردیوار های قلاع غزنویان درلشکری بازار بست دیده میشود ، نیز از بقایای خطوط کوفی دورهٔ غزنویان است .

ازبقایای جامع اولیاء طرف شرقی بالا حصار غزنه ، محراب قد یمی است منقش وزیبا ، که باخط کو فی مزین گلدار وخط رقاع (دربین) مزین است وسنگی دران بخط ر قاع نوشته شده، که نام ظهیر الدو له سلطان ابرا هیم بران منقور است وازین برمی آید که در عهد سلطنت او (٤۵۱ ـ٤۹۲ ه ۱۰۵۹ـ۱۰۹۸م)بناشده باشد (۲) رجوع کنید به شکل (٦٤) وخطو ط تزئینی کو فی گل دار بهم پیچیده رباط شرف سرخس(۳) درحدود ٤۵۰ ه (شکل ٦۵) نیز نمودار این سبك خط تز ئینی است .

از دو لوحهٔ سنگی قبوریکه دربست باقی است۵۹۵و٦۱۱ه ۱۱۹۸و ۱٤۱٤م ولو حهٔ قبر محمد بن اسمعیل غوری متوفا ۲٤جمادی الاولی ۵۳۰ه که ازهرات بدست آ مده(موزهٔ هرات) پدیدار است که خط سادهٔ کوفی متمایل به نسخی رابدون تزیین وگل پردازی نیز می نوشته اند و نمونهٔ آن در (شکل ٦٦)لوحهٔ مزار واقع هرات نشان داده شده است.

سیر تکامل تزئینی خطوط کوفی برا بنیه شکل غلو وافرا ط را بخود میگیرد ، که دردورهٔ سلجوقیان نمونهٔ آن بر قبرامام یحیی د ر جوزجان (شکل ٦۷) ومحراب او لیاءومنار هاوسنگهای نقاشی شد ه قصر مسعود سوم در غزنه وبقایای ابنیهٔ لشکری بازار بست و چشت

---

(۱) کتیبه های کوفی قصرمسعود سوم در غزنه طبع ر و م ۱۹٦٦ م

(۲) ریاض الالواح ۱۳۸

(۳) دکتر عیسی بهنام ـ مجلهٔ هنر ۵۲ بهمن ماه ۱۳٤۵ ش تهران

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

ومسجد جامع هرات ازبنا های غیاث الدین محمد سام ومنار زببای جام در قرن ۱۲ موجود ،ند(شکل ٦٨) که‌تکامل تزئینی و نفاست هنری خط کوفی رادر دربارهای غزنو یان وغوریان نمایند گی میکنند وروشن می‌آید که سوا بق‌هنری پیش از دورهٔ تیموریان د ر افغانستان ،درتحت‌شرایط اقتصادی‌و اجتماعی هنر پرور سلطنت ها ی قو ی چگونه بوده‌است ؟

زیرا مادر همین عصر یك کتیبهٔ‌خط عربی نامزین ونسخی شکسته را از بن‌چاهی در ویهند کنارانك بدست داریم ، که آنرا در ٤٨٢ ه ۱۰۸۹م یکنفر فقیه‌جوزجانی‌ابوجعفر محمد بن عبدالجبار بن‌محمد دربنای چاهی نوشته‌است‌واگراین‌خطرا درپهلوی‌خطوط معاصرابنیهٔ مجلل سابق الذکر بگذاریم پدید می آیدکه ارزش هنری خطوط تماماً مرهون پرورش ارباب اقتدار بوده و ابنیهٔ‌بنا کردهٔ رجال مقتدر ، مظاهر باشکوه هنری خطا طا ن گشته‌است .

ازکتابهای قدیم زبان فارسی که‌تاکنون دردست است کتاب‌الا بنیه عز حقایق الادویه بخط ا سد ی‌طوسی در ٤٤٧ ه ۱۰۵۵ م قدیمتر (شکل ٤٩) وکتاب شر ح تعر ف‌مکتوب ٤٧٣ ه ۱۰۸۰م (موزهٔ کراچی) کتاب دوم (شکل ٦٩) وکتاب هدایة ا لمتعلمین مکتو ب ٤٧٨ ه ۱۰۸۵م (کتابخا نه بادلیا نۀاکسفورد)کتاب سوم (شکل ۷۰) دارای تاریخ معین تحریر شمرده‌میشوند ، که‌شیوه خط کتاب‌الابنیه بکوفی شبیه تر واسلوب دومی وسومی به‌نسخی متمایل است . در حالیکه نسخهٔ خطی تر جمان البلاغه‌موزهٔ استانبول تحر یر ۵۰۷ ه ۱۱۱۳ م (شکل ۵۰)شبیه تر به‌کتاب‌الابنیه است . وازین پد ید می‌آید که کاتبان در اختیار شیوهٔ‌تحریر تابع ذوق ورواج محیط خود بوده و در بین کوفی و نسخی شیوهای مختلف راپدید می‌آورده ا ند که بسهو لت قابل خواندن باشد .ودربین خط کتب، به‌تزئین ها وگل کاریهای فراوان هنری‌نمی‌پرداختند،الادر آغاز کتاب یاسر فصول که بایك سلیقه و ترکیب و تز ئین‌بسیار مشابه در آغاز هردوکتاب الابنیه وترجمان البلا غه جمله (بنام‌ایزد بخشایندهٔ بخشایشگر) بخط کوفی مزین کشش داری نو شته‌اند. درحالیکه متون هردو کتاب ازین گونه آرایش های هنر ی‌عاریست . وتمایل کاتبان بطر ف سلیقهٔ خط نسخی وسادگی آنست‌ودرنوشتن قرآنها هم حتی المقد ور

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

خوانا بودن آنرا رعایت کرده اند.واز پیـــچ وتابهای تز ئینی کو فی که‌بر ابنیه موجود است در نوشتن‌قرآن خود داری داشته اند. و اگر هم بتزئین وپیـــچ وتاب دادن خـطمی پرداختند درسر سور هاوپاره‌ها ومنازل قرآنی بوده‌است .

درهمین اوقاتست که خط نسخی‌در کتاب نویسی بسیار مستعمـــل است ومامی بینیم که‌بعد ازتر جمان‌البلا غه ۵۰۷ ه ۱۱۱۳ م در حـدود (۲۵) سال خط نسخی از آ میز ش‌کوفی بکلی تغییر شـکـل داده و نسخی خالص بمیان آمده‌است که‌درنسخهٔ تفسیر ابوبکر عتیق سور ـ آبادی ۵۲۳ ه ۱۱۲۸م بخط محمودبن گرگین تر کی دیـده میـشو د (نسخهٔ خطی اندیا آفس لندن طبع‌عکسی تهران ۱۳۴۵ ش (شکل ۷) ولی درنسخهٔ خطی المختصر مـــن‌کتاب الو قـف تحریر عبد الله بن علی در ۵۲۶ ه ۱۱۳۱م برای‌ابوبکرعتیـق بن محمد بن خسرو (کتاب خانه مرحو م محمد شفیع لاهوری)هنوزهم آثار کوچك کوفی در بین نسخی باقیست (عکس ۷۲) وبا یدبمو جب رسم الخط بسیار مهـذب نسخی هدایة المتعلـمین مکتـو ب۴۷۸ ه (نسخه بادلیان اکسفورد) رواج نسخی رادر کتب از اوا سـطقرن پنجم هجری حساب کرد (شکل ۷۰) چون درحدود (۴۷۰ ه) درجهٔ‌نهـذ یب وزیبایی نسخی رادر ین کتاب می بینیم ، باید خط نسخـی‌متمایل به‌کو فی ۲۳ صفحه با قـی ماندهٔ داستان وامق و عذرای‌عنصری(شکل۷۳) رامربوط بدورهٔ نسخی + کوفی درحدود (۴۵۰ ه) بدانیم که‌نمایـنـد ۀ یـك دو رهٔ خـط د ر افغانستانست (۱)

ازرسم الخط قر آنی که در سنه۵۸۴ ه بخط محمد بن عیسی بـن

---

(۱) این اوراق رامر حوم پر وفیسر محمد شفیـع لاهوری دربین دفتین کتاب کهنه المختصر مـــن‌کتاب الوقف یافت و تشخیص کرد که ازنسخهٔ گم شدهٔ وامق وعذرای‌عنصریست ودرین ۲۳ ور ق کهنهٔ خطی ۳۵۳ بیت آن مثنوی محفو ظاست . برورق اول یك فهر ست کتابهای مملو که صاحب سری زکی‌بن‌محمد بن‌علی عبدالحمیدالبامیا نی بخط تعلیق ابتدایی نوشته شده ،وباید که اصل نسخه مثنوی هـــم درافغانستان یا بامیان نوشته شد ه‌باشد، که‌در ملك هـمیـن شخص بامیانی بود. اصل عکس این اوراق‌باشرح وتعالیق پروفیسر مر حو م در ۱۹۶۷ م ازلاهور طبع و نشرشده‌است.

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

علی نشابوزی برای سلطا ن غورغیاث الدین محمد بن سام نوشته (٤ مجلد موزهٔ ایران باستان) پدیدمی‌آید که در خط نسخی شیوه های زیحان و رقاع وتوقیع بهم آمیخته‌شده‌است (شکل ٧٤)

درکتابخانهٔ خطی کابل مجمو عه‌رسایل متفر قه موجود است که از بامیان بدست آمده ودرسنه ٦١١ هبخط دولتشاه بن حبشی تو لکی نوشته شده وخط آن نسخی دور ازشیوهٔ هنر یست و آثار کو فی دران مشاهد نیست وازین برمی‌آیدکه ازهمین او قات شیوهٔ نسخی وتعلیق آمیزش یافته بود (شکل٧٥)

درقرن ١١و١٢ که آسیای میانه‌وخراسان درتحت اقتدار سیا سی غزنویان ـسلجو قیان ـ خوار ر مشاهیان ـ غوریان بود، هنر خط نویسی کوفی ونسخی وثلث بافروغ آنها در خراسان فراوا ن پرورش دیده بود، واگر ما بقا یا ی‌این نوع خطوط رادر غز نه وهرات وبست وبلخ ومشهدوسمرقند ودیگربلاد خراسان ـ بمعنی و سیع آن وقت ـ ببینیم می‌فهمیم که قر ن١٢ زمان ریعان هنر ی خطو ط عربی است که خامهٔ هنر وران‌چیره‌دست خراسان ، این هنر ارز نده‌و بدیع را ازنشابور تا بخارا و سمرقند و شاش وطراز و غزنه‌وویهند کنار سند پرو رانده است . حتی‌بهمت غزنویان و غوریان افغا نی این متاع گرانبها در اواخر قر ن١٢بقلب هند ودهلی نیز رسیده بود. که‌درسنه ٥٩٦ ه ١١٩٩م یك‌کا پی‌منارجام غور در مسجد قو ة الاسلام بنام منار قطب ساخته شد (شکل٧٦) که‌اینك بحیث نمونهٔ نفو ذ هنرورسم الخط تزئینی خرا سا نی‌تاکنون دردهلی باشکوه وو قا ر عظیمی ایستاده وما می بینیم که‌بعدازمدت سه‌قرن هنر خراسان ا ز هرات وغور وغزنه بقلب هند نیزرسیده بود ودر تحت اثر قو ی محرکات سیاسی وعقیدوی‌واقتصادی‌گسترش ونشو نما می یافت‌و اغلب شاهان ومقتدران می خواستند بابنای کاخها ومنار هاو مساجد مجلل ومزین مراتب قدرت خود را تبارزدهند وبران ابنیهٔ معظم بجا ی تصاویر انسانی ، خطو ط نظرزبای بسیار زیبا ونقوش مواد غیر حیه رابنو یسند و برای این کارخطکوفی برازندگی تمامی داشت . و حتی تماما بشکل گل کاری ونقاشی‌بدیعی درامده میتوانست.

خط کوفی باانواع متکامل خو دبرابنیه بصورت تز ئینی ودرنسخ قرآن وکتب دیگر مقارن با خطنسخی نشو ونما نمود، وتا آغا ز قرن ١٣ وخروج مغل درتمام کشورهای اسلامی بافروغ خود مور د

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

استعمال و تبارز هنری مردم بود. مثلا در گنبد مرقد ملک‌غیاث‌الدین غوری درمسجد جامع هرات ر قا ع‌ریحانی بسیار زیبا و باهی برابنیه رقاع وریحان وثلث ومحقق وثلث‌خاص‌تیبه نو یسی با الف ها ی نشیده‌وهم محقق‌شجری وثلث‌طغراءِ‌ثلث تعلیق نما ودیکر شیو های مخلوط این خطوط دیده میشود وهم‌خط نسخی ا نقد ر مهذ ب و پرورده کر دید که شکل کا مل‌هنری‌را کرفت ونمونهٔ آن در قرآن خط عبدالله صیر فی ۷۲۰ ه ۱۳۱۹ م کنجینهٔ مشهد رضوی د ید ه میشود. (شکل ۷۷)

اگرچه چنگیزیان درمد ت نیم‌قرن ول خرو ج خود، بسا ابنیه و کتابها را در سمرقند وبلخ ومروونشابور وهرات وسیستان و دیکر بلاد معمور آنوقت ازبین بردند ودرین جمله هنرمندان وعلما نیز تلف شدند وبرخی به‌ممالک دو ردست عثمانی وهند کریختند ،ولی بعدازیك قرن حکمرانان مغل نیز باثقافت‌وهنرخراسانی‌درماوراء النهر و افغا نستان وایران آشنا یی‌یافتند ، ودرین میانه برخی از حکمرانان محلی مانند آل کرت‌هرات‌وامرای پارس ازدر مدارا با مغلا ن پیش آمدند وبه حفظ هنر وکلتورحود توجه کردند . چنانچه از آثار این دوره درهرات نمو نه های‌کرانبها ی خطاطی برمقابر وابنیه دورهٔ آل کرت باقیست واین آثا رهنری رامایك حلقهٔ وصل وپیوستکی هنری بین دورهٔ قبل از مغل وآغازرنسانس هنری تیموریان میدانیم ، که‌مواریث گرانمایه هنری مردم‌عصر غزنویان وسلجوقیان وغوریان را به رنسانس تیموریان انتقال‌داده اند.

از آثار خطاطی این دوره خطبت عالی بشیوهٔ قدیم بر لو ح‌مزار خواجه شهاب الدین عبدالله غا وردانی هرات است در سنه ۷٤٤ ه ۱۳٤۳ م وخط توقیع نمای مزارجوانی در خاك شیخ ابو العلا در محرم ۷۵۹ ه ۱۳۵۷ م وخط تو قیع‌نعلیق نمابر مزار طغر ل بن‌امیران فوشنجی درربا ط پی غربی هرا ت‌از۷۵٦ه ۱۳۵۵ م وخط رقاع تعلیق نمای سلطان شاه درسنه ۷۷۷ ه‌د۱۳۷ م برظرف هفت جوش جامع هرات‌که بامر سلطان غیاث الدین‌محمد کرت ساخته‌شده است (شکل ۷۸)

فراموش نبایدکرد: که‌در مد ت‌پنج قرن اول دورهٔ‌اسلامی،هنگامیکه خط کوفی باانواع آن در عراق وخراسان وماوراء النهر پرو ر د ه میشد ، یك شیوهٔ خاص شمالی آن‌از قفقاز تاخوارزم در شمال وجود

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

داشت کـــه پیچیدگی و ابهـــام‌واعـــو جاج خاصی دران‌مشهوداست ونمونهٔ قدیم آنرا د ر سال ٤٧١ ه‍١٠٧٨م بر کتیبهٔ چـــهار سطـــر ی مسجدالرشید بن محمد بن‌ابی بکردرباکو توان دید (شکل ٧٩) وبعد ازان برکتیبهٔ آرامگاه یـــو سف بن‌کبیر در ٥٥٧ ه‍ ١١٦١م نو عی‌ازین شیوه دیده میشود (شـــکل ٨٠) وبقایای همین روش مهذب شـــده بر لوحهٔ قبریست که در٦٧٠ه‍ ١٢١٧ م کنده‌شده (١). وهم دراور گـــنـــج کهنه درقرن ١٢ بالای مدخل‌عمارت‌مشهور به‌قبر فخر الدین رازی (؟) نوعـــی ازان درکنـــده کـــار ی گـــل‌پخته بانقوش ظریف گل وبو تـــه موجوداست . (شکل ٨١)

حدس من اینست : که این نوع‌کوفی نویسی شمالی قفقازوخوارزم مبداء خط ناشناسی است‌که‌نمونـــهٔ‌متأخر آن در یك مصحف مشهـــد رضوی موجوداست و دا نشمنـــد گلچین معانی آنرا «خـــط با بـــری» اختراعی محمد بابرشاه مـــو سس‌سلسلهٔ تیموری هندمی‌داند .

خط بابری :

مورخان دورهٔ تیموریان هندمانندعبدالقادر بداونی در منتخب‌التواریخ وعلاءالدوله قزوینـــی در نـــفا یس‌المآثر وابوالفضل در اکبر نا مـــه وخواجه نظام الدین احمد هـــرو ی‌درطبقات اکبری وخو د بـــا بـــر درتزك خود خبرمیدهند : که ایـــن پـــادشاه (٨٨٨ـ٩٣٧ ه‍ ١٤٨٣ ـ ١٥٣٠م) خطی اختـــراع کـــرده ونسخهٔ قرآن بدان خط نوشته و به مکه فرستاده بود (٢).

در کتابـــخانـــهٔ مشهد رضـــو ی‌مصحفی بخط ناشناخته با کا غـــذ وتذهیب کشمیری موجود ا ســـت(نمبر ٥٠) وقفی شاه حسین صفو ی در ١١١٩ ه‍ که نخستین بار درنا مه‌آستان قدس (نـــوروز ١٣٤٤ ش) معرفی شد. ودانشمند گلچین‌معانی‌آنرا بهمان خط اختراعی بابر شا ه شمرد (٣) .

در تحقیق این خط میرمن‌دانشمندصباحت عظیم جانوا رئیس موسسه تحقیقات شرقی اکادیمی او ز بـــك(تـــاشکند) در جنوری ١٩٦٤ بـــه

---

(١) مسلم کالگرافی ٢٢ـ٢٣

(٢)منتخب ١ر٣٤٣ واکبر نا مه١ر١١٨ وطبقات ٢ر٢٧

(٣) گنجینهٔ قرآن ١٧٨

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

مجلس بیست وششم بین المللی‌مستشرقان دردهلی مقالتی تقد یم داشت که بابراین خط را در سنه۹۱۰ ه ۱۵۰٤م اختراع کرد ونمونه الفبای آن در کتاب خطی عجا یب‌الطبقات محمد طاهربن قاسم موجود است که درسنه ١٦٤٥ م در بلخ‌بامر سید ندرمحمدخان تا لیف شده ،و نسخ متعدد خطی آ ن د رکتابخانهٔ تحقیقات شر قی‌اکا دیمی علوم اوزبکستان محفوظ میباشد . (۱)

درین مقاله عکسی از عین نسخه‌خط بابری داده شده (شکل ۸۲) که ابدا بانسخهٔ مصحف آستان قدس(شکل ۸۳) برابری ندارد (۲) و اشکال حروف عجایب الطبقا ت‌کلیدی برای حل اشکال حر و ف این مصحف شده نمیتواند و مااختلاف اشکال هردو متن را در (شکل ٨٤) نشان داده ایم .

بهر صورت مبدأ خط مصحف‌مشهدرضوی بیقین معلو م نیست ، ولی شباهت تام آن باخط با لا ی‌درب عمارت اورگنج (شکل ۸۱) بنظر می‌آید وشاید ربطی باشیو هٔشمالی قفقازی داشته‌باشد .

(۱) مجلهٔ سنترل ایشیار یویوجلد ۷ص ۲ـ۱۹٦٤م

(۲) عکس چها ر صفحهٔ این‌مصحف شریف بوسیلهٔ جناب آقای محمود فر خ دانشمند وشا عر معروف خراسان بمن رسیده است که‌درینجا ازیشان صمیمانه تشکر میکنم.

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

دورهٔ عروج خطوط

در اواخر قرن ۱٤ امیر تیموردرآسیای میانه امپراتوری و سیعی تشکیل داد، که تمام مما لك ماوراء النهر و افغانستان و ایران رادر بر میگرفت . چون مردم این امپراتوری مواریث هنری دو ر ه غزنویان وغوریان وخوارزم شاهیان وسلجو قیان رابا آثار هنر اسلامی ازغرب وهنر چینی وهندی و مغو لی ازشرق پیش روی داشتند، هنگامیکه شاهرخ پسر امیر تیمور در آغازقرن ۱۵ درهرات مر کز امپراتوری خودبنشست ، وی مواریث هنر رادرسمرقند وهرات پرو رانید و این شهر مرکز رنسانس هنری آسیای میانه گردید ومخصو صا هنر کتاب نویسی بمعراج خودرسید و ابنیهٔ عظیمی که بران کتیبه های ز یبا بانواع خطوط تز ئینی موجود است ساخته شدند . واین مکتب هنری هرات تااواخر عصر سلطان هنرپرور حسین بایقرا واواخر قرن ۱۵ درهرات دوام کرد. وبعد ازان دیده میشود که هنرهای خط طی، نقاشی، مصوری ،کتاب سازی ، میناتو رازین پرورشگاه رنسانس هنر ی به بخارا و اصفهان وتبریز و هندانتقال کردند.

درین رنسانس هنر استعدادخلاق مردم هرات وتمام ملل امپرا تو ری تیموریان هرات ازمرزها ی چین تاتبریز کار میکرد ، و بنابرین هرات رادران اوقات مرکزی باید پنداشت که خلاقیت هنری تمام این مردم دران جا فعالیت داشت و هزارا ن نفر هنر مند ـ خطاط ـ مصو ر ـ مذهب ـ نقاش ـ جلدساز ـ معما ر ـ کاشی ساز ـ رنگ ساز و غیره در تحت پرورش رجال هنر خواه امپراتوری تیموریان به تخلیق آ ثار خا لد هنری می پرداختند .

رنسانس هنری هرات آ ثا رجاویدانی رادرشقوق مختلف هنری آفرید ، که این کتاب کو تاه حوصلهٔ شرح آنرا ندارد وباید اندران باره کتابها نوشته وپرداخته آید ، و لی من درینجا دو شهکار جهانی این مکتب هنر را یاد آوری میکنم:

اولین اثر خالد این د بستان نسخهٔ خطی شاهنامهٔ فر دو سی موزهٔ گلستان تهران است در سنه ۸۳۳ ه ۱٤۲۹م بخط جعفربایسنغری که از لحاظ خط ـ نقاشی ـ مصوری ـ کاغذ ـ تذهیب ـ جلد وصحافی به تشخیص متخصصان بین المللی ،گرانبها ترین کتب جهان شمر ده

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

شده ونمایندهٔ عالی ترین‌مرحلهٔ‌کتاب‌سازی انسا نیست . (شکل ۸۵)
دوم مسجد گو هر شاد آستان‌قدس مشهد است که بهمت ملکهٔ دربار هرات گو هر شاد وشهزادگان‌هنرمند وهنر دوست تیموری در۱۲ سال تحت نظر قوام الدین معما رساخته شده وازنظر معماری سبك خاص خراسانی و تزئین و کا شی‌کاری وخطاطی درزمرهٔ دوازده بنا ی بسیار عالی تاریخی دنیا وشهکا رهای انسانی گذشته محسوبست و بنای آن در حدود ۸۲۱ ه ۱٤۱۸ م‌ختم شده است . (شکل۸٦)
چون مو ضوع مشخص ا ین‌جستجو ی ماتنها خطا طی دو رهٔ تیمور یان هرات است ، بنابر این‌از خلا قیت های دیگر هنری این دوره گذشته وتنها دربارهٔ خطاطی‌لمی شرح میدهیم :
گفتیم که هنر خطاطی دربین ملل‌مسلمان ازقرن ۸ بدینطرف مرا حل تکامل خودرا در مدنیت اسلا می‌بنحو احسن پیمود و بجای هنر مصوری مکتب گندهارا و ما نی‌وسوابق تصویر سازی امپرا توری کوشانی وساسانی وبیزانتین وجریانهای هنر چینی وبودا یی هم ایستاد و بنابرین در ابنیهٔ دینی‌بطورتزئینی بکار رفت. اگر چه شاهان درکاخهای شاهی خویش گا هی‌دیوار های نگارین و مصو ر هم داشتند که‌بر بقایای قصر ها ی‌لشکری بازار بست تصاویری‌نمایان است (شکل ۸۷)وهم‌بیهقی مور خ‌دربار غزنه ازیك خانهٔ مصور و نگارینی که‌شهزاده مسعود در با غ‌عدنانی هرات ساخته بودخبرمیدهد، ولی این عمل شهزاده موردباز پرس ورنجش پدرش سلطا ن محمود واقع گردید (۱) واز همین‌داستان می‌دانیم که گویا برابنیهٔ دولتی تصاویر رنگین را با احتیاط بکار می‌بردند ، ولی ابنیهٔ دینی و معابد ومقابر ازان خالی بود، وبجای‌تصاویر ، انواع خطو ط تز ئینی وگل کاری ها ونقوش غیر جانداررا بکار می بردند که همین عا مل دینی واخلاقی محرك پرو ر ش وایجاد ورواج انواع خطوط تزئینی در هنر اسلامی گردید ، وهزارا ن‌نسخهٔ‌خطی مزین ومنقش ومطلا ر ا از قرآن نوشتند و یابر ابنیهٔ خودانواع خطو ط تزئینی ونقا شی های گوناگون راباقی گذاشتند و همین‌نظر دینی موید پیدایش خطو ط وخطاطان بسیار ماهر چیره د ست‌وخلاقی‌گردیدوبرابنیه‌دینی هنر د ر قالب عقیدهٔ دینی ریخته شد ،وتوجه‌بهنر خطاطی در عصر تیموریا ن

---

(۱) تاریخ بیهقی ۱۲۱

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

بدرجه یی بود که شهزاد گان این‌خاندان مانند بایسنغر وابرا هیم وبدیع الزمان نیز خطاطان ما هربوده‌اند .

از آغاز قرن ۸ تاقرن ۱٦ درمدت۷قرن از خط کو فی و نسخی سادهٔ اوایل دورهٔ اسلامی فروع‌هنری بوجود آمد، که نامهای انواع آن خطوط به‌پنجاه میرسد ، و لی‌درقرن ۱۵ م «اقلام‌سته » ذ یل بطور خطو ط ا سا سی و جو داشت:

نگارمن خط خوش مینویسد بغایت خوب ودلکش‌مینو یسد
مناشیرومحقق ، نسخ وریحان **رقاع وثلث** هرشش مینویسد

برابنیه وکتب دورهٔ تیموریان‌خط کوفی باانواع تزئینی آن نمودار است از انجمله خط مشجر مشکو لببرونی گنبد گور امیر تیمور را در سمرقند ۸۰۷ ه ۱٤۰٤م وهم د رمدرسهٔ الغ‌بیگ ۱٤۲۰م و مر قد خواجه احمد یسوی در تر کستان‌زقرن ۱٤ وهم بربرخی از ابنیهٔ تیموریان در هرات وبلخ و کوهسان‌هرات وانواع معقلی و مقفل و هندسی آن درخشت کاریها ی‌مسجدگوهرشاد ومدرسهٔ الغ بیگ وشاه زنده سمرقند ودیگر ابنیهٔ آ نو قت‌وهمچنین درسر سور ها ی قرآنی مکتوب این عصر تو ا ن‌دیده.وازین برمی آید که‌کوفی نویسی درین عهد به‌تکامل نهایی خو درسیده بود. (شکل ۸۸)

درپهلوی تکامل وتنوع هفت‌قرنهٔ‌خط کوفی، تهذیب وهنری شد ن نسخی نیز جریان داشت ودر کتاب‌های فارسی روش کوفی مخلو ط با نسخی درجریان این قرون دیده‌میشود، ولی چو ن نسخی جنبهٔ تزئینی کمتر داشت بر ابنیه آنرا نمی نوشتند واز تهذیب و هنری گردیدن کوفی ونسخی بود که‌ثلث با فروع خود محقق وریحا ن ورقاع بوجود آمد، وبرای نوشته‌های دفاتر ومناشیر خطی ازامتزا ج نسخی وفروع ثلث بنام **توقیع** یا **مناشیر** رواج یافت که نوشتن آن سهل وزود وبدون تکلفات‌هنری‌وبدیعی بود . ونمونهٔ اینگو نه خلط وامتزاج فروع ثلث رادر نسخهٔ‌کتاب التفهیم البیرونی (کتابخا نهٔ مجلس تهران) توان دید که د ر۵۳۸ ه ۱۱٤۳م نوشته شده است . (شکل ۸۹)

خطاطان وهنر مندان خلا ق درامتزاج این شیو ه ها و پیدا یش اسلوبها ی خصو صی هنری در هرعصر دستی داشتند وبنابر ین

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

امتیاز انواع ایـــن خطوط ممـــزوج وتعیین نام هر شیوه دشوار است.
برابنیه و مقابر و کتب مر بوط رنسا نس تیمو ریان در مملکتی که مـورخ دربـار آن عصر عبدالرزاق سمرقـندی آنـرا **خـراسان** گوید نمونه‌های ذیل دیده‌میشود :

اول : انواع متعدد ومتکامل کوفی که چند نمونهٔ آن گفته شد.

دوم: ثلث بسیارپخته ومتکامل مانند هفت ورق قرآن بخط شهزاده بایسنغر بن شاهرخ متوفا ۸۳۷ ه ۱٤۳۳ (شکـل ۹۰) و شصت ورق قـرآن بخط شیخ محمـد طغرائـی تحریر ۸۰۹ ه ۱٤۰٦ مو شانزده ورق قرآن بخط جلی ریحان و رقاع شهزاده ابراهیم سلطان بن شاهرخ تحریر ۸۲۷ ه ۱٤۲۳م (شکل ۹۱)و قرآن بخط خواجه عبدالله مروارید متوفا ۹۲۳ ه ۱۵۱٦م (شکل ۹۲)و قرآن به خط نسخ وثلث و رقا ع بسیار عالی عبدالله طباخ هـروی مورخ ۸٤۵ ه ۱٤٤۱ م (شکل ۹۳) درگنجینه قرآن مشهد رضوی .

بر ابنیـه نیز انواع متکا مـل و بسیار زیـبای خـط ثلث نمایان است ماننـد خطو ط ثلث و ریحان ومحقق و رقـاع منـارها ومسـجد جامع وگازرگاه هرات و ابنیه دیگرآن شهر وثلث تعلیق نمای بسیار عالی لوح مزار سید حسن ابـدال در قنـدهار و خطوط متعـدد ثلث و ریحان با یسنغـر بـن شاهرخ بر پهلوی ایوانها و پیشانی و گنبد های مسجـد گـو هرشاد مشهـددر سنه ۸۲۱ه ۱٤۱۸م .(شکل۸٦)

ابنیهٔ دورهٔ تیموری در گازرگاه هرات و مشهد رضوی و سمرقند و بخارا در استعمال اقسام خطوط ثلث و کـوفـی و معقلی و ریحان و رقاع ونسخی و محقق و توقیع مظا هـر بـر جستـهٔ هنـــر خـط نویسی رنسانس تیموریان است ،واز آن جمله سنگ تاریخ مصـلای هرات بخط جلی ثلث بسیار عالی عصر شاهرخ است کـه در چهار سطر بزبان فارسی بامر ملکه گوهرشاد در سنه ۸٤۱ه ۱٤۳۷ بقلـم جلال جعفر نوشته شده است (شکل ۹٤)واین شخص فرزند خطـاط معروف جعفر با یسنغر یست که نمـونـه‌های خطوط پدر وپسر هردو برابنیهٔ هرات موجود است ،همچنین قبـرشیخ الاسلام محمد بن احمد ۸۳۸ه ۱٤۳٤ م در گازرگاه خط ثلث بسیارعالـی دارد .و مادر ینجا نمـونـهٔ بسیار عالی خط ثلث را از بقایای بنای محرابی در هرات گرفته ایـم (شکل ۹۵) کـه در قصبـهٔ حوض کرباس غربی شهر هرات درمسجد

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

کوچك کهنه یی باقی مانده استوآنرا نمونهٔبسیار گرانبهای خطاطی و سبك تزئین بنا از هرات دورهٔتیموریان گفته میتوانیم ،که شاید خط یکی از اساتید مانند جعفر یاپسرش باشد .

وهم بربالای محراب مسجد بلندومدرسهٔ میر عرب بخارا خط ریحان جلی بسیار عالی کتیبه نویسی ازقرن ۱۶ (شکل ۹۶) وبر اطراف طاق نماز گاه بخارا نمونهٔ معقلیقرن ۱۶ (شکل ۹۷) و در مدرسهٔ میر عرب بخارا ومسجد بی بی خانمسمر قند اواخر قرن ۱۴ نمونهٔ بسیار عالی جلی ثلث (شکل ۹۸) و همچنین ثلث جلی ومتوسطمتمایل بریحانی برلوح مرمرین حکیم ترمذیدر قرن چهارده وخط رقاع ریحانی بسیار عالی در مقبرهٔ جنوبی او زگند ۱۱۸۶ م نمایان است .(شکل ۹۹)

در ینجا باید یاد آوری کرد :کهازآغاز قرن۱۴ در ترکستان شیوهٔ خاصی در ثلث وریحان و رقاع و نسخی بوجود آمده بود که «شیوهٔ ترکستانی» باشد و آنرا مخلوطی ازثلث وریحان و محقق توان گفت کهنمونهٔ آن قرآنباترجمهٔترکی چغتایی بخط محمد بن شیخ یوسف ابادی سید الخطاط ۷۳۷ ه۱۳۳۶م گنجینهٔ قرآن مشهد رضوی است (شکل ۱۰۰)و در همینگنجینهٔ قرآن بخط ثلث شیوهٔ ترکستان قرآنی از قرن ۱۶ نیزموجود است (شکل ۱۰۱) که این شیوه خاص ترکستانی را درخطوطقرن ۱۴ ـ ۱۵ در آسیا ی میانه فراموش نباید کرد مخصوصاً نمونهبسیار زیبای جلی متمایل بهتعلیق درتاریخ یکیاز بناهای شاه زندهٔسمرقند در۷۶۲ ه۱۳۶۰ موبرسنگ مرقد قثمبن عباس درسنه ۱۳۳۴موبربالای ایوان قبر بیان قلی خان دربخارا ۱۳۵۹ م.(شکل ۱۰۲) .

سوم : چنانچه گفته شد خطوط عربی درخراسان تحول یافت ودر طول قرن سیزده علاوه بر اقلام سته یك قلم جدید دیگر (که کاملا محصول ذوق و سلیقهٔ مردمخراسانبود) متدرجاً بوجود آمد ، که آنرا تعلیق گفتند ومخلوطیبود ازنسخ ورقاع و توقیع و چون این خط در مراسلات سرکاری وعامه استعمالگردید آنرا ترسل هم گفتند ومولانا جامی گفت :

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

کاتبان را هفت خط باشد بطـرزمختلف

ثلث وریحان ومحقق ، نسخ،توقیع‌ورقاع

بعد ازان **تعلیق** آن خطست کش اهل‌عجم

ازخط‌توقیع استنباط کـردند ، اختراع تعلیق نسبت‌به‌خطوط دیگرپیچیده‌بود وبنابرین قا آنی آنـرا بـازلف خوبان تشبیه نمود: «ای زلـف تـوپیچیده تـر ازخط **ترسل**» خط تعلیق بر کتیبه وابنیه نوشته نمی شد ،وگاهی در کتب وعموما در مراسـلات استعمال میشد .

از صفحهٔ اخـیر نسخـهٔ خطی‌طبقات الصوفیه کـتابخانه نا فد پاشا دراستانبول که‌با نسخی‌پخته‌بـخط دمتاش بن عبدالله د ر شعبان ٦٧٢ ه ١٢٧٢م غالباً در خـراسان‌نوشته شده ثابت می آید که خـط نسخی درین زمان متمایل به تعلیق‌کشته بود ، زیرادرین صفحهٔ اخیـر نسخه سطوری مشابه به‌خط تعلیـق‌از قلم همین کاتب دیده میشود(شکل ١٠٣) وبنا برین آغاز تعلیق را یک‌قرن پیش از خروج امیر تیمور باید دانست، زیرا برگور همین امیر درسمرقند خطی که تعلیق نسخ آمیز متمایل به ثلث باشد دیده می شودوهم نمونه نسخ تعلیق آمیزصفحات اخیر نسخهٔ اسرار التوحید کتابخانه‌سلیم آغادر استانبول است که در سنه ٧٠٠ ه ١٣٠٠ م‌به‌خط محمد صالح برای قاضی علی جوینی در خراسان نوشته شده ، که‌آن رانمونه‌رواج تعلیق گفته می‌توانیم .

(شکل ١٠٤)

از کتیبهٔ مرقد قثم بن عباس د رسمرقند نیز پدید می‌آید که‌در حدود ١٣٣٤م خط نسخی‌وثلث‌ماوراء النهر نیز به‌تعلیق متمایل بود وبادراشکال (٤٩ـ٥٠ـ٦٩ـ ٧٠ ـ٧٥) نمو نـه‌های تحول خط نسخی و کو فی رابه تعلیق بالتدریج دیده می توانیم‌وشایدنمونهٔ تبدیل تدریجی نسخی بـه تعلیق همان قباله زمین باشد که دکتور هورنل Hoernle یافت ومر گلیوث Margoliouth تاریخ آن‌را ٤٠١ه ١٠١٠م خواند(١) وهم بیلین Belin در کتیبهٔفارسی مسجد کهنه ارض زوم بـر دیواری نوشتهٔ منقوری‌یافته‌بود که‌درسنه٣١٥ه ٩٦٠م‌نوشته‌شده(٢) وخط

---

(١) جورنال ایشیاتیک سوسایتی٧٦١ بابت اکتوبر ١٩٠٣ م

(٢) همین مجله ٢٧٦ طبع ١٨٥٢م

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

مدور متمایل به‌نسخ و نستعلیق(؟)(توقیع) داشته است، که‌حلقهٔ‌وصل با کوفی زاویه دار شمرده می‌شود،راز اسناد جدیدی که‌در بارهٔ قدمت شیوهٔ تعلیق بدست آمده ، سطو رآخرین نسخه قرآنیست که‌در حوت ۱۳٤۸ ش از ذخیرهٔ قرآنهای آستان‌رضوی مشهد دریك پسخانهٔ مسدود یافته شد واین عبارت در آخر آن به‌خط تعلیق خوانده میشود: «فرغ من کتبه‌یوم الثلثا السابع من ذی‌الحجه‌روز بهمن من شهراسفند ار مذسنة خمس عشر واربع مائه» واقف این نسخهٔ قرآن ابوالوفانام‌داشت که درهمین سنه ٤۱۵ه وقف کرده‌است (۱) ،وازین هم برمی آید که خط تعلیق دراوایل قرن پنجم‌هجری‌هم نوشته می شد ،وهم شیوه های توقیع و تعلیق گاهی باهم‌آمیخته‌بود.

ازین اسناد حدس بایدزد ، که‌مبادی خط تعلیق قدیمتر است ودر قرن ۱۳ ـ ۱٤ راه خود را به رواج عمومی وهنری شدن‌تزئینی کشوده است ، که‌نمونه‌های آن را در خطوط بسیار استادانهٔ زیبای تعلیق نویسان دورهٔ تیموریان خواجه‌تاج‌الدین و خواجه اختیارهروی‌منشی سلطان حسین بایقرا وعبدالحی‌منشی ابوسعید میرزا وخواجه‌عبدالله مروارید هروی توان دید .(شکل۱۰۵ ـ ۱۰٦) .

چهارم: در نصف اخیر قرن ۱٤م/۸امتزاج و تلفیق هنری نسخ‌وتعلیق خطی بسیار زیبا ودارای ارزش‌بدیعی‌به‌وجود آمده بود، که‌آنرا نستعلیق گویند ،ونام آن‌هم دلالت بر آمیزش‌نسخ وتعلیق دارد .

اگرچه واضع نستعلیق را میرعلی‌تبریزی قبلة الکتاب (حدود ۷۹۰ ه ۱۳۸۸ م)دانند وخطاط سلطان علی‌مشهدی گفته است :

نسخ تعلیق گرخفی و جلی‌است
واضع‌الاصل خواجه میرعلی‌است
وضع فرمود او ، ز ذهن‌دقیق
ازخط‌نسخ و ز خط **تعلیق**

مگربه قول ابوالفضل علامی دردیباچهٔ (مرقع شاهی)، بر خی از قطعات خط نستعلیق پیش‌از عصرتیمور یعنی ۷۷۱ ه ۱۳٦۹ م

---

(۱) این نسخه‌را نویسندهٔ این‌سطور درحمل ۱۳٤۹ دیده‌ام .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

بنظر آمده وخود نویسندهٔ ا ین‌سطور هم نمونه های نستعلیق ر ا پیش ا ز ین عصر د یده‌ام . چنا نچه کتاب مجمع‌النوادر تالیف محمد عو ض بن‌بختی شو ع بخط نستعلیق‌نگاشته ۷۸۵ ه ۱۳۸۳م دیده شده ، که‌معاصر میرعلی است درکمال‌نفاست و نضج ، وباید پیش از ین‌عصرمراتب آغاز وپختگی را طی کرده باشد. وهم نسخهٔ خط نستعلیق‌بسیار مهذب وپختهٔزیبای‌طبقات ـ الصو فیه انصاری در کتابخانه نورعثمانیه استانبو ل بقلم نستعلیق نیمه جلی درویش صو فی در۸۳۹ه‌۱۴۳۵م موجوداست (شکل ۱۰۷) که‌معاصر اواخر عمر میر علی‌تبریزی باشد . و اگر واضع آن خط رامیر علی بدانیم نتوانیم‌گفت:که‌در همان عصر نستعلیق نویسا ن معاصرش هم بدان درجه پختگی ونضج هنری نستعلیق ر سیده باشند. واز ین روست که غلا م‌محمد هفت قلمی‌دهلوی‌مولف«تذکرهٔ خوش نویسان » درحدود ۱۲۳۹ ه‌۱۸۲۳ م می‌نویسد : «که پیشتر از میرعلی تبریزی هم خط نستعلیق‌می‌نوشتند ، لیکن این مرد بزرگوار قواعد در خط نستعلیق‌مقررنمود.»(۱) بنابرین زمان آغاز نستعلیق هنری راحد ود ۷۰۰ ه ۱۳۰۰ م‌تعیین باید کرد، در حالیکه اساس آن درخط تعلیق‌پیش‌ازسه‌قرن‌گذاشته‌شده بود.

ماسندی دردست داریم که نمونهٔنستعلیق نویسی را دراواخر قرن هشتم هجری بخط یك هروی نشان‌میدهد ، بدین معنی که نسخهٔخطی کتاب عجایب المخلوقات فا ر سی‌به نستعلیق خالص مورخهٔربیع‌الاول سنه ۷۹۰ه درکتابخانهٔملی پار یس‌موجود است (۳۳۲ تکملهٔ فارسی) که درآخر آن نوشته اند: بتا ریخ‌غره ربیع الاول سنه ۷۹۰ بخط العبد احمد هروی عفی عنه .»

این کتاب برای کتابخانهٔ سلطانزاحمد خان (شیخ اویس ایلکا نی ۷۸۴ـ۸۱۳ ه) نوشته شده‌است(با ددا شتهای قزوینی ۷ـ۲۰۳)

بهر صورت در عصر تیمور وشاهرخ خط نستعلیق که زیباتر ین خطوط بوده وهم زادهٔ قر یحهٔتابناك مردم خراسان است ، د ر مملکت تیموریان ز و اج گا مل‌یا فت وبرابنیه‌وکتب‌مستعمل‌گردیدو در دربار تیموریان شا گر دا نمیرعلی که‌استاد ومرتب این خط

---

(۱) تذکرهٔ خوش نو یسان ۴۳طبع کلکته ۱۹۱۰ م

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

بود (شکل ۱۰۸) بعدازعبدالله‌پسرهنر مندش پرورش یافتند ، که ازانجمله مولاناجعفر و پسر شـ‌جلال ومولانا اظهر متو فا ۸۸۰ ه ۱٤۷٥م وپسرش محمد و سلطا ن‌علی بن محمد مشهدی ومیر علی هروی ومحمد او بهی و سلطا ن‌محمد خندان وسلطان محمد نور و دیگر مشاهیر نستعلیق نویسانند(شکل ۱۰۹ـ۱۱۰ـ۱۱۱ـ۱۱۲) که بعداز قر ن ۱٦ سبك نستعلیق‌ایشان ازهرات به ماوراء النهر و ایران وهند و عثمانی نیز ا نتقا ل‌یافت.

نفایس آثا ر هنری نستعلیق‌نویسی برابنیهٔ تیموریان در هرات فراوان است . مانند لوح قدیم‌مرقدمولاناجامی منسوب بخط میرعلی هروی ولوح مزارشیخ‌زین العابد ین‌خوافی ۸۳۸ه ۱٤۳٤ م و لو حهٔ سنگ مرمر با خط نستعلیق‌بسیار جلی وعالی در رواق حو ض زمزم گازرگاه هرات و قطعات‌سنگ مرمر مرقد هرات ۸٥۹ ه ۱٤٥٤م والواح نستعلیق‌گازر گا ه‌بر قبر رستم محمد خان و خط نستعلیق سلطان علی مشهدی برگور امیر غیاث الدین منصور پدر سلطان بایقرا ۸۸۲ ه ۱٤۷۷ م وچهار قبر دیگر شهزادگان تیمور ی بخط همین سلطان علی. وچند مرثیه‌دراندرون گنبد آرامگاه شهزاد ه بایسنغر درخیابان هرات و دو بیت‌بقلم بسیار قوی جلی نستعلیق برمرمر سپید مرقد پیر هرات بخط‌حسن خان شاملو . (شکل ۱۱٤)

درین عصر عموماً کتابها را به‌ئستعلیق خوش می‌نوشتندو نستعلیق نویسان مکتب هرات ، آثارگرانمایه‌وشهکار های خطی بوجودآورده‌اند، که ازانجمله جعفر بایسنغر ی‌شهکار هنری خودیعنی نسخهٔ‌نفیس شاهنامهٔ‌بایسنغری‌رادرسنه ۸۳۳ ه۱٤۲۹ م نوشت که‌درموزهٔ گلستان تهران است . (شکل ۱۱٥) و هم‌سه‌ورق مجمو عهٔ خطو ط نستعلیق وریحان ونسخی وثلث و رقا ع‌وشکسته ونستعلیق با مضا ی‌اوست درموزهٔ ملی تهران (شکل۱۰۹) وهم‌هشت نمونهٔ دیگر خط او بر کتب ودواوین شعرا والبم هادر موزیم‌های دنیا موجوداست .

پنجم: خط تعلیق ونستعلیق د رطول قرن ۱٥ وخروج امیر تیموردر پهلوی نسخ وفروع ثلث در سر تاسر مملکت تیموریان رواج دا شت وکاتبان دفاتر وامور عامه در ضمن‌چابك نویسی از امتزاج و در هم شکستن هردو خطی بو جودآوردندکه‌آنرا شکسته یاشکسته نستعلیق گویند.

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

اسلوب شکسته نو یسی نیز درطول قرن ۱۵ـ۱۶ رنگ فنی‌وهنری گرفت ومامی بینیم که در عصر تیموریان هرات علاوه براقلام ستة اساسی ودو قلم تعلیق و نستعلیق یك قلم نهم شکسته مستقلاافزود شد واستاد جعفر با یسنغر ی‌در اوراق نمونهٔ خطوط مذکورهٔ خویش که درموزهٔ ملی تهران‌است در سطر بسیار زیبا ونفیسی ز بهمین شکسته نستعلیق هم‌نوشته‌است (شکل ۱۰۹) که‌پختگی این شیوه زادر عصر شاهرخ میرسانند.وبعد ازان میرزا فصیحی هروی و شفیعای هروی ومرتضی قلی‌شا ملوهروی ودر ویش عبد المجید طالقانی وغیره از هنرمندان نامور این‌طریقه‌اند وبرخی ازشکسته نو یسا ن چون شیوهٔ خاصی داشتند، آ نرانشکسته آمیز ومنسوب به‌شفیعا ی هروی **خط شفیعه** هم‌گفته‌اند.

ولی خط شکسته برای کتا ب‌وکتیبه‌نویسی کمتر استعما ل شده ورواج آن تاکنون هم برای‌مراسلات‌عامه ودفتری بوده ، و گا هی بطور نمونهٔ هنری و تزئینی برقطعات زیبا نوشته شده است (شکل ۱۱۶) .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

خوشنویسان متأخر

دربارهٔ خوش نویسان وخطاطا نمتأخر افغانستان چند کتاب درین اخر نشر شده که‌شرح حـا ل ونمونه های خط خطاطان متأخر را به تفصیـل نوشتـــه و آور ده انـــدمانند:

۱ــ هنر خط در افغانستان دردوقرن اخیر تألیف بنماغلی عزیز الدین وفلزائی طبـع کابل ۱۳٤۲ ش که‌خود ازاساتید معاصر هنر خط اند ودرین کتاب تـذکرهٔ بسا خطاطا نافغانستان رانو شته و هم‌نمونه‌های فراوان انواع خطو ط خود را داده‌اند که ازان مهارت اودر اکثرخطوط قدیم و جدید ظاهر است و قـــدرت‌خامهٔ او مسلم .

۲ــ گنجینهٔ خطوط درافغانستا ن زجناب آخوند میرمحمد علی هروی طبـع کابل ۱۳٤٦ ش که‌وی نیـزاز اساتید هنر خطاطی است وانواع خطوط رابقلم خودنوشته‌است .

۳ــ تعلیقات بردیبا جه دو سـت‌محمد کتا بدار ازمرحوم فکـــر ی سلجو قی هروی ، که کتابی مفیـداست ودران ذکر برخی از خطاطان متاخر بانمونه های خطوط ایشـان‌آمده‌است ، این کتاب از سنه۱۳٤٦ تا۱۳٤۸ درمجلهٔ آریانا طبـع کا بل نشرگردیده ودرسنه ۱۳٤۹ یکجـا بطور کتاب علاحده هم انتشاریافته‌است که قسمت اخیر آن بعد ا ز وفات مر حوم فکری بهمت فر زندهنرمند او حسین وفا سلجو قـــی نشر گردیده است. این پدروفرزندهردو از خوش نویسان وخطاطا ن گرانمایه معاصر ند.

برای اینکه کتاب حاضر از ذکر خطاطان گرانمایهٔ متـأ خرو معا صر خالی نماند ، نمونه‌های خطو ط برگزیدگان گرامی این گروه را نیـز آورده ایم:

شکل ۱۱۷ : نمونهٔ خط میـــرعبدالرحمن هروی استاد نستعلیـق در قرن سیزدهم هجری .

شکل ۱۱۸ : نمونهٔ خـط مرحوم‌سید عطامحمد قندهـاری اسـتا د نستعلیق در قـ ن چهـارد هـــم‌هجری .

شکل ۱۱۹: نمونهٔ خط مرحـوم‌میرزامحمد یعقوب کـابلـی استا د نستعلیـــق در قـر ن چهـار د هم‌هجری .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

شکل ۱۲۰ : نمونهٔ خط مرحوم شیخ محمد رضا هروی استاد خطوط در قرن چهارد هم‌هجری .

شکل ۱۲۱ : نمونهٔ خط بنباغلی محمد داؤد حسینی استاد خطوط در قرن چهارد هم‌هجری .

شکل ۱۲۲ : نمونهٔ خط بنا غلی سید محمد ایشان‌حسینی استاد خطوط در قرن چهارد هم‌هجری .

شکل ۱۲۳ : نمونهٔ خط بناغلی عزیز الدین فوفلزائی استاد خطوط در قرن چهارد هم‌هجری .

شکل ۱۲٤ : نمونه خطبناغلی آخوند محمد علی هروی استاد خطوط در قرن چهارد هم‌هجری .

شکل ۱۲۵ : نمونهٔ خط بناغلی حسین وفا سلجوقی جوان هنر مند معاصر .

egar.tarikhema.org

mand

rikhema.ir

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

رسم الخط پښتو

زبان پښتو که بیش از ۱۵ ملیون گوینده درافغانستان وپښتونستان دارد باوجودیکه ازالسنهٔ قدیم آریاییست ولی آثار خطی آن اززمان کهن باقی نمانده ومعلوماتی نداریم ، که قبل ازرواج خط وحروف عربی (نسخی ـ کوفی) این زبان چه رسم الخطی دا شتـه‌است ؟

از آثار یافته شدهٔ خطوط آرامی ـ یونانی ـ دیوه ناگری ـ خروشتهی دربارهٔ خط قدیم پښتو سراغـی بدست نمی آید .

ازسنگ نو شته های توچـی وجغتو وروز گان که بخط شکستـهٔ یو نانی و یك لهجهٔ شرقی دری قدیم (تخاری) است میدانیم ، که درمحیط زندگانی افغانان خطوط یو نانـی وشاردا + ناگری وخروشتهی روا ج داشت . ولی معلوم نیست که آثارادبی قدیم پښتو دراوایل اسلام بکدام خط نوشته می‌شد ؟

از آثار ادبی کهن زبان پښتـو که ازقرن ۷ـ۸ـ۹م باقیمانده رو شن می‌آید ، که این زبان در غـز نـه وغور ودربارهای سوریـان غـور و لودیان ملتان وهم درقبایل پښتون کوه سلیمان، لسان ادب و شعـر بوده ، ولی ازرسم الخط کهن آن،قبل از روا ج خط عربی خـبـر ی نداریم .

در سنگ نوشتهٔ بیستون پارس که با مرداریوش هخامنشی (۵۲۲ ـ ٤٨٦ ق ،م) بخط میخی وزبا ن فرس قدیم کنده شده، درستون چهار م (سطر ٦٣ـ٦٤) یك حماسهٔ اخلاقی مضبوطسـت ، که به‌عقیدهٔ برخـی از دانشمنـدا ن یـك قطـعه سه مصراعی است ، که‌هر مصراع آ ن شش هجا دارد . (۱)

الفاظ وکلمات ایـن سه مصراع منظوم اگر بغور ودقت تحلیل گردد، باندك تحول لهجوی عینا به‌پښتوی امروزی برمیگر دد ، ومیتوان آنـرا به مصر اعهـا ی شش هجا یـی پښتو تبدیل کرد، درحالیکه اصالت کلمات وریشه های کهن آن بجـا باشد ، ودرپښتو هم امروز باند ك تحولی مستعمل !

---

(۱) کنجکا ویهای علمی و اد بی طبع تهران ۱۳۲۹ مقالهٔ دکتور معین ص ٤٢

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

این سه مصراع در اصل کتا بـه‌بخط میخی چنین است : (۱)

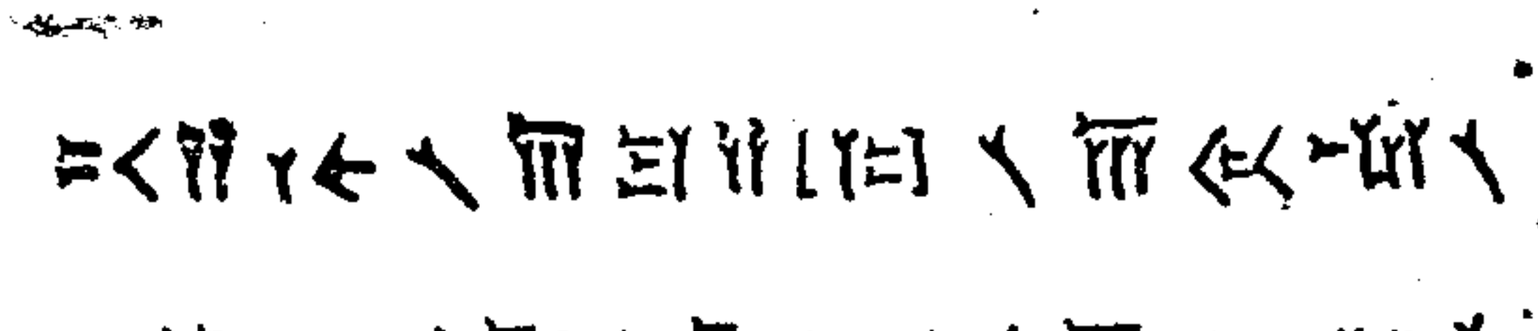

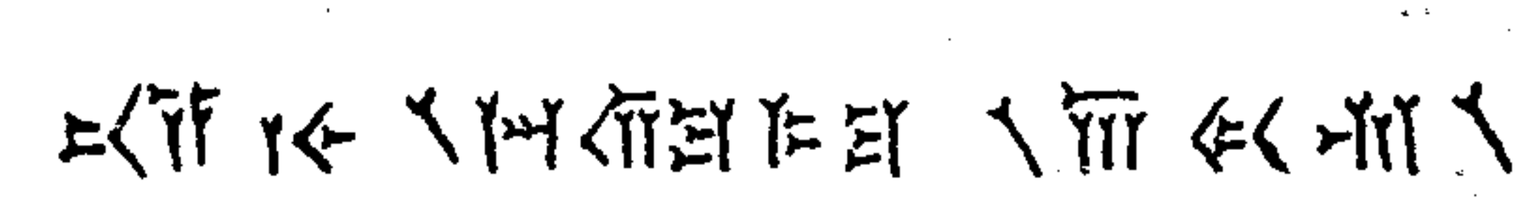

اگـر بـه خـط امـروزی پښتوبنویسیم ، چنین‌میشود :
نی‌اړیکه اوم (نه ـ یی ـ ا ـ ړی ـ که ـ وم)
نی دروجنه اوم (نه ـ یی ـ درو ـ جه ـ نه ـ وم)
نی زورکړه‌اوم(نه ـ یی ـ زور ـ که ـ ړه ـ وم)
تقطیـع متن فرس قدیم بخـطانگلیسی چنین است :

مصراع ۱ :naiy	a	rai	ka	â	ham = ٦
	نی	ا	ری	که	آ	هم
مصراع ۲ :naiy	drau	ja	na	â	ham = ٦
	نی	درو	جه	نه	آ	هم
مصراع۳:naiy	zûr		ka	ra	â	ham = ٦

اکنون‌باید دید، که‌چگونه ا یـن‌متن قدیم به‌آسانی به پښتو بـر میگردد ؟

نی (نه‌یی)اړیکه‌وم (دهیچااړیکی‌اومانع نه‌وم)
نی (نه‌یی) درو جنه وم (نه ماد جا سره دزوه دز لوده)
نی (نه یی) زورکړه وم (نه پرچازور کړونکی وم)
چون اصل کتابه همه بخط میخی قدیم عهد هخامنشی است ،بنابرین

(۱) نوشته های فرس قد یم‌در خط میخی ٦٧ طبـع دانشگاه پهلوی شیراز ، ازنورمن شارپ واو لـدبرشن ۱۲۹ تا لیف کنـت طبـع امریکا ۱۹۳۵م.

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

توان گفت : که‌یك نمونهٔ نو شتهٔ‌کلمات وجمله بندی بسیار قریب به‌پښتو در خط میخی قد یم‌موجوداست ، وهم دررسم الخط یونانی مروج عصر عروج کوشانیان دراوایل عهد میلادی درزبان تخاری یالهجهٔ شرقی در ی قدیم ، که‌بسیار نزدیك به پښتوبود،رسم‌الخط برخی ازکلمات مشترك پښتو وتخاری درسنگ نو شته ها با قی مانده که ازان لااقل شکل مخطو طبرخی از کلمات پښتو را تو ان دریافت .

مثلا درسنگ نو شتهٔ بغلان‌کلمات :(۱)

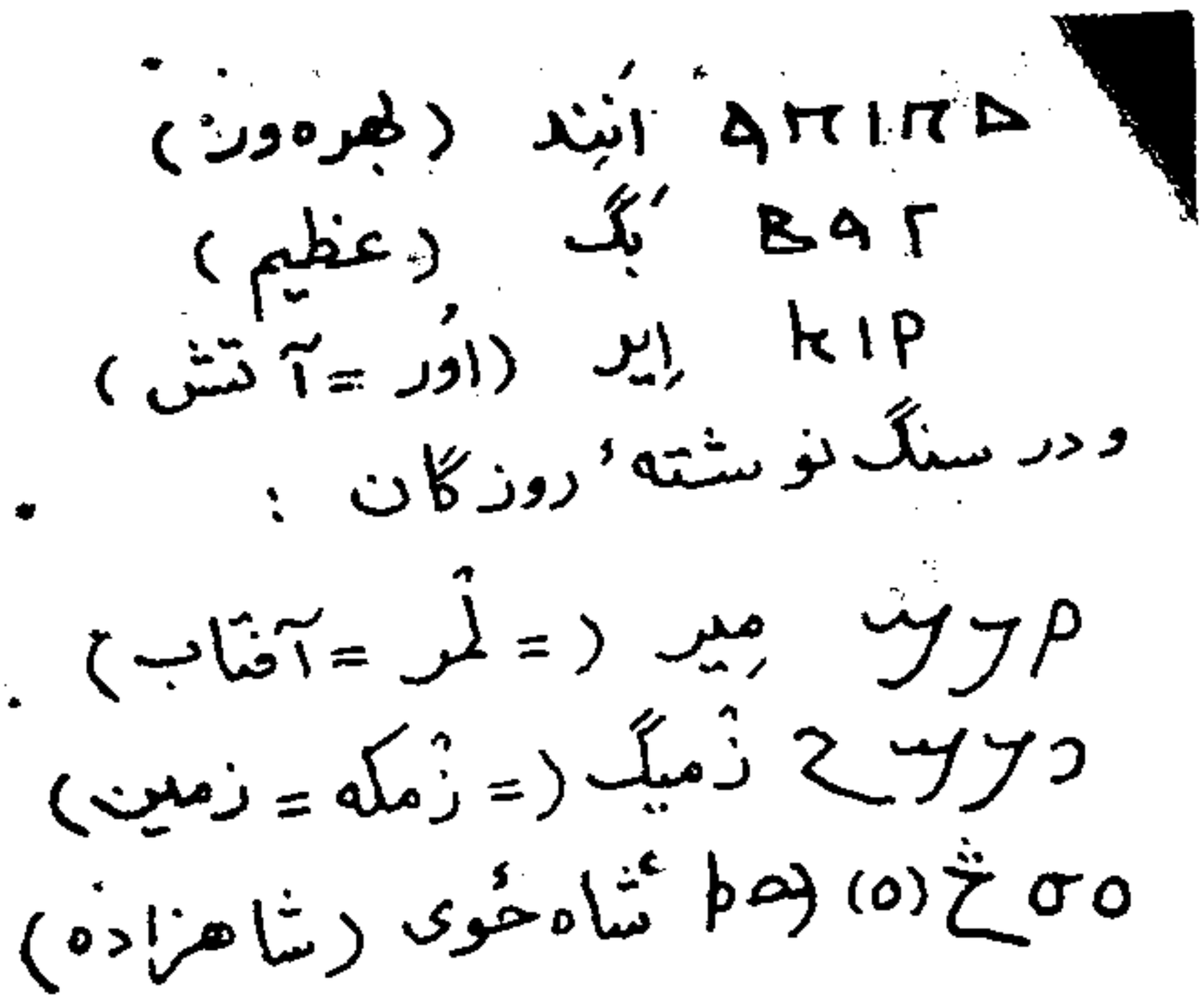

چون بعداز دورهٔ خطوط قدیم ،درعصر اسلامی بافتوح عربی رسم‌الخط کوفی ونسخی با قرآن و اسلام‌بافغانستان آمد ،واین رسم الخط قرآن بقایای خطوط قدیم رابشد تورسرعت در نوردید، بنابرین با ید گفت : که‌اگر مطلبی رابزبان پښتوی‌نوشته اند ، شاید بهمان رسم الخط نو وارد کوفی یانسخی بود.

ازقدیمترین کتاب نوشته شدهٔ‌تذکرة الاولیاء سلیمان ماکو بن بارك خان (ساکن ارغسان قندهار)که‌درسنه ٦١٢ ق تالیف شده وفقط هفت صفحهٔ آن بدست آمده، و درسنه ۱۳۲۰ ش درکتاب پښتا نه شعراء (جلد اول طبع کابل) عین‌آنرا عکاسی ونشر کرده ام ، وحتما

---

(۱) هفت کتیبهٔ قدیم طبع کابل۱۳٤۸ش از حبیبی.

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

کتابت بعد از سال هزارم ق است‌پدید می‌آید، که‌کتابهای پښتو ر
بخط رایج الوقت می‌نوشته‌اند.

خط این صفحات تذکرة الاو لیامخلو طی است از نستعلیق +
نسخی بسیار ابتدایی وناپخته ونازیبا ، که‌خواندن آن‌هم مشکل است،
ونوشتن این صفحات را بعد ازسال هزارم قمری هجری تخمین
توان کرد . (شکل ۱۲۷)

اما قدیمترین کتاب دارای تاریخ‌کتابت که‌بزبان پښتو باقیمانده ،
همان نسخهٔ واحدهٔ خطی خیرالبیان تالیف بایزید انصاری مشهور به
پیر روښان (۹۳۱–۹۸۶ ق) صوفی‌نبرد آزمای آزادیخواه قرن د هم
است ، که‌بخط فقیر بهار تویی (۱)بتاریخ ۲۰ رمضان ۱۰۶۱ ق برای
بی‌بی خیر خاتون نوشته شده ونسخهٔ خطی واحد آن اکنون د ر
کتابخانهٔ توبنگن المان غر بیست ،وخط آن نستعلیق متو سط است.
که ارزش هنری فراوان ندارد (شکل ۱۲۸)

بهر صورت از ملا حظهٔ صفحات‌تذکرة الاولیاء وخیر البیان‌وبرخی
ازنسخ قدیم پښتو که در حدودسال هزارم هجری کتابت شده
میدانیم ، که‌شیوهٔ نسخی + نستعلیق رادر نوشتن پښتو بکا ر
می‌برده اند وهمین شیوه درتمام نسخ قدیم کلیات خوشحال خان‌ختك
وآثار منظوم ومنثور دود مان او هم‌دیده میشود .

چنین بنظرمی آید، که پیش ا زپیر روښان ،مردم بارسم ا لخط
پښتو کمتر آشنایی داشتند ،وچون مردم پښتو زبان، قر نهـا
باحمله آوران شرقی و غربی‌دست‌بکریبان بودند، باکتاب و نوشتن
کمتر سروکاری داشته اند ، واندرین گیرو دار تحول فرسا
رسم الخط پښتو نیز مهجور مانده‌بود .

دولت شاعر پښتو دربارهٔ مرشدخود پیر روښان (حدود ۹۸۰ ق)
گوید :

افغانی لفظ مشکل و، لوست‌کو‌ینې نشه
ور ته و شو ه کنند ه د یا رلس حر فو نه

یعنی : «لفظ افغانی مشکل بود،خوانده ونوشته نمی‌شد ، پس ۱۳

---

(۱) در اصل توی ا ست که‌آنرا سهوا طوسی خوانده اند. ولی
تویی منسو بست به‌توی نام جاییکه‌در وادی ماوراء خیبر بود.

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

حرف آنرا ترتیب داد. » وازیـــن‌برمی آید ، که اصوات مخصو ص پښتورا باشکال خاص در الفبـا ی‌عربی و فارسی جای داده باشد .

کتاب خیر البیان بایزید به‌چهارزبـان پښتو ـ عربی ـ فارسی ـ پنجابی تالیف شده، ودر آغـا زآن‌بایزید ١٤ صفحه را وقـف شر ح اصوات خاص پښتو نموده واشکالی‌را بیان داشته که مادر شکل(١٢٦) درستون خاص نوشته ایم. و لـــی‌این رسم الخط خیر البیان بانسخه های خطی مخزن اسـلام اخونـــددرویزه که درهمان عصر در مقابل خیر البیان تالیف شده تفا و تـــی‌دارد ، ودر شیوهٔ خط هم اکثـــر نسخ قدیم خطی مخزن برسم الخـط نسخی اند ، وتفاوت اشکال حرو ف خاص پښتو رادر جـدول (١٢٦)ملاحظه کرده میتوانید .

درقرن ١١و١٢ هجری دو مر کزکتاب نویسی پښتوزا میشنا سیم . کـــه یـکـی در ملـتـان بـو دو درآنجا مخصوصاً نسـخه هـا ی مخزن اسلام اخوند درویزه (متو فا١٠٤٨ ه) زاکه یکی از مخـالفان سرسخت بایز ید پیر روښان‌است‌می‌نوشته اند، ومن نسخه هـــا ی متعدد مخزن اسلام رادیده ام، کـه‌درملتان بخـط کـ تبـان متعـــد د نوشته است مـثـــلا در ١١٤٤ق و١١٦٧ق .

مـر کـز دوم کتاب نو یسی دراکوړهٔ ختك و مقر خاندان خوشحال خـا ن بـود ، کـــه بسا نسـخ‌خطی کلیات خوشحال خان در پنجا به امر افضل خان بن اشرف خان‌بن‌خوشحال خان بقلم شیـــخ محمداعظم نو مسلم بخط نستعلیـق ملیحـــی‌نوشته شده است.وازان جمله‌نسخه بیست در حدود ١٥٠٠ صفحه کـه‌همین شخص بتاریخ ١٨ جـــمادی الثانیه ١١٤٢ه بامر اسد خـــا نختك نوشته واکنون در نسخ خطی کتابخانهٔ عامهٔ کابل مو جود است .

درجملهٔ نسخ قدیم پښتو، دیوان‌دولت مرید پیر روښان (حـدو د ١٠٥٨ ه) وسلوك الـغزاة تـالیف‌ملا مست زمند (حدود ١٠٠٠ ه) هم درکتابخانهٔ خطی کا بل‌مو جودبود، وهم کتابی منظو م بسبـــك خیر البیان در قندهار نزد مر حوم‌دوست محمد بریخ بود، که ایـــن نسخه هانیز بخط نستعلیق نوشته‌شده‌اند .

در قرن ٩ـ١٠ ه از هنگامیکـــه‌نسخه های خطی پښتو باقیمانده ، شیوهٔ نستعلیق رسم متبع‌کاتـبا ن‌پښتو بود ولی گاهی درنسخ خطی مخزن اسلام اخوند درویزه عبارات‌پښتو را به رسم‌الخط نسخی وفارسی را به‌نستعلیـق نوشته اند ، وبعدازان هم تاحدود ١٢٠٠ه گاهی به

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

نستعلیق وزمانی به‌خط نسخ دیده‌میشود ، مثـلا نسخه های دیـوان پښتوی احمدشاه بابا به نستعلیـق‌خوشی موجودند (نسخه خطی‌کتابـ خانهٔ عامهٔ کابل ونسخهٔ خطی کتـابخانهٔ تاشکند) ولـی بعد از آغـاز قرن ۱۳ اکثـر نسخه هارابه خـطنسخی خوبی نوشته اند. وهنگامیکه فن طباعت درهند و افغانستان‌رواج‌یافت ، نیز تمام کتب پښتو رابه خط نسخ نوشته و طبع‌کرده اند ،وهم در اروپا حروف پښتو را بـه شیوهٔ نسخ زیبا ساخته اند، کـه‌نمونهٔ آن چاپ گلشن روه تالیـف راورتی (طبـع هر تفورد ۱۸٦۰م)ودپښتونخـوا ها رو بهار تالیـف دار مستتر (طبع پاریس ۱۸۸۸م)است . وهم کلید افغانی تا لیـف پادری هیوز (طبـع لا هـو ر۱۸۹۳) .

درنوشتن شیوهٔ نسخ یانستعلیق‌خط پښتو بافارسی وعربی فر قـی ندارد ، ولی چنانچه گفتیم پیـرروښان در اوقات تالیف خیر البیان چند صفحهٔ آن کتابرا به امـلا یاصوات مستعمل در پښتو اختصاص داد، وشاید این اشکال را ازروایات‌قدیم رسم الخط پښتو درین رساله شرح داده باشد .

اخوند درویزه نیز دربارهٔ اشکال‌اصوا ت مخصو ص پښتو چنیـن شرح میدهد :

«دیگر معلوم بـا د که چـون‌حروف در الفاظ افغانی‌وهندوی ثقیل می‌آیند بنابران علا متی‌بران آورده میشو د تا معلوم گردد، که این همان حـر ف‌ثقیل است . چنانچه **پ** چـون ثقیل شود ، سه‌نقطه درتحت‌او ایزاد گردد **پ** میشود. و گاهی **ت** چون ثقیل شودجزمك درتحت آن داده **ټ** میشود وگاهی **ج** چون ثقیل شود ،سه نقطه در تحت اونهاده **ڇ** میشود ، وگاهی چون ثقیـل‌ترشود ، سه‌نقطه برفـوق او نهاده **څ** میشود . و گاهی **د**چون‌ثقیل شود، جزمك‌درتحت اوایزاد گردد**ډ** میشود. وگاهی**ر** مهمله‌چون ثقیل شود،جزمك در تحت‌آن‌ایزادگردد **ړ**میشود.وگاهی**ز** معجمه‌چون ثقیل شود سه نقطه بـر فوق او داده **ژ**میشود ، وچون ثقیل ترشود یك نقطه برفوق ویك نقطه‌درتحت ایزاد گردد ، **ږ** میشود، وگاهی س مهمله چون ثقـیل‌شود ، یك‌نقطه برفوق و یك نقطـه درتحت آن نـهاده **ښ**میشود ، و **ك** عربی چون‌عجمی شـود ، سرکشش کـاف رااندکی طرف تحت‌کج کرد، **ګ**

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

عجمی میشود . ،، (۱)

در املای حروف پښتو که‌اصوات‌خاص این زبان را نمایندگی‌میکند، ودر عربی وفارسی آن اصوا تنیست هشت حرف خاص موجود است :

ټ – څ – ځ – ډ – ړ – ږ – ښ – ڼ

ازین حروف خاص درشرح با لاذکر (ځ – ڼ) نیست، وتامدتی‌حرف اول را (څ) یابدو نقطه بالاوپایین‌وحرف دوم راهم‌به شکل‌ڼ نوشته‌اند در رسم الخط خیرالبیان ا ین‌حروف راچنین می‌نوشته اند :

ټ – څ – ځ (یك نقطه زیر شکل‌د)ډ– ړ–ږ(ژ)ږ(بین‌دیك نقطه)ښ– ڼ

اما دررسم الخط خاندان‌خوشحال‌خان چنین است :

ټ (ط ز یـــر آ ن یـــك همزه) څ (ح در بین دو نقطه و یك همزه) ځ (ح زیر آن همزه) ډ (بالای‌د یك همزه) ړ (بالای ر یك همزه) ږ (ژ) ښ(ش) ڼ(بالای‌نون‌یك‌همزه). (برای شرح رجوع به شکل۱۲٦)

دواوین و کتابهای چاپ شدهٔ‌پښتو درین قرن اخیر تماماً به نسخی نوشته وطبع شده، و تاکنون همین شیوهٔ نسخی در چاپ وقلم متبع است .

درشیوهٔ نسخی پښتو ، کو چکی‌کشش های حروف باگردی دوایر وخانه ها وسادگی نوشته بدو نرعایت تزئین مراعات شده وامروز استاد ترین خطاطان این شیوه‌جناب‌استاد عزیز الدین پوپلزایی است .

(عکس ۱۲۹)

درشماره های شمس النهار که‌بعداز ۱۲۹۰ ازبالا حصار کا بل بزبان دری وخط نستعلیق خوب‌میرزا عبدالعلی چاپ ونشر میشد نیز دیده میشود که اگر کلمهٔ پښتویااسمی ویاجمله‌یی ازین زبان د ر ضمن انشاء دری آید ، آنرا به نستعلیق نی ، بلکه با نسخی خوب ودلکشی می‌نویسند ، و لی‌بالعکس برمهر سر منشی دربارامیر شیر علی خان (محمدنبی واصل)به‌نستعلیق بسیار زیبا وپسند یده کلمات‌پښتو (لوکښل)رابادبیرالملك‌نوشته اند.

بهرصورت : رسم الخط متبع‌ومروج زبان پښتو نسخی بود ، ولی گاه گاهی بانستعلیق هم‌نوشته اند.واین امر البته به ذوق ومهارت‌کاتب مربوط بوده است.

---

(۱) مخزن ۱۳۷ طبع پشاور۱۹٦۹م

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

شکل (۱) ←
برصخرهٔ کوه
درهٔ الی شنگ
لغمان

pdf.tarikhema.org
andegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

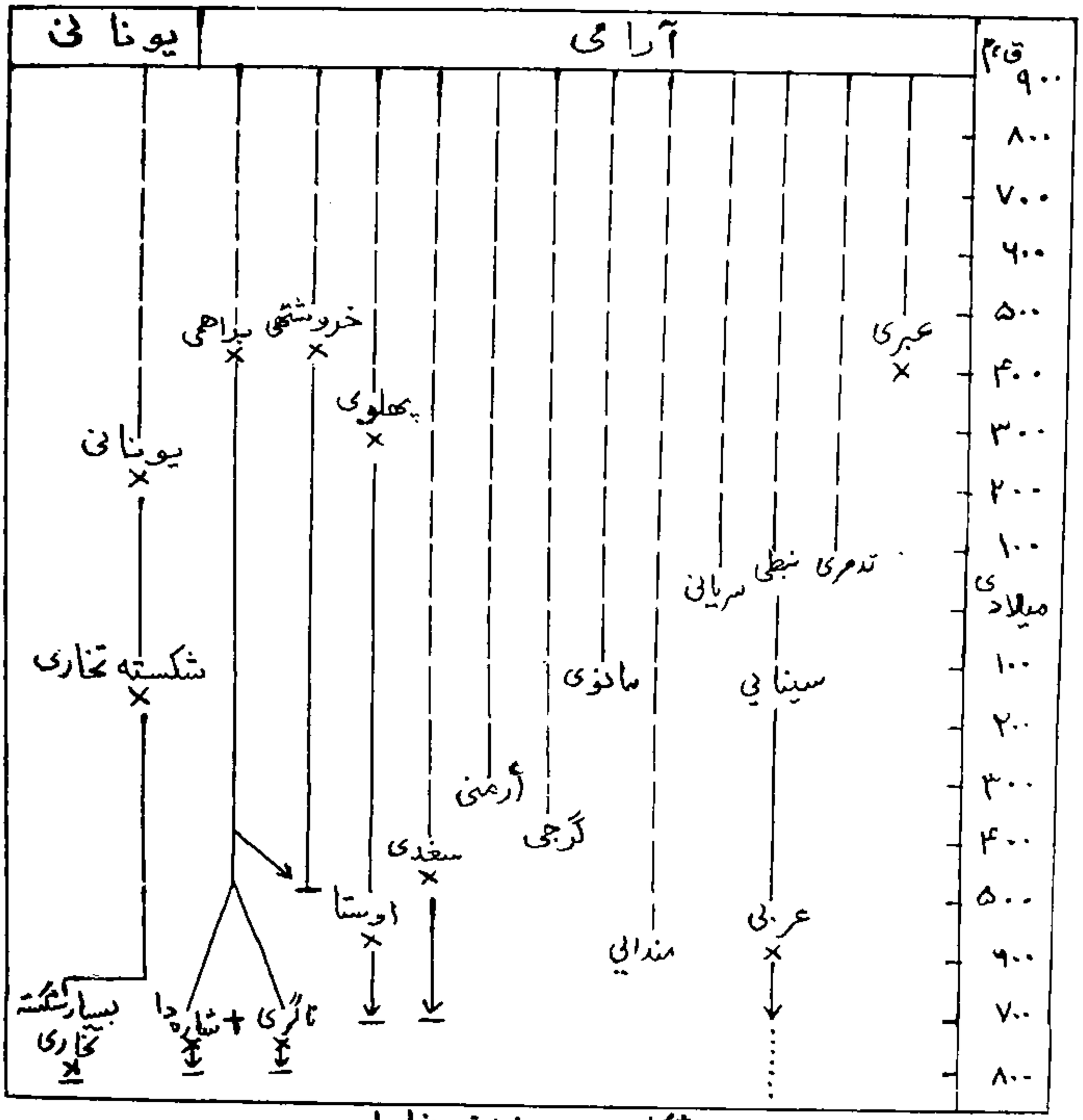

شکل سوم پیدایش خطوط

× علامت خطوطی که در افغانستان قدیم بوده .

| تسلسل خطوط بریشهٔ اصل .

| دوام خطوط و تحول آن بشکل دیگر .

↓ دوام آن تا کنون در افغانستان .

↓ قطع استعمال خطوط در افغانستان .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

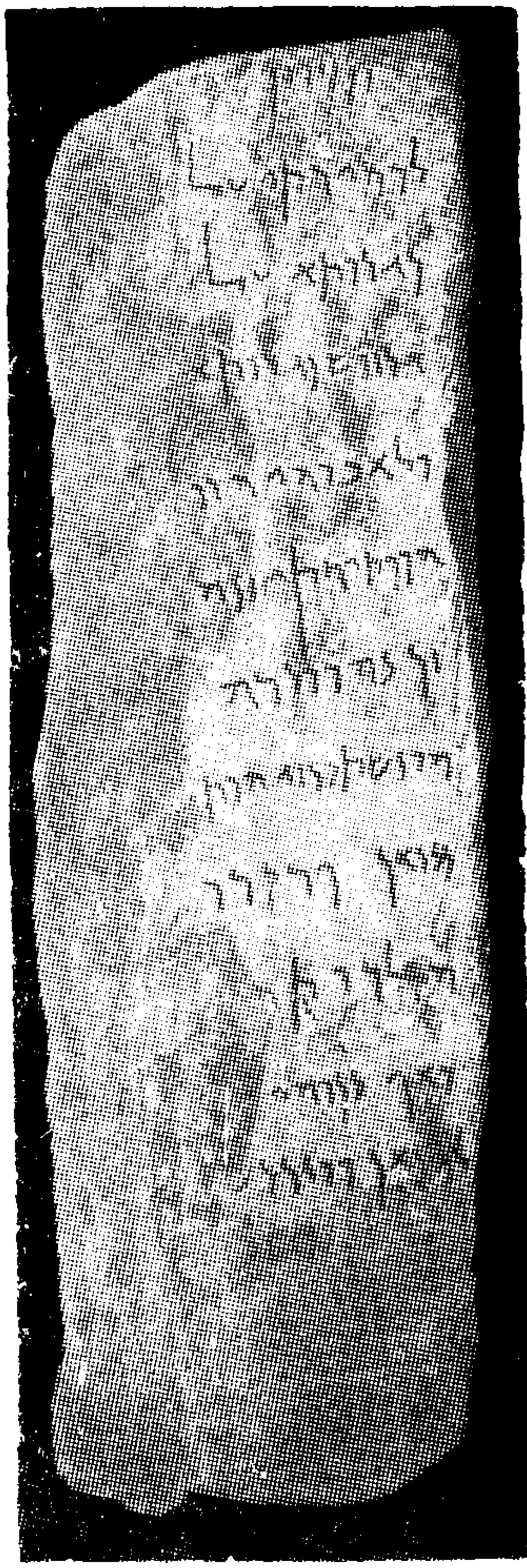

شکل ٤

کتیبهٔ آرامی مکشوفه از تکسیلا که جون مارشل درحفریات آنجا کشف کرد ، وتاریخ آنرا به حدود ۵۰۰ـ ق ، م میرسانند .

عکس این سنگ نوشتهٔ بسیار قدیم از کتاب رهنمای تکسیلا تالیف جون مارشل گرفته شده است .

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

عکس ۱۱ سنگ نوشتهٔ یونانی آرامی اشوکا در قندهار

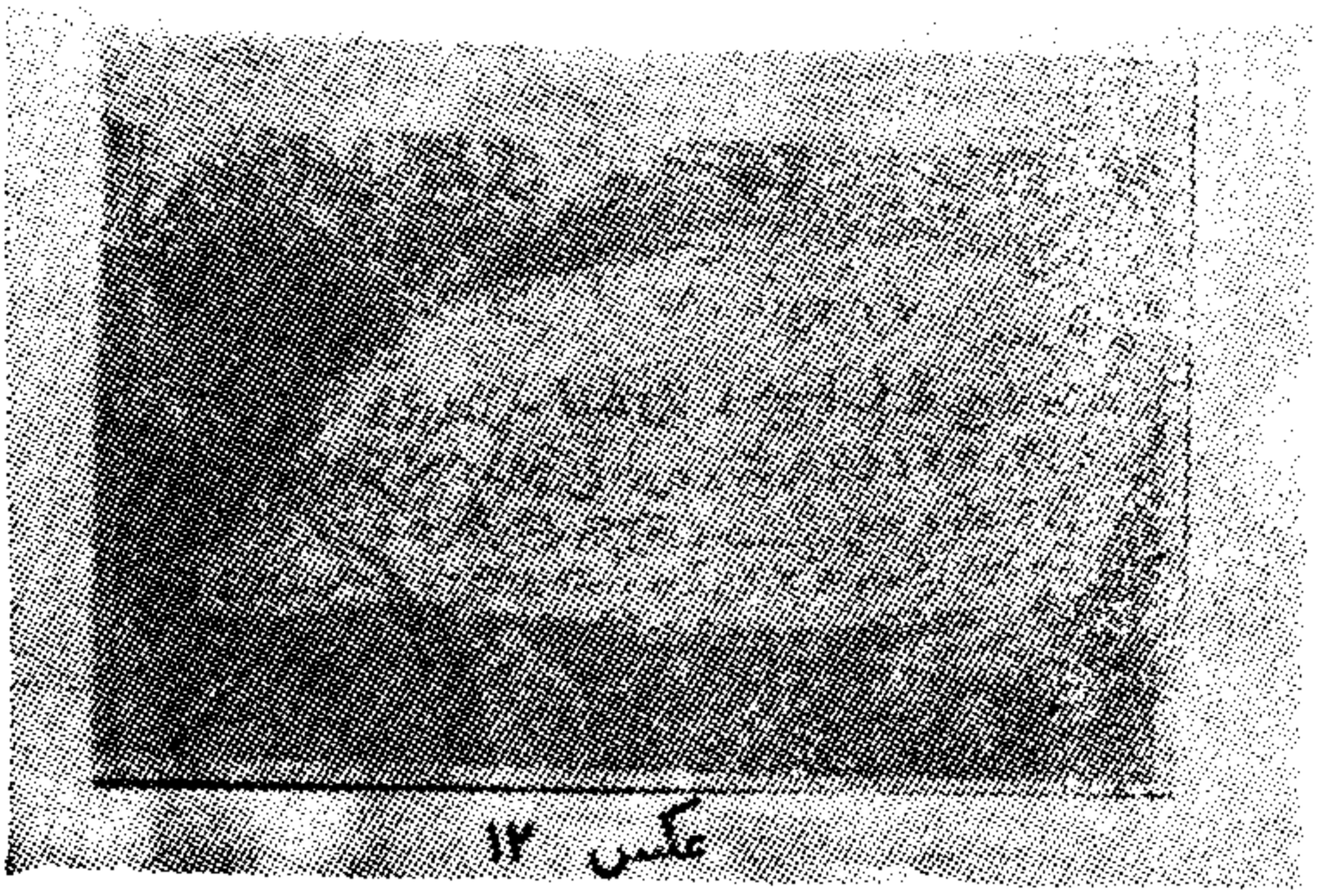

عکس ۱۲

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

شکل (۶)

سنگ نوشتهٔ آرامی درونته

-۱۲۷-

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

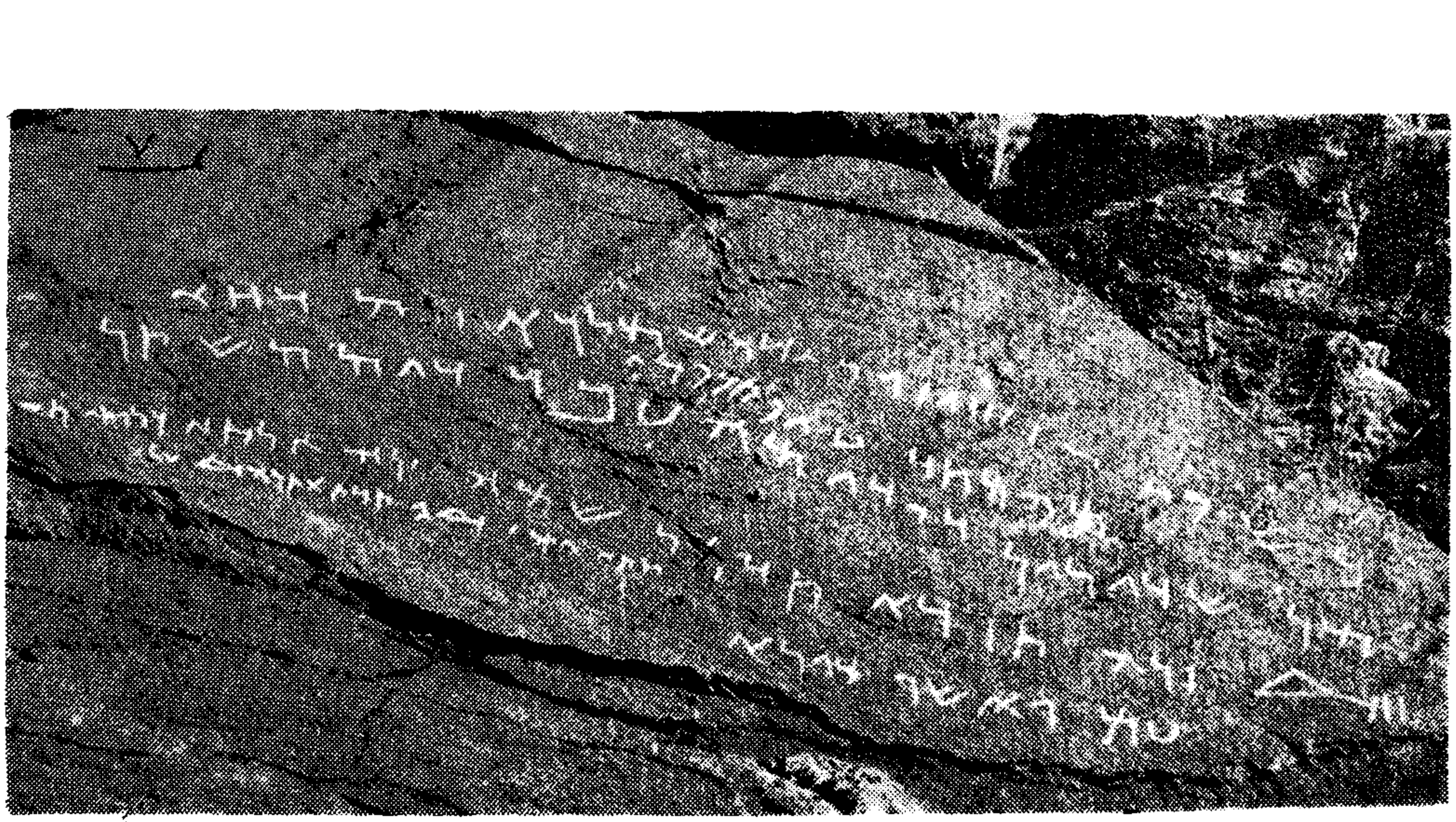

۷ـ سنگ نوشتهٔ آرامی لغمان

tarikhema.org
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

کیدارہ ←

ورھران →

پیرو ←

عکس ۷ خطوط براھمی برمسکوکات کیداریان

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

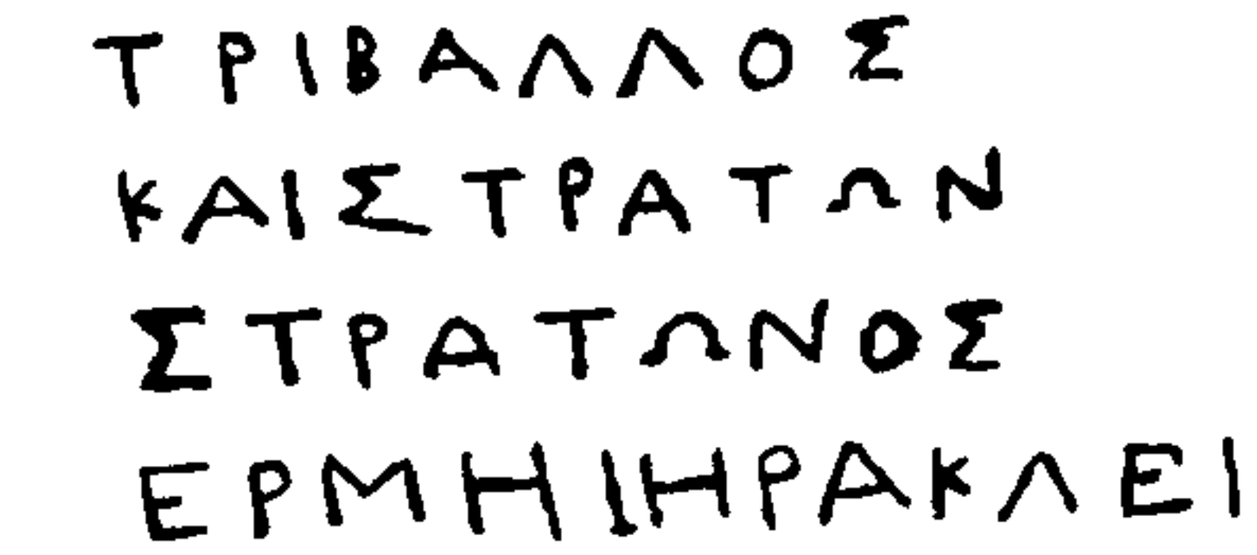
ΤΡΙΒΑΛΛΟΣ
ΚΑΙΣΤΡΑΤΩΝ
ΣΤΡΑΤΩΝΟΣ
ΕΡΜΗΙΗΡΑΚΛΕΙ

شکل (۸)، کاپی از اصل

نمونهٔ خط یونانی قبل از میلاد در افغانستان، که از طرف تریبالوس درجمنازیم آی خانم نوشته شده است

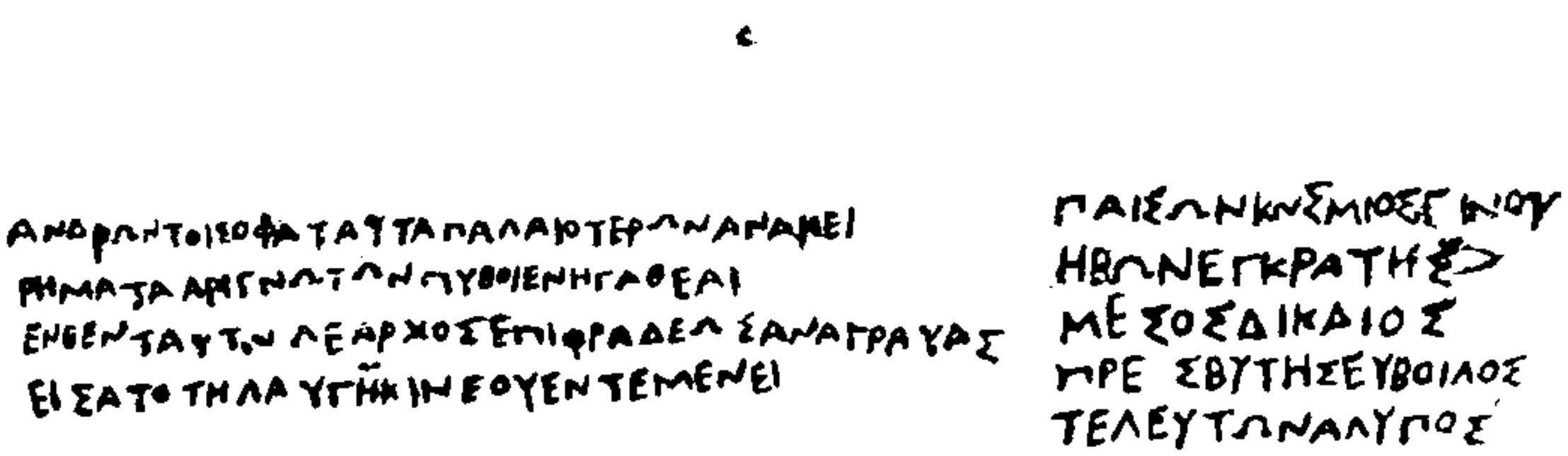
ΑΝΘΡΩΠΟΙΣΦΑΤΑΥΤΑΠΑΛΑΙΟΤΕΡΩΝΑΝΑΚΕΙ
ΡΗΜΑΤΑΑΡΓΕΝΝΑΤΩΝΓΥΒΟΙΕΝΗΓΑΘΕΑΙ
ΕΝΘΕΝΤΑΥΤΩΝΛΕΑΡΧΟΣΕΠΙΦΡΑΔΕΣΑΜΑΤΡΑΥΑΣ
ΕΙΣΑΤΟΤΗΛΑΥΓΗΝΙΝΕΟΥΕΝΤΕΜΕΝΕΙ

ΓΑΙΕΣΝΙΚΗΣΜΙΟΣΕΒΙΟΥ
ΗΒΩΝΕΓΚΡΑΤΗΣ
ΜΕΣΟΣΔΙΚΑΙΟΣ
ΠΡΕΣΒΥΤΗΣΕΥΒΟΙΛΟΣ
ΤΕΛΕΥΤΩΝΑΛΥΠΟΣ

شکل (۹)، کاپی از اصل

کتیبهٔ قبریک یونانی در آی خانم ولایت تخار شمال شرقی افغانستان

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

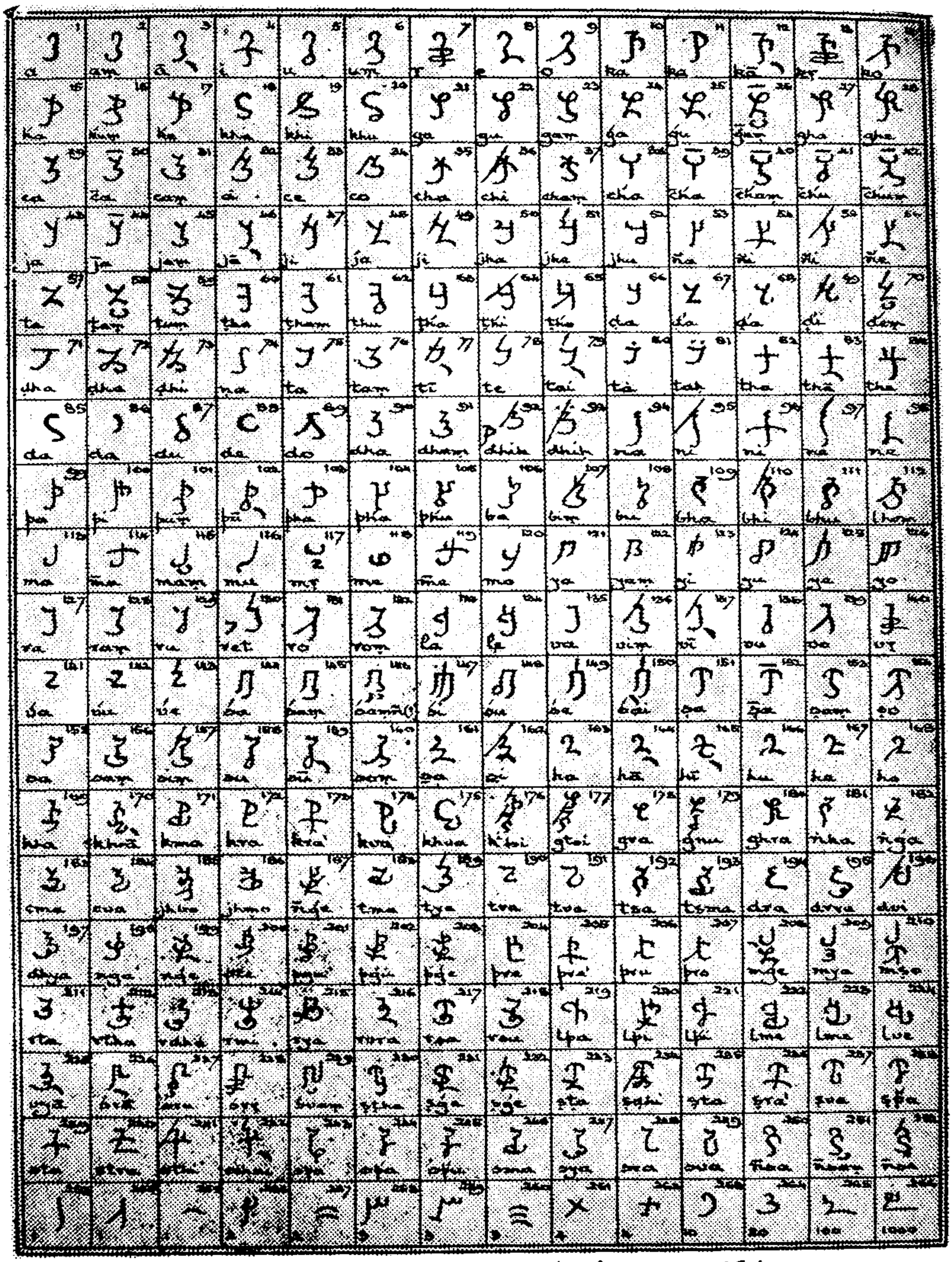

شکل ۱۰ حروف خروشتهی از آریانا انتیکوا

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

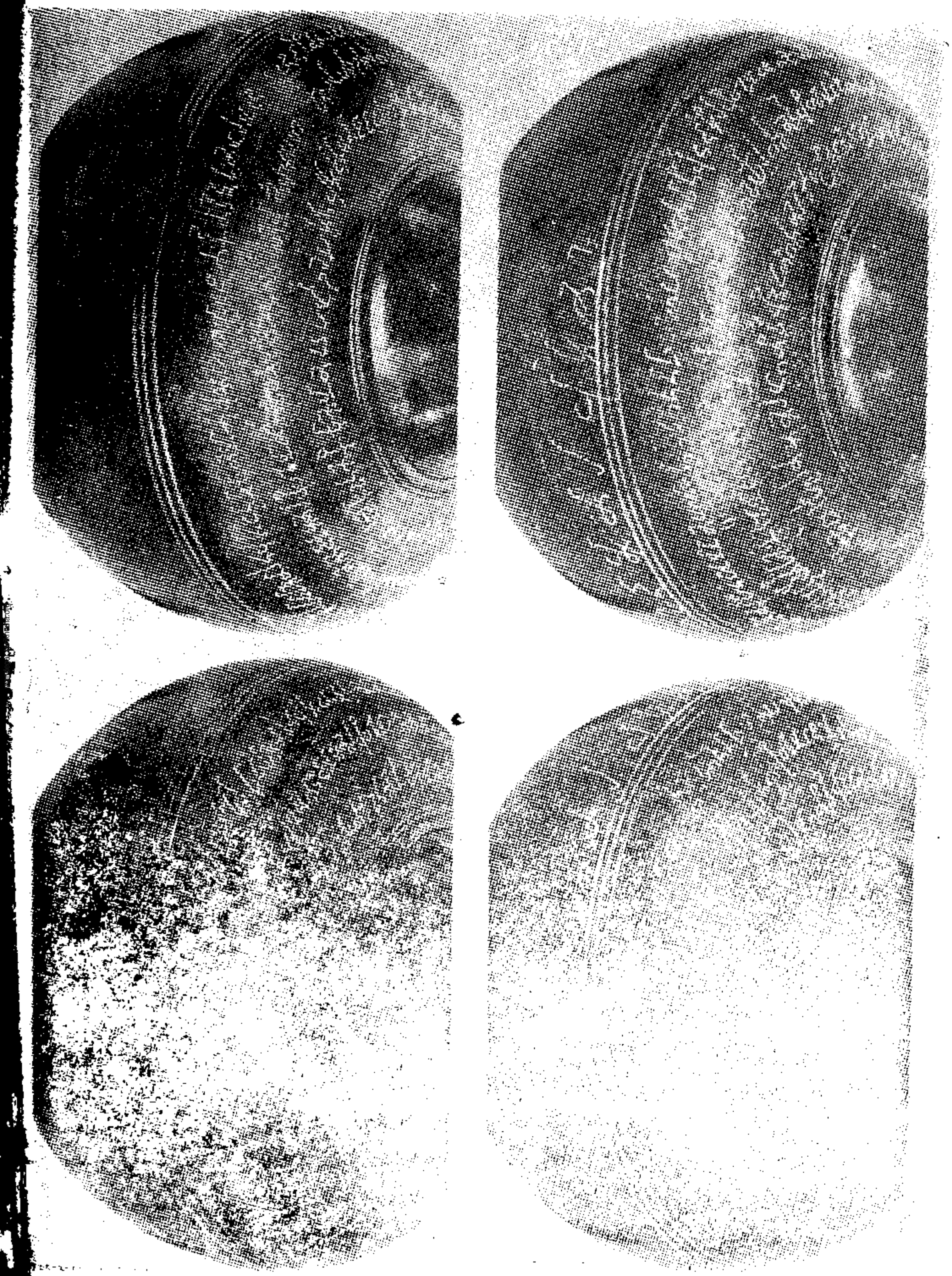

شکل ۱۱ نوشته های خروشتهی برظرف‌مکشوف از خوات وردگ

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

شکل نمبر ۱۳ حروف یونانی در نوشته های مکشوفهٔ افغانستان

عدد	یونانی	کنونی	انگلیسی	امثله
۱	Α Α Α Α	آ-ا-ا فتحه	A-Ā	Β9Γ (تا) Β9Ρ آب - Τ9Δ تاد گگ (خداوند)
۲	Β Β Β Β	ب	B	Β0C9Ρ بوسر (نام) ΠΑΜΟΒ9ΡΓ (بد) نامو برگ (نامور)
۳	Π Π Π Π	پ	P	Β9ΓΠΟΡ پوهر (پور) ΠΟΥΡ بخپور ΠΟΡ پور
۴	Φ Φ Φ Φ	ف	F	ΦΡΕΙCΥ9Ρ فریستار (پرستار) ΦΡΟΥΡΑΝ فرومان ΦΑΡΡ فرّ ΥΓΖΡΟ فزرگ (بزرگ)
۵	Τ Τ Τ Τ	ت	T	CΤ9Δ شتاد (ایستاد) ΟΤ اوت (واو عطف) ΨΕΡ شتر ΟΟCΥΑΡΑΝΥΔ (بزرگ) بستراند (گسترانید)
۶	ΘΘΘΘ	ث ج	TH	9C9ΓΓΗΙΘ اسنگیث (سنگی)
۷	Χ Χ Χ Χ	خ	KH	ΧΡΟΠ خشون (سلطنت) ΚΡΟΥΟ (خاگان)
۸	Δ Δ Δ Δ	د	D	ΚΙΡΔ کرد (ساخت) کرد
۹	Ρ Ρ Ρ Ρ	ر	R	
۱۰	Ζ Ζ Ζ Ζ	ز	Z	
۱۱	Ϣ	ژ خ	TS	

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

۱۲	س	S	ساد (چاه) حرم سنگه (جامعه) سرای سر
۱۳	ش	SH	شا (شاه) اشگ (هشتم) شاه خشت
۱۴	بن	X	بنال (بناد) کوبنا
۱۵	ک	K	کید (که) بکه (نام) بکه کرد
۱۶	گ	G	گ گومل ویگ (یک) گومان (پهلوان زاده)
۱۷	غ	GH	بغپور الخ
۱۸	نگ	NG	نگ لنگ (بغلان) حرم سنگه (جامعه)
۱۹	ل	L	مال (وقت) الخ مالیز (هادی)
۲۰	م	M	فرمان (فرمان) ماه
۲۱	ن	N	انند (هروی) نو (نیایش) کوسان
۲۲	ه	H	پوهز (پور) هر (تقوی)
۲۳	ی ا	E	اید (هست) ایدین (بدین) ایر (اور آتش) در کتیبه سرخ کوتل بغلان بگیبی (خدائی)

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۳				
۲۴	ـ ـ	و	W	۳ـ۳۲۵ وشوگد (صبا) ۱/۳ ویگ (یک) ۳۳۳۳ نمو (نیایش)
۲۵	ـ ـ ـ

tarikhema.ir

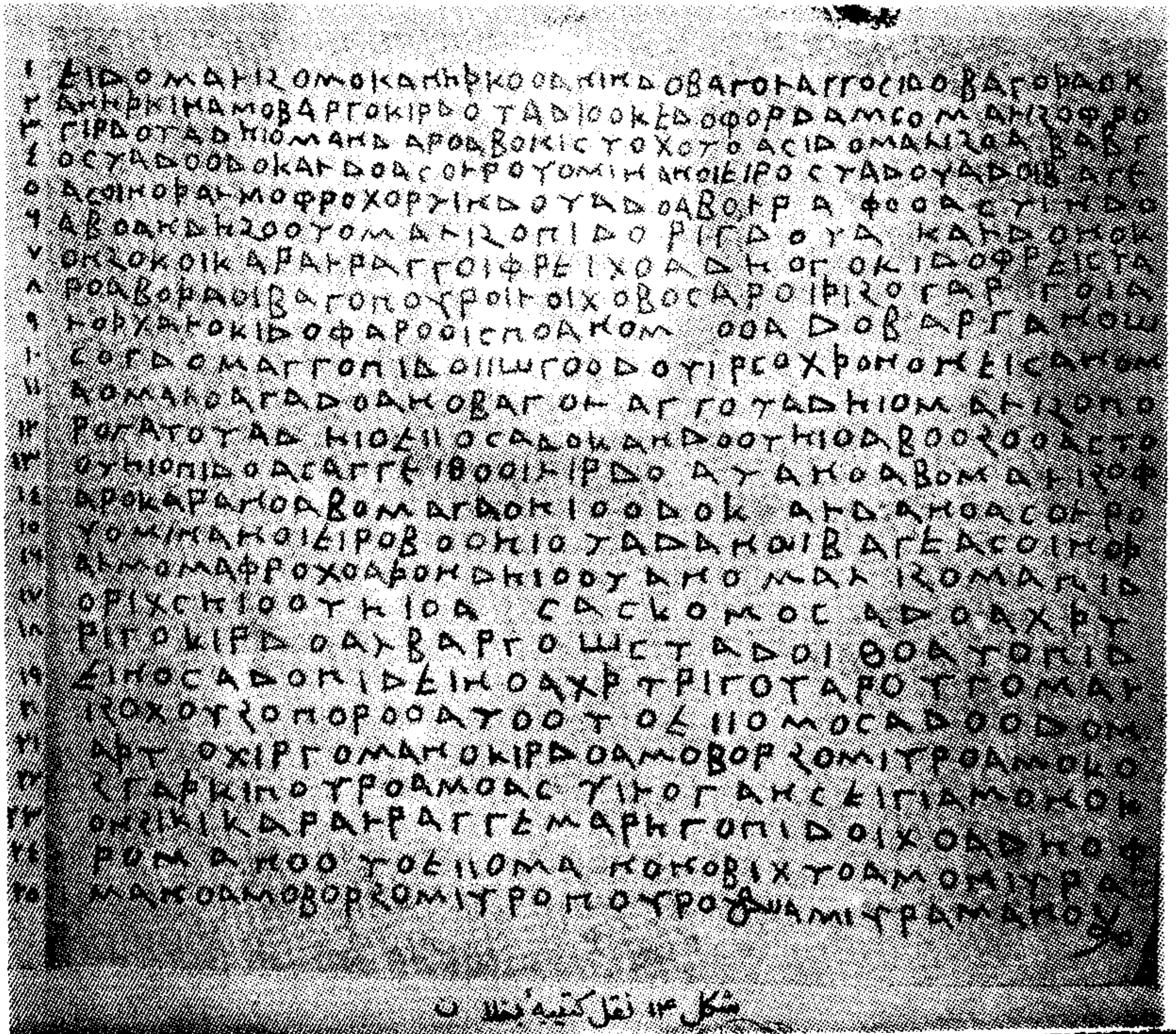

شکل ۱۴ نقل کتیبهٔ شمارهٔ ۵

tarikhema.org

pdf.tarikhema.org

pdf.tarikhema.org

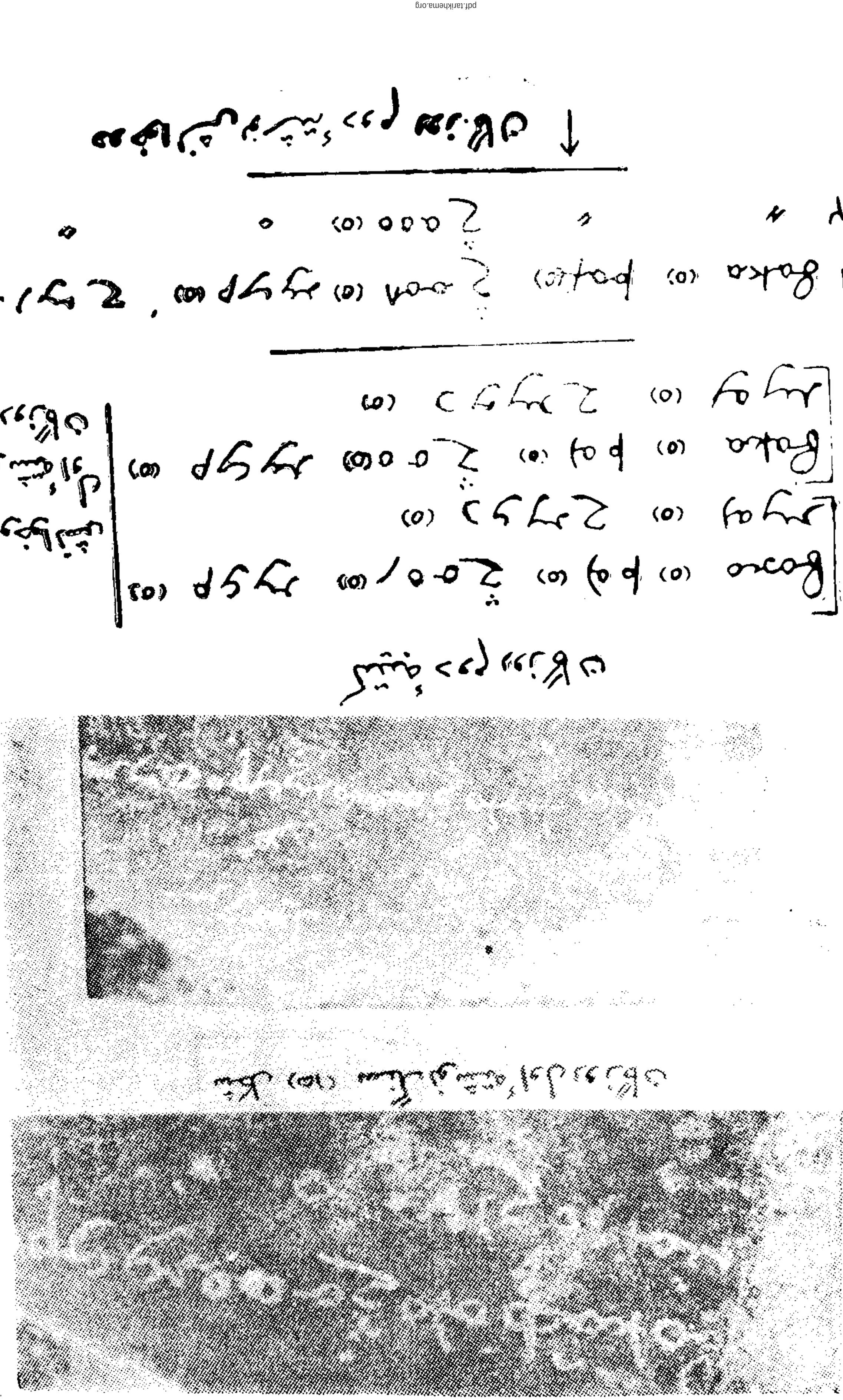

tarikhema.ir
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.org

tarikhema.org

NAMW (O) BOD

NAMW (O) DHARMA

NAMW (O) SANGA

عکس ۱۶- نوشتهٔ اول
جغتو بحروف انگلیسی
←

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

عکس ۱۶ اصل نوشتهٔ دوم جغتو

نقل خطی این نوشته در پائین است

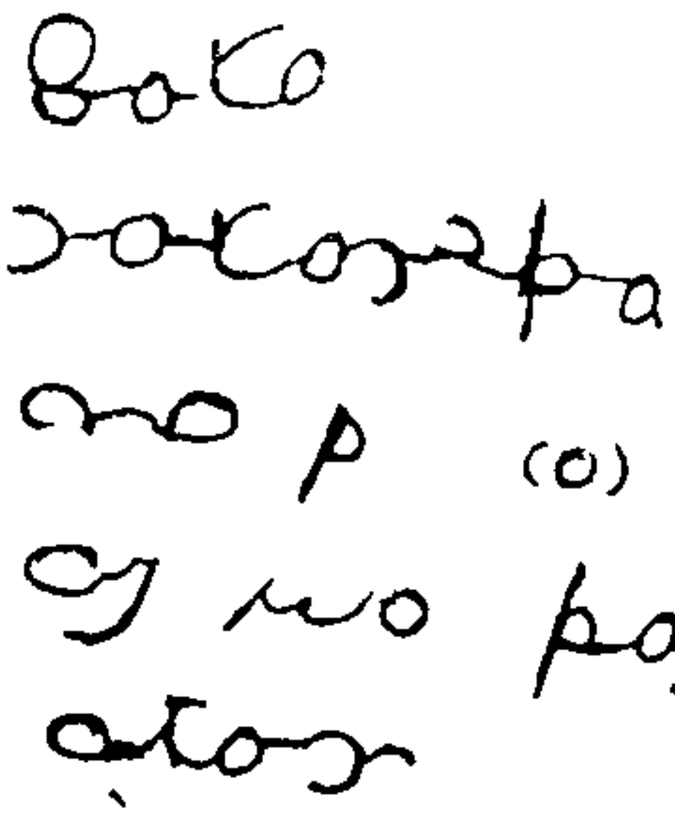

نقل خطی عکس ۱۶
نوشتهٔ دوم جغتو

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

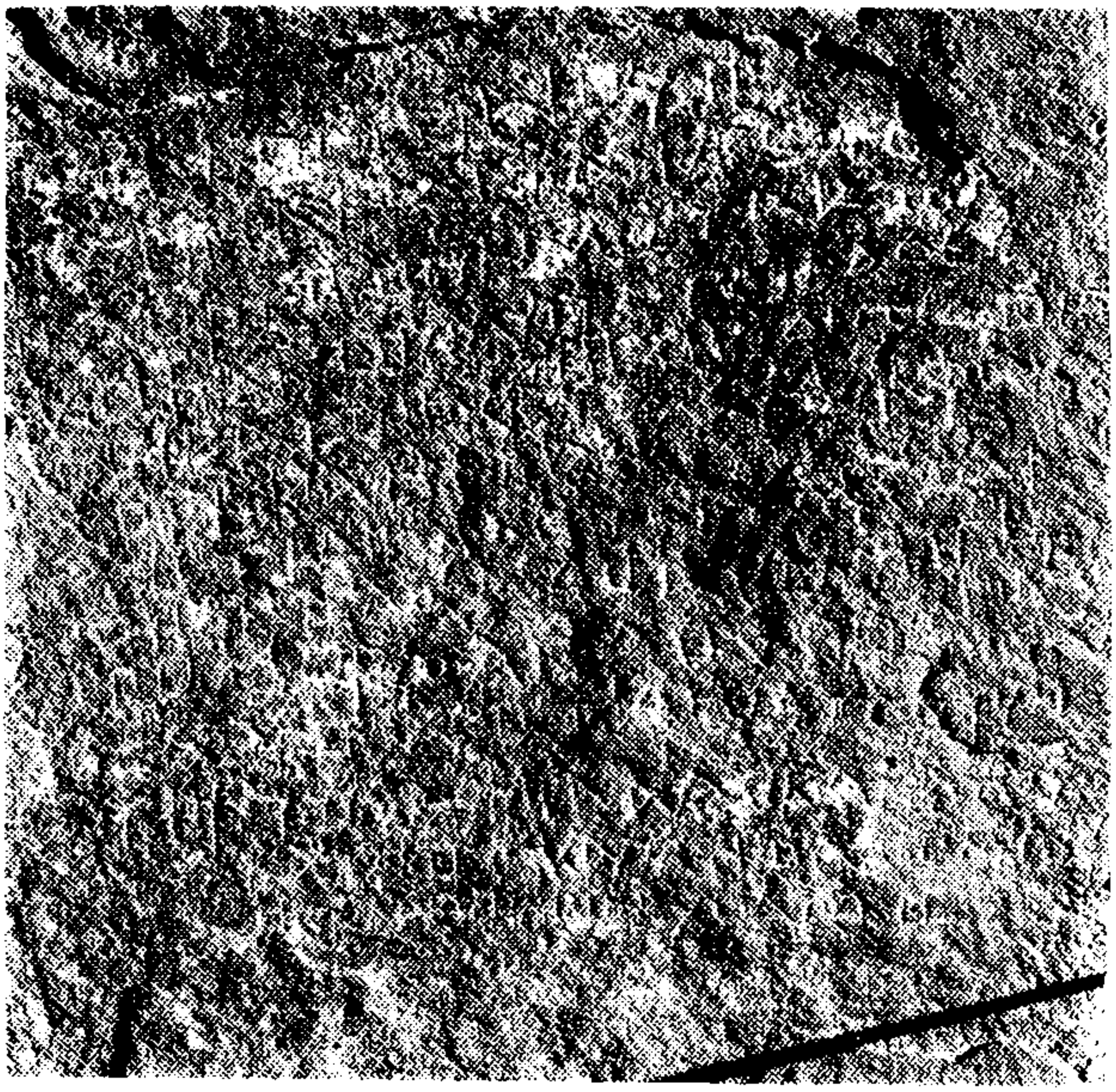

شكل ۱۷ يك حصهٔ سنگ نوشتهٔ دشت ناور

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

نوبخت (ه) ۲۸۵/۱۲۷ کتیبهٔ بغلان = فی بخت کتیبهٔ اول توچی ... (نام)

بگپوهر (ه) ۲۹۲ (ه) ۱۰۵ = بغپور « ه م ... (شهزاده)

ما (ه) ۹۲ « = ماه « ... (ماه)

شا (ه) ۹۵ « = شاه « ... (شاه)

ایوگ ۱۳۳ « = وگ « ... (یکه)

شکل ۱۸

فرق املای کلمات در کتیبه های مکشوفهٔ یونانی افغانستان

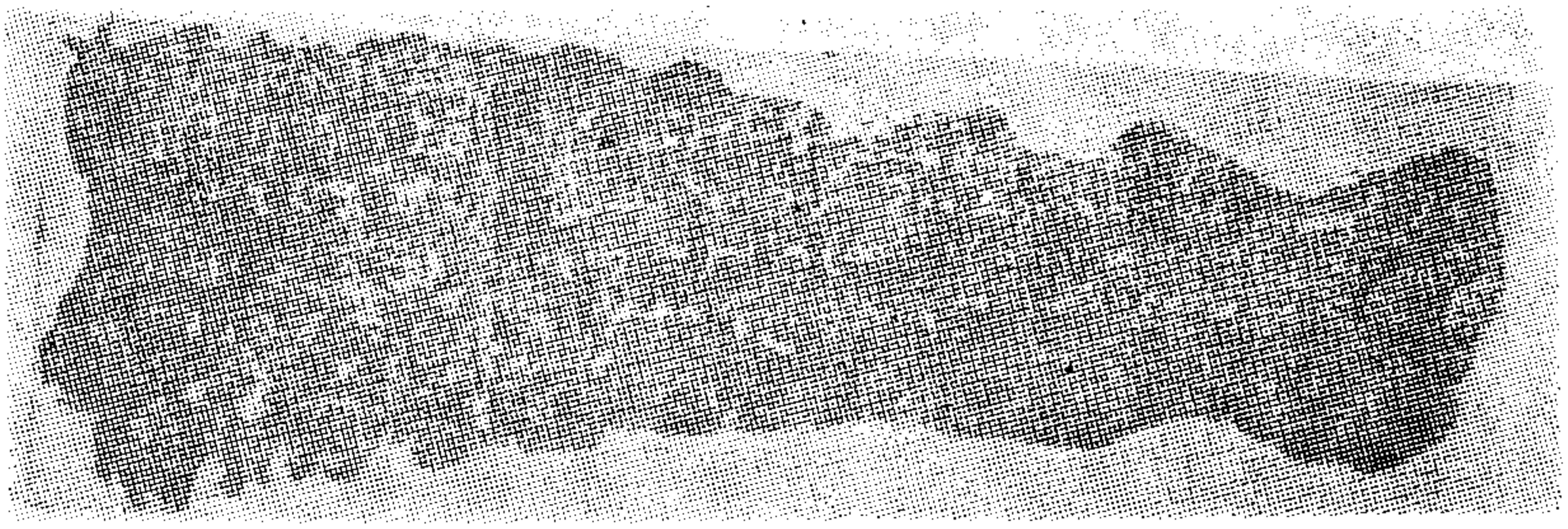

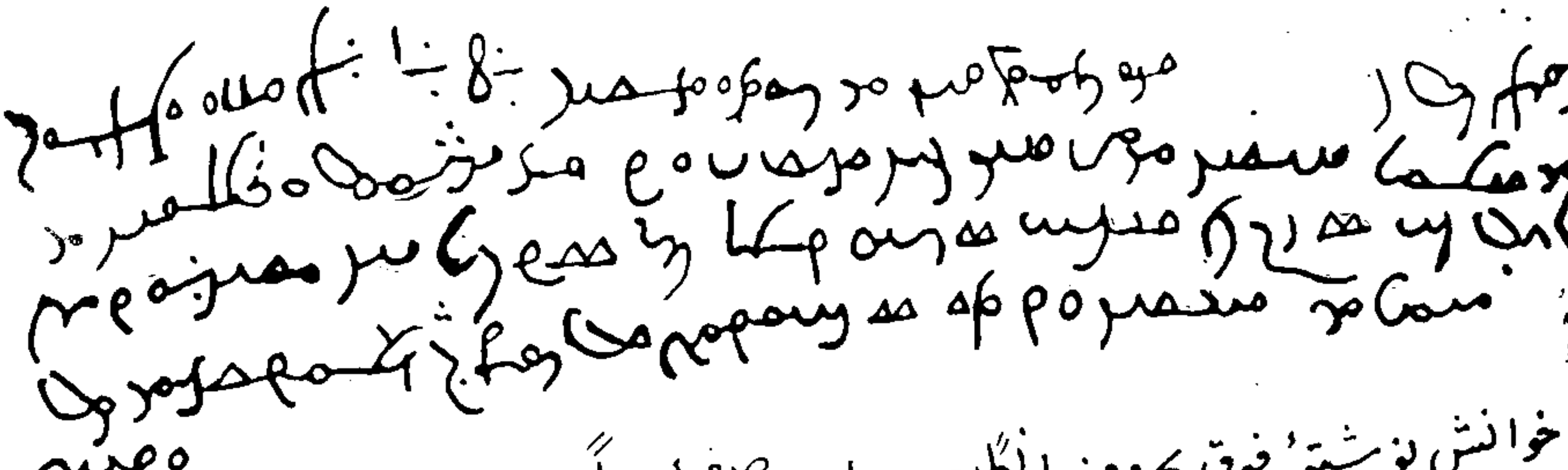

خوانش نوشتهٔ فوق بحروف انگلیسی ل ر صفحهٔ دیگر

شکل ۱۹

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

1. (OṂ NAMAḤ SAMVATSARĒ ASḤTATRIṂSA) TITAME

SAMVAT 38 BHĀDRA -

2. (PADA MĀSA SUKLA PAKSHA SAPTA)MYĀṂ SUDI 7ATRA

3. DIVA - (SE) ..... NAINA - CHANDRA BHUPA *

4. ..... SA YA ..... DDA .....

5. ..... KULA - NARAPA KHOJANA - PUTRA

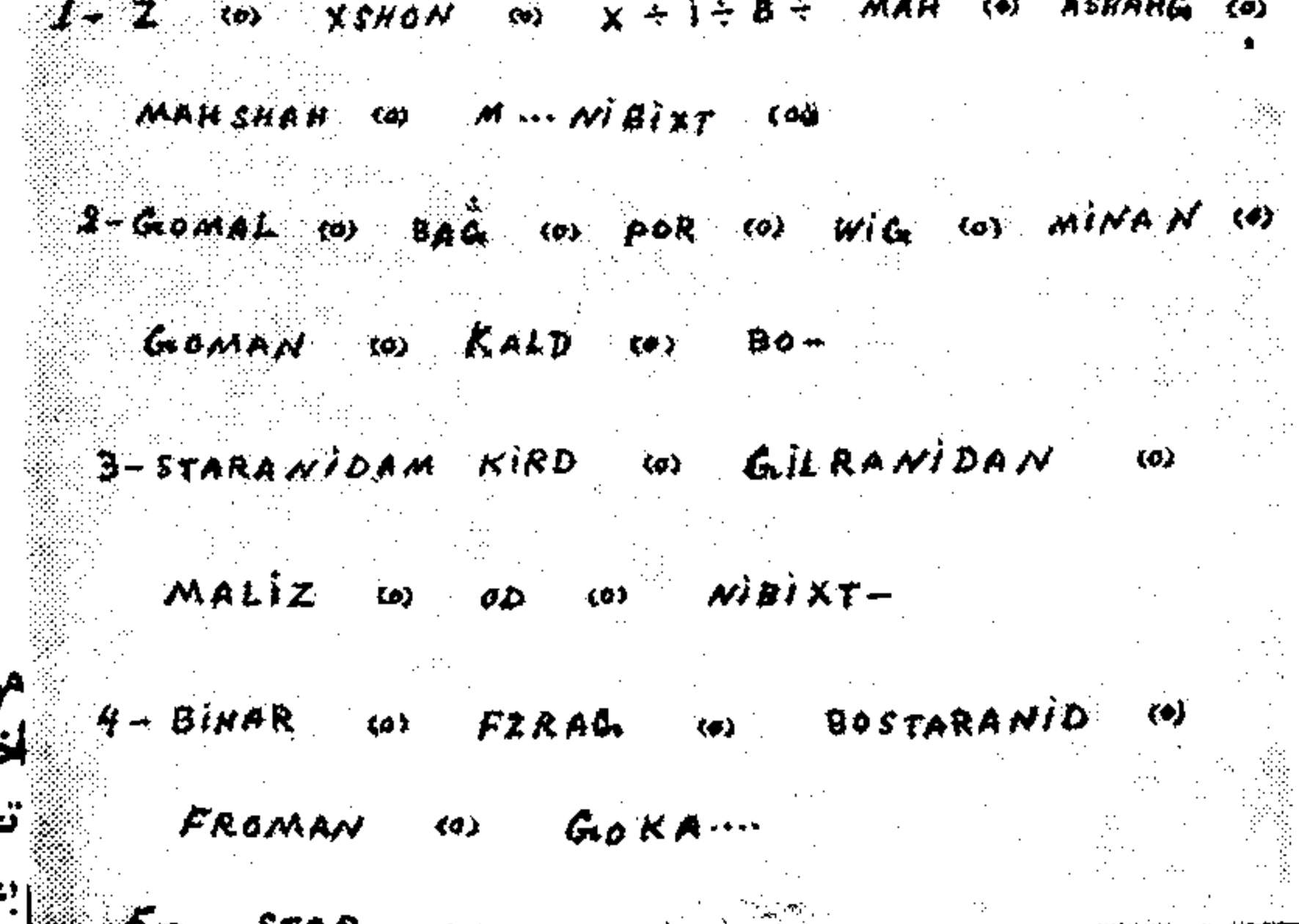

1- Z (o) XSHON (o) X ÷ 1 ÷ B ÷ MAH (o) ASHAHG (o)

MAHSHAH (o) M ... NIBIXT (o)

2- GOMAL (o) BAG (o) POR (o) WIG (o) MINAN (o)

GOMAN (o) KALD (o) BO -

3- STARANIDAM KIRD (o) GILRANIDAN (o)

MALIZ (o) OD (o) NIBIXT -

4- BINAR (o) FZRAG (o) BOSTARANID (o)

FROMAN (o) GOKA ....

5- STAR (o)

مربوط شکل ۱۹
خوانش قسمت
سنسکریت طرف
چپ نوشتهٔ
تخاری

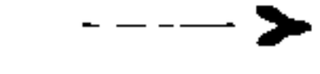

مربوط شکل ۱۹
خوانش متن
تخاری کتیبه
بحروف انگلیسی

tarikhema.org
pdf.tarikhema.org

pdf.tarikhema.org

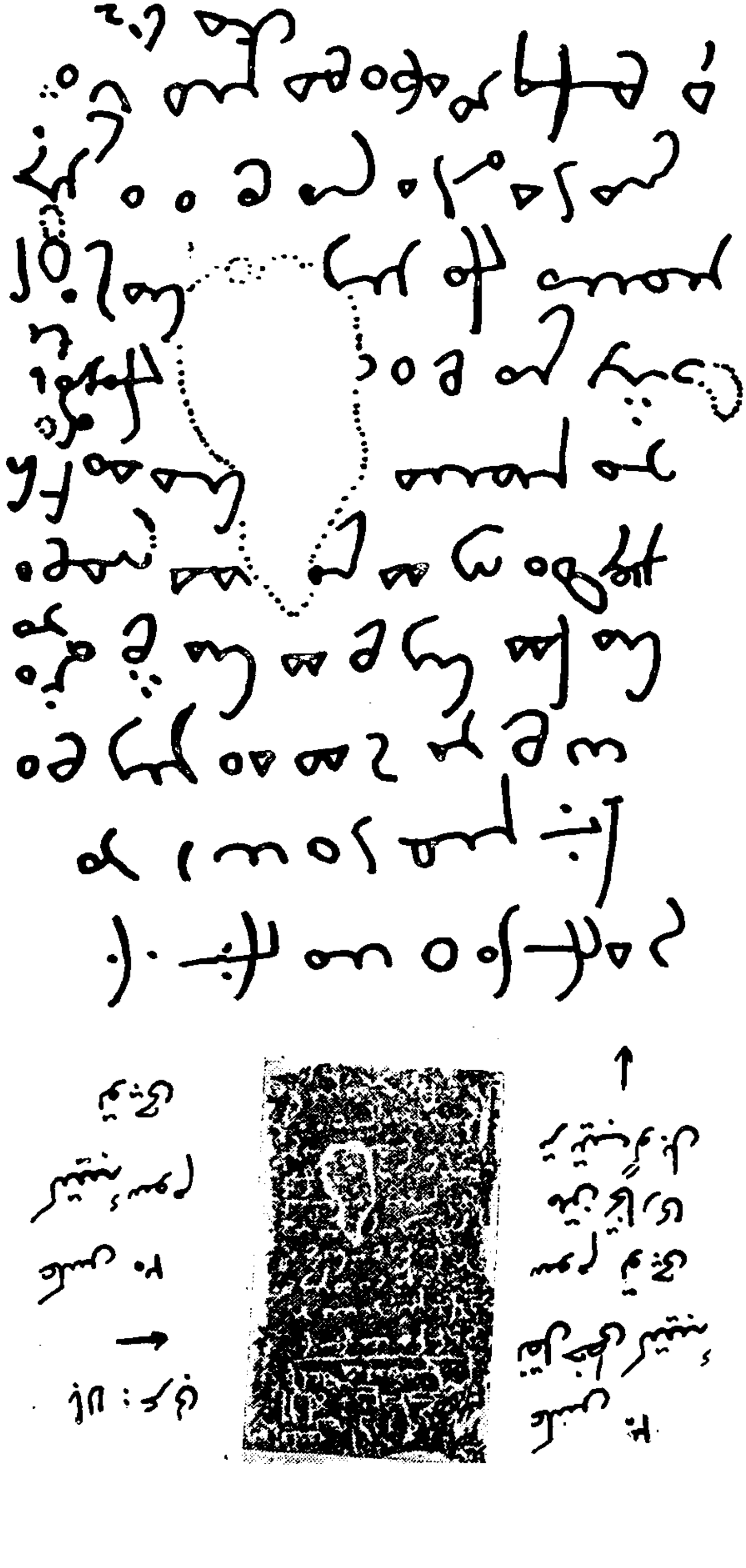

tarikhema.ir

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.org

tarikhema.org

7. Z (N) XSHON (O) X÷J ...

8. E ÷ MAH (O) NiG (O)

9. WRMZD (O) OD (O) MiR (O)

10. KALD (O) KiRD (O) KOSHÂN (O) GO-

5. MAL (O) BAĞ (O) POR (O) STAR (O)

6. GOMAN (O) (GO)NAD (O) SHAH (O)

7. (B)OSAR (O) ..... XÂGÂN (O)

8. MAN (O) XÂN (O) KAZAL (O)

9. SÂUHO (O) SARÂI (O) BOST-

10. ARÂNID (O) FROMÂN (O)

11. STAR (O)

مربوط شکل ۲۰ خوانش سنگ‌نوشتهٔ نمبر ۲۰ بحروف انگلیسی

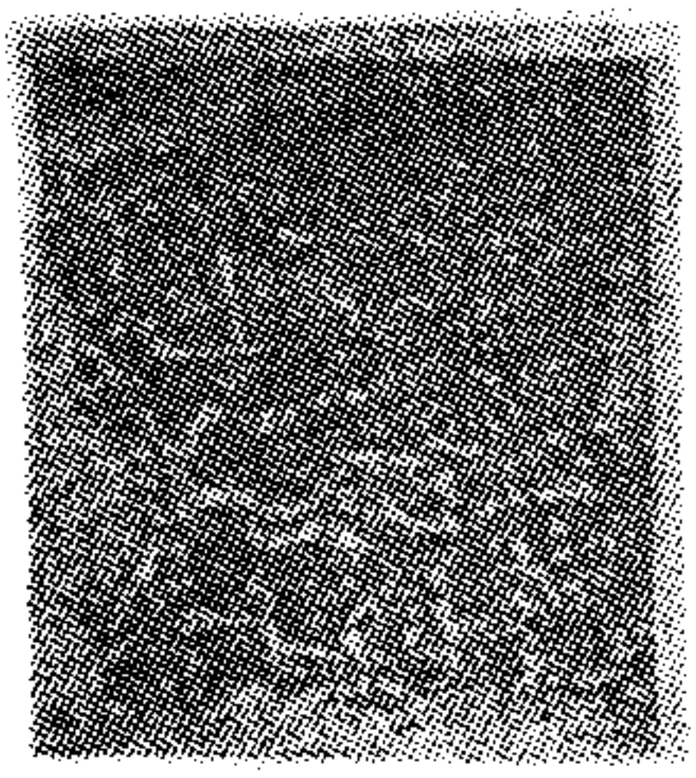

عکس ۲۱ متن تخاری ←
بر سنگ پارچه جداشده
از کتیبهٔ سوم توچی

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

شکل ۲۲نوشتهٔ دیوه ناگری لغمان نزدیك نوشتهٔ آرامی‌نمبر ۷

شکل ۲۳ نوشتهٔ دیوه‌ناگری لغمان نزدیك نوشتهٔآرامی نمبر ۷

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

شکل ۲٤ سنگ نوشتهٔ عربی وسنسکریت تو چی

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

1. (OM NAMAḤ SAMVATSA) RE DVĀṚIṂSATI

2. (TAME) SAṂVAT 32 KĀRTI -

3. (KA) MĀSA BAHULA TITHAU DVI (TI-

4. (YA) YĀṂ VADI 2 ATRA DIVA- (۱۰۱)

5. (SE) .....

ترجمه

اوم . سلام . درسال ۳۲ سموت درما

کارتیکه (ستمبر و اکتوبر) بروز

دوم نصف تاریک .

[illegible] این روز

.....

خوانش و ترجمه نـو شتهٔسنسکریت نمبر۲٤ تو چی که زیر نوشتهٔ عر بی ۲٤۳ق‌نوشته‌شده است .

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

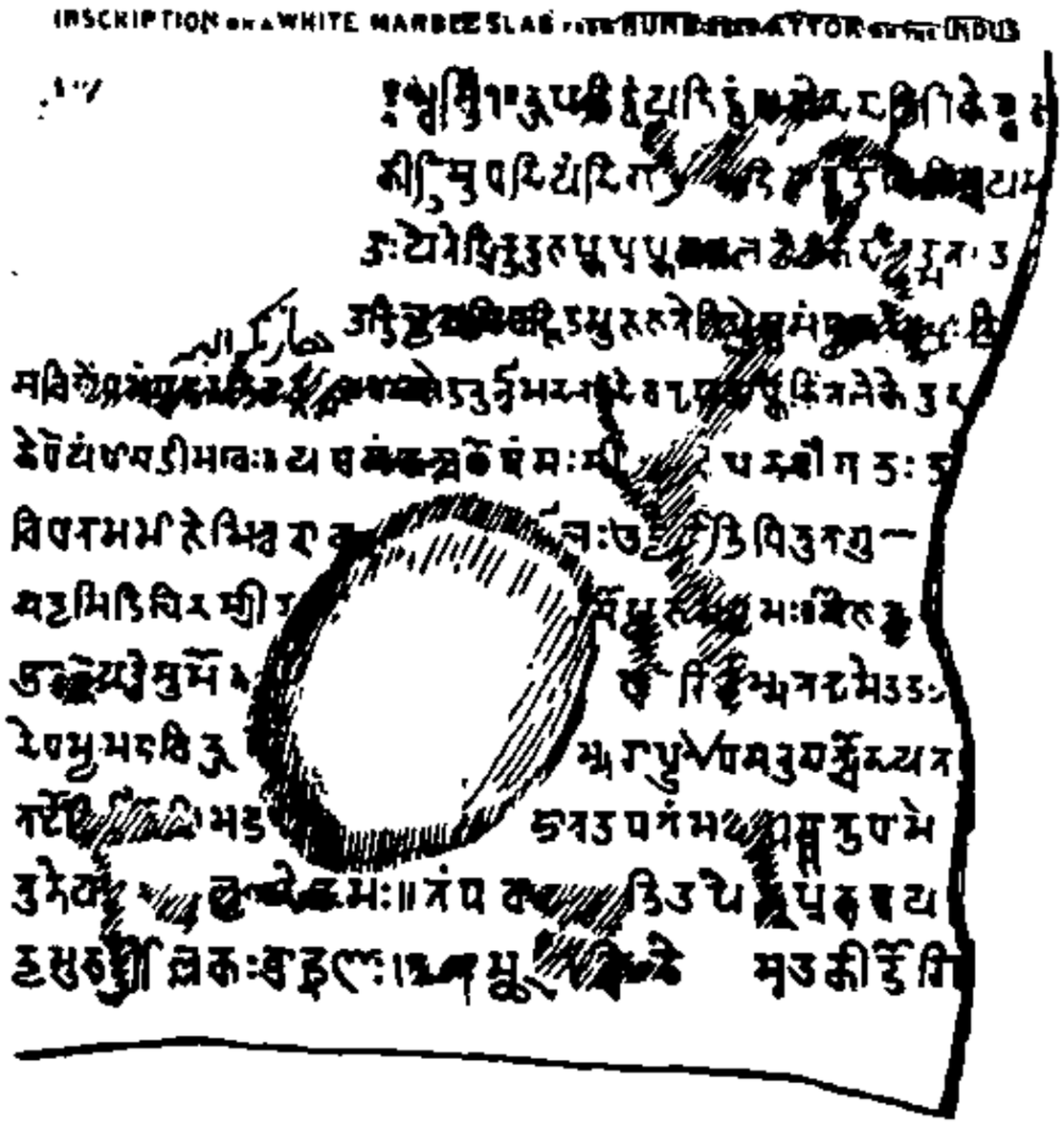

شکل ۲۵ دوسنگ نو شته دیوه ناگری ویهند از کتاب کابل
الکسندر برنس

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

نمونهٔ خط پهلوی ساسانی بر سکهٔ اردشیر پاپکان درحدود ۲۲۴ م که چنین
خوانده میشود : مَزد یَسنی بَغی اَرتَخشَترَ مَلکان مَلکا اَیرَان مَنوشترَن یزدان .
یعنی : خداپرست خدایگان اردشیر شاهنشاه ایران که نژاد او ازخدایان است .
(سبک شناسی ار ۱۳۶)

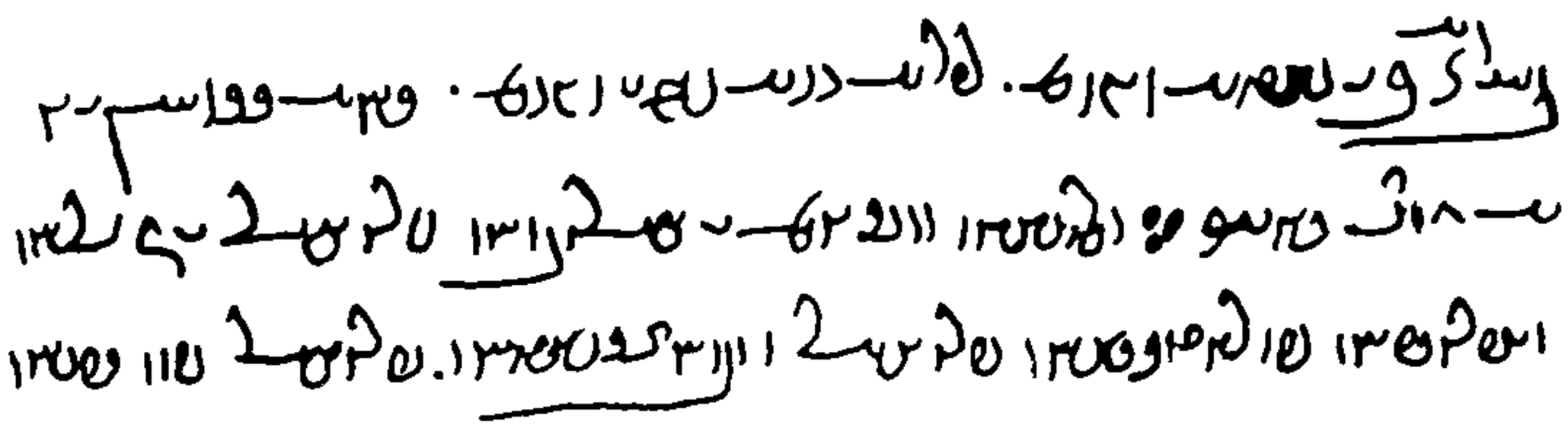

نمونهٔ خط اوستا (دین دبیره) از نسخهٔ خطی یسنا که درسنهٔ ۷۲۴ ه ۱۳۲۳م بخط
مهربان کیخسرو نوشته شده و درکوپنهاگ موجود است وتاکنون نسخهٔ قدیمتر مکشوف
دنیا شمرده میشود . (گاتها ۵۶)

شکل (۲۶)

tarikhema.org
pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org

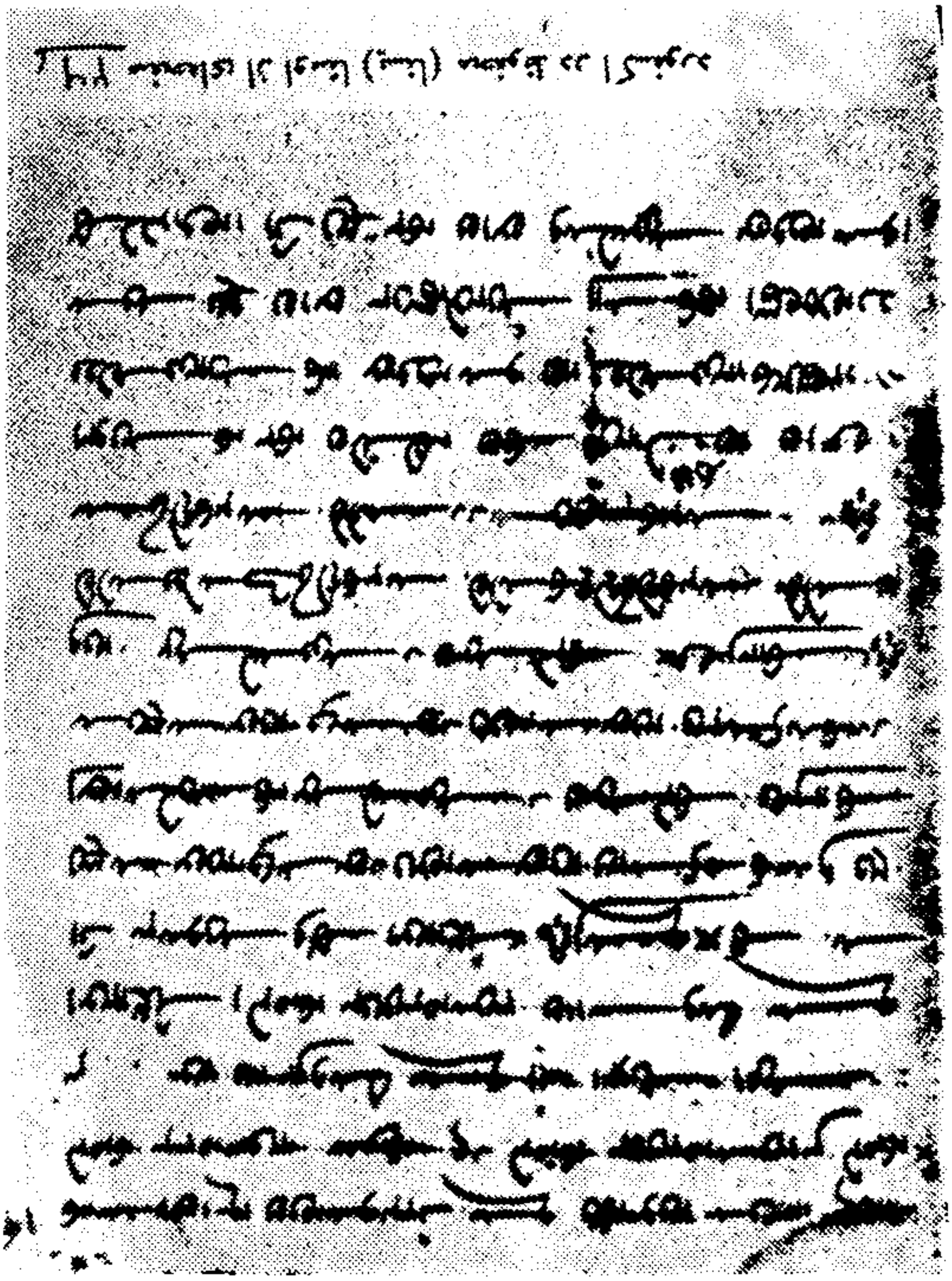

tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org
tarikhema.org

tarikhema.org

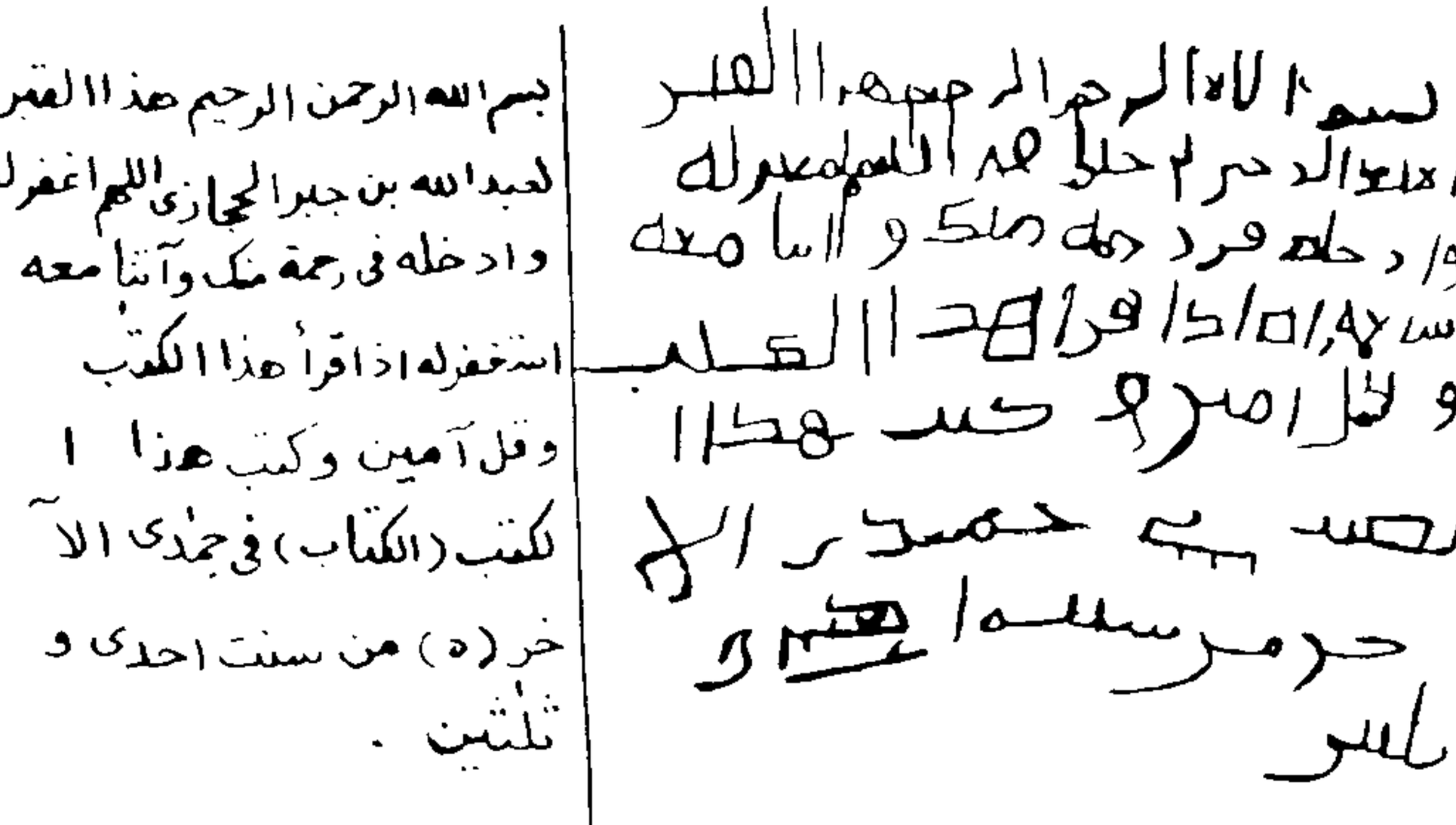

نمونهٔ خط عربی بریک لوحهٔ قبر، موجود در موزهٔ قاہره ، منقور سنه ۳۱ ه
(تاریخ اللغات السامیه ۲۰۳)

شکل (۲۷) ۳۸

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

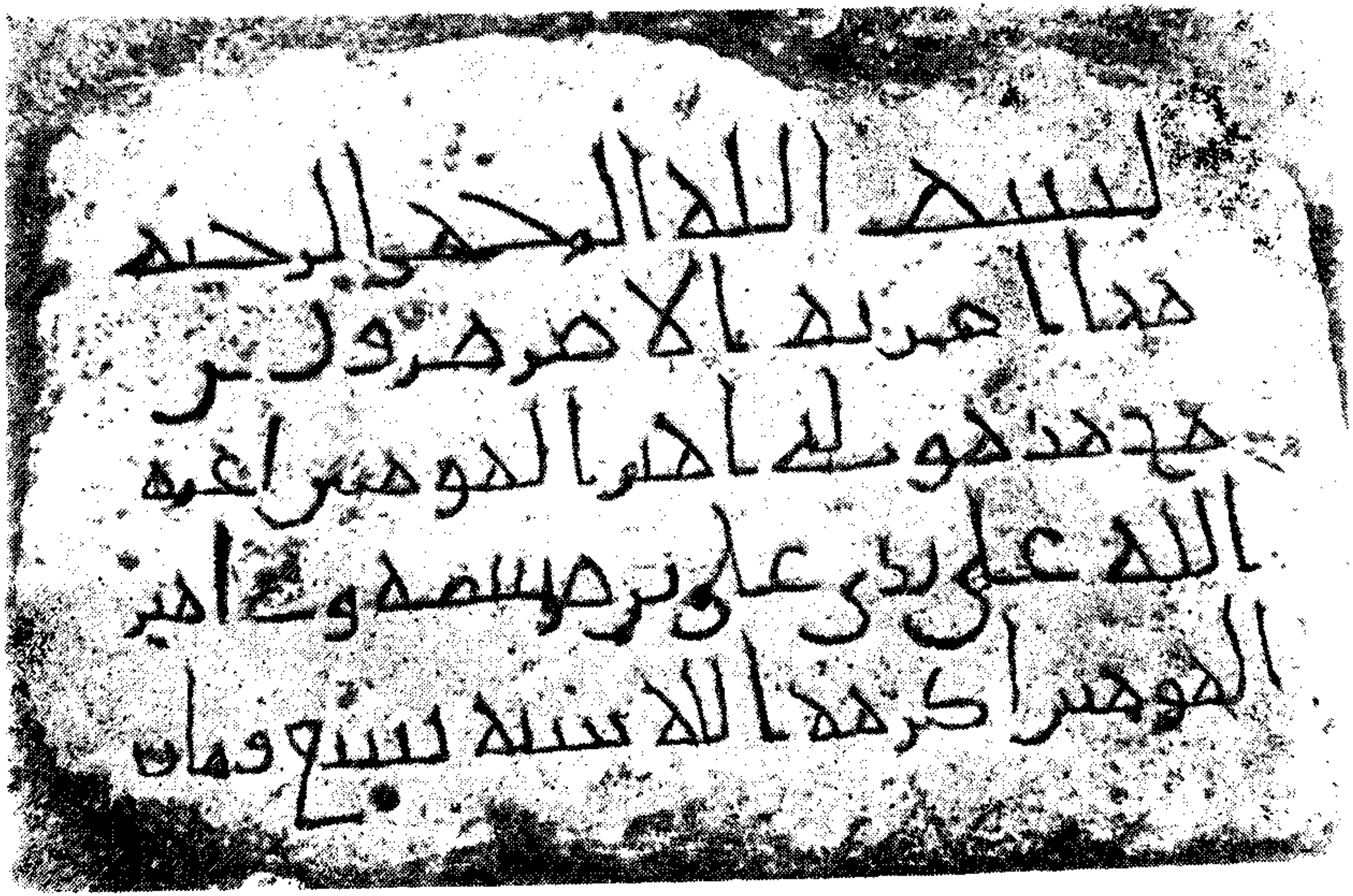

شکل ۲۸ سنگ نوشته کوفی بمپور ۱۰۷ ه

tarikhema.org
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

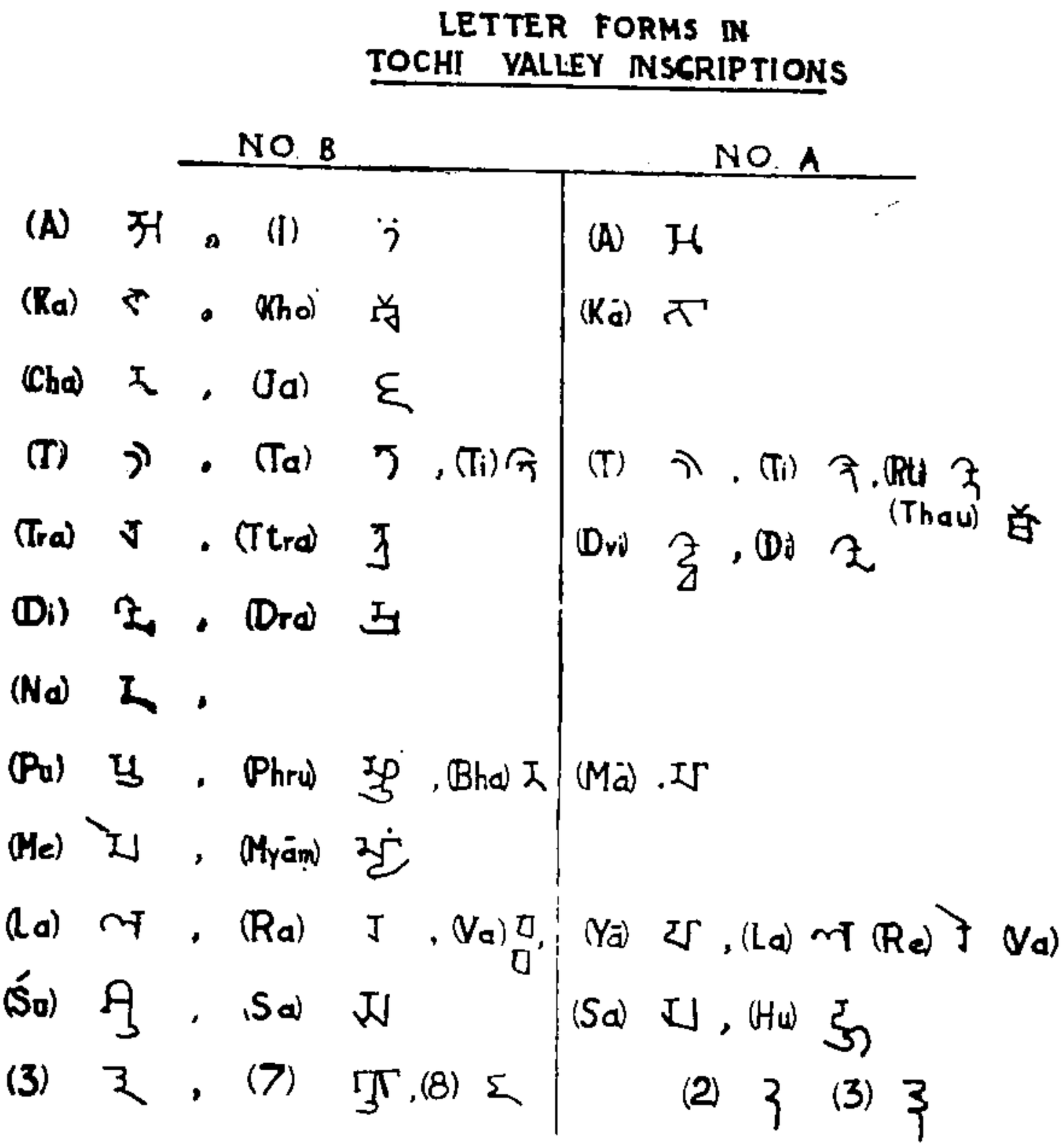

شکل ۲۹ حروف‌دیوه ناگری کتیبه های وادی تو چی

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

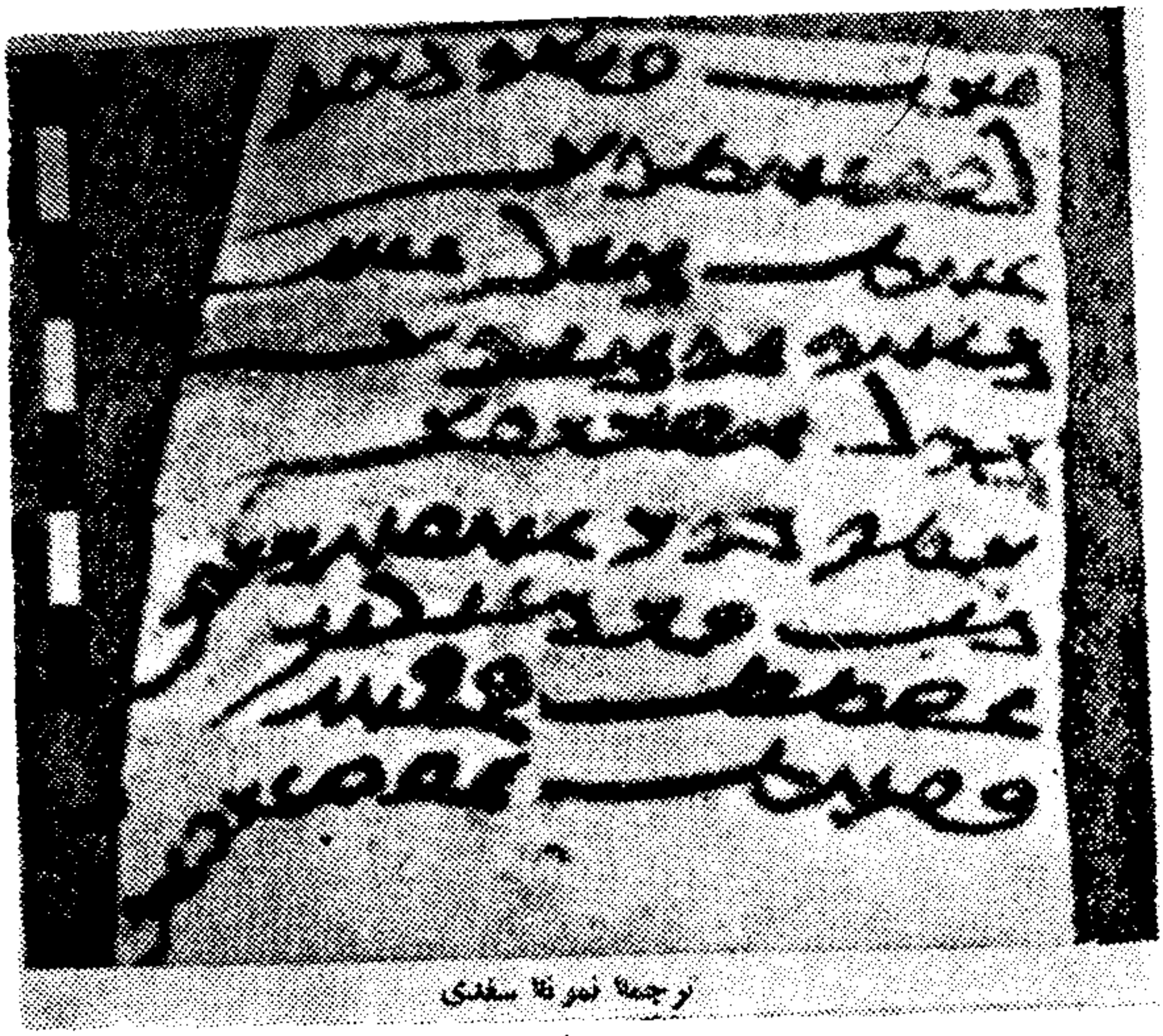

ترجمهٔ نمونهٔ سغدی

(۱) خداوند پنج (بنجکنت) (۲) دیوا شتیچ را (۳) هشت سال است (سال ۸ حکو مت) (٤) ماه نیسان (٥) روز خور روز (یاز دهم) (٦) وگرفت اغو شمریك (اسم خا ص) (۷) از فر ماندار (۸) اوت (اسم خاص) (۹) پوست ونیز واریاك (نو عی از پو ست) (از تاریخ زبان فارسی ۱ر۲۷۸)

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

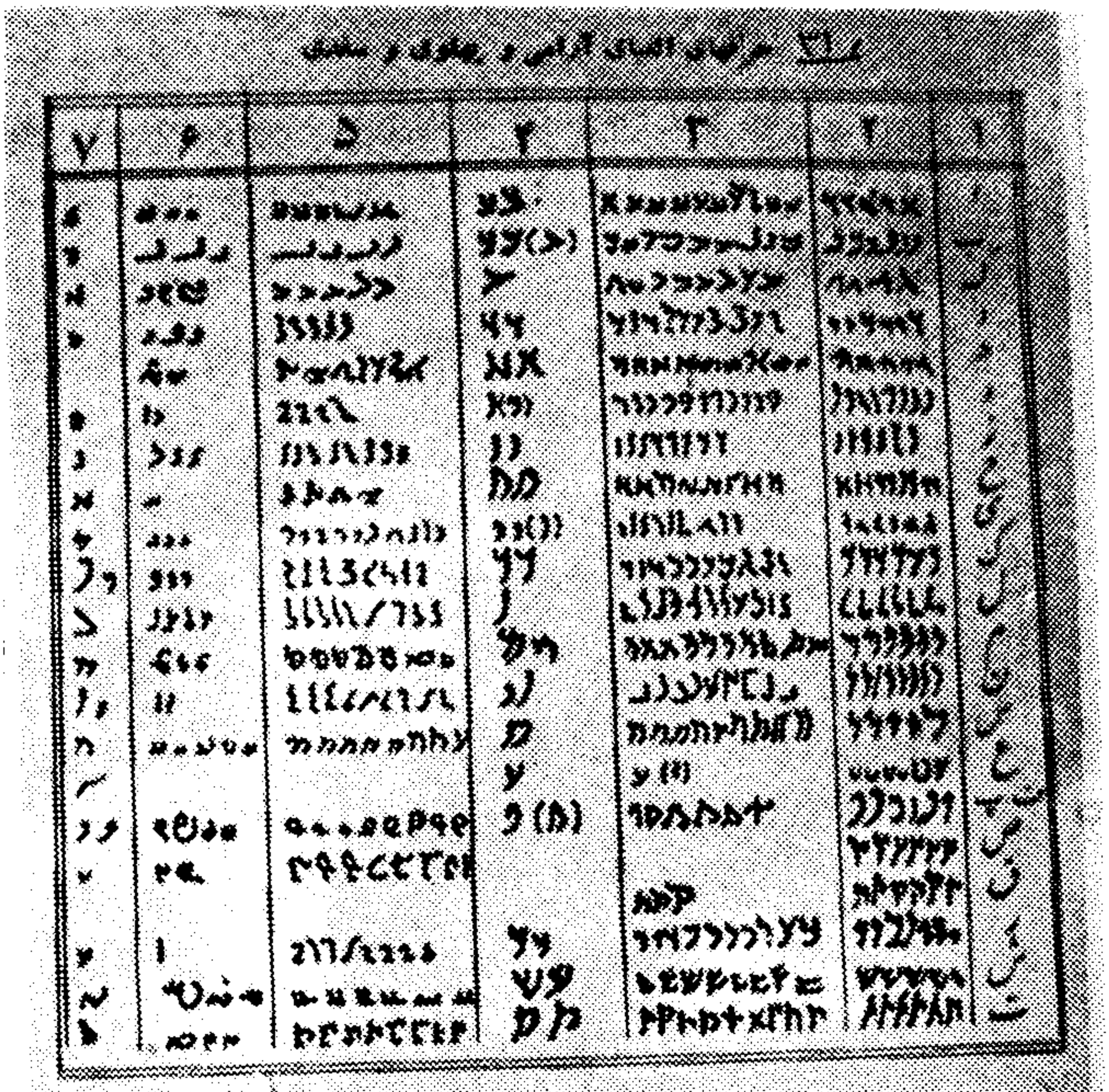

۱ـ خط فارسی ۲ـ آرامی جزیرة الفیل ۳ـ سنگنوشته های پهلوانیك
سکه های اشکانی ٤ـ خط قباله های اورامان ٥ـ سنگنوشته ها و سکه‌های ساسانی
٦ـ خط پهلوی کتابی ۷ـ خط سغدی

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.ir

شکل ۳۲ نوشته های سانسکریت مکشوفه از بامیان

tarikhema.org
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

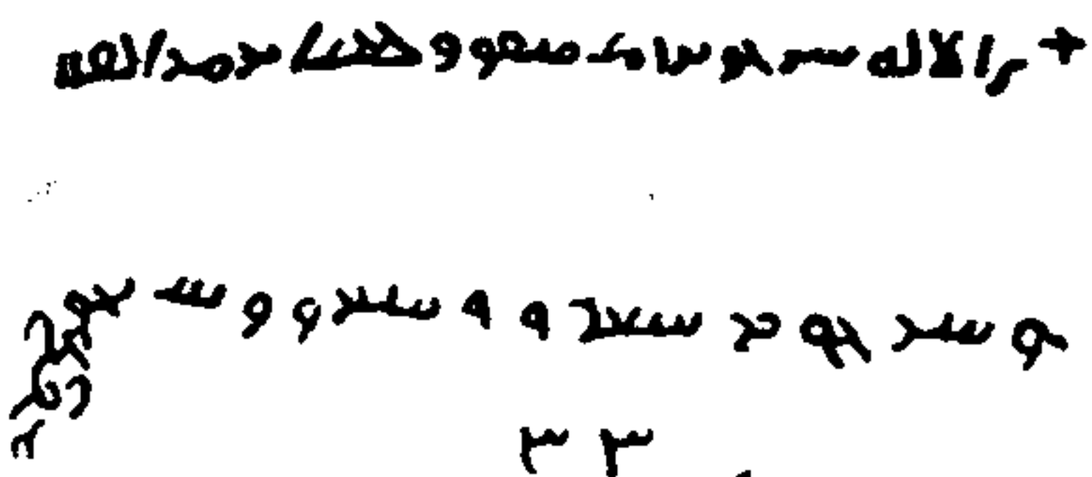

٣٣

لفتش ز بد
قرائت لیتسبرسکی :

(بسم) م الآله شرحو برمح قیمو برمرا
برسعدو و سترو و (شر) یحو (بتمیمو
قرائت لیتمان :
(بنصر) الآله شرحو برامت منفوظ
وشرحو الخ ....
(تاریخ اللغات السامیه

٣٤ نقش حران

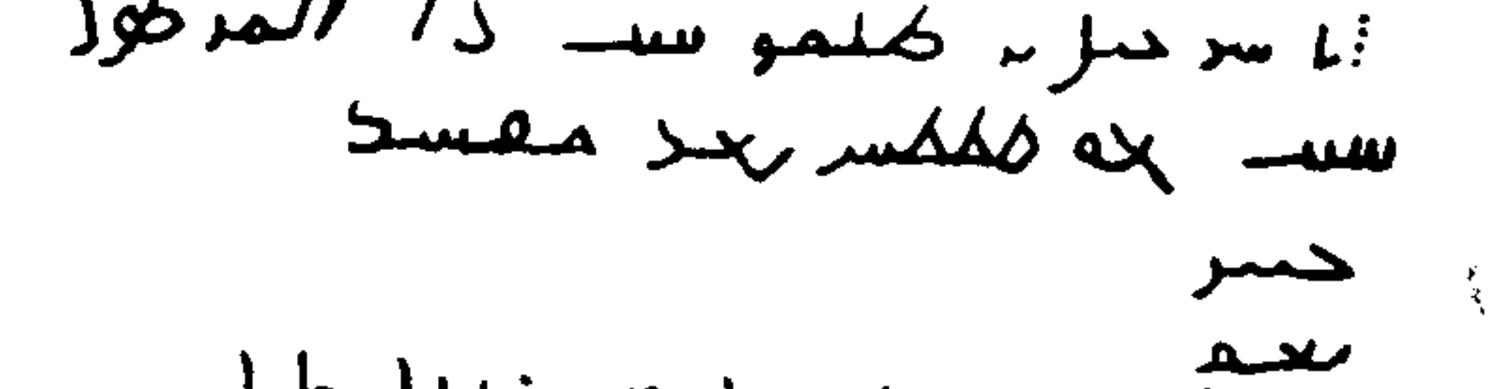

ذا سرحبل بن ظلمو بنیت ذا المرطول
سنة ٤٦٣ بعد مفسد
حسر

١- انا شرحبل بن ظلمو بنیت ذا المرطول
٢- سنة ٤٦٣ بعد مفسد
٣- خیبر ٤- بعام (تاریخ اللغات السامیه ١٩٢)

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

كتاب النبي صلى الله عليه وسلم الى النجاشي

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

خوانش شکل ۳۵

۱ ـ من محمد رسول‌الله ، الی‌النجا
۲ ـ شی عظیم‌الحبشه . سلام‌علی من
۳ ـ اتبع‌الهدی . امابعد : فانی‌احمد‌ال
٤ ـ ك‌الله‌الذی لااله الاهوالملك
٥ ـ القدوس السلام المؤمن‌المهیمن .
٦ ـ و اشهد ان عیسی‌بن مریم‌روح
۷ ـ الله ، وکلمته القاها الی‌مریم‌البتو
۸ ـ ل‌الطیبة‌الحصینة ، فحملت‌بعیسی من ر
۹ ـ وحه ونفخه ، کما خلق آدم‌بیده . و
۱۰ـ انی ادعوك الی‌الله وحده ،لاشر
۱۱ـ یك له، والموالاة علی طاعته، وان
۱۲ـ تتبعنی و توقن بالذی‌جاءنی‌فانی ر
۱۳ـ سول‌الله . وانی ادعوك‌وجنو
۱٤ـ دك الی‌الله عزوجل ، و قدبلغ
۱٥ـ ت ونصحت فاقبلو نصیحتی‌والسلام
۱٦ـ علی من‌اتتبع (کذا) الهدی.

الله
رسول
محمد

(الوثایق السیاسیه ٤٥)

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

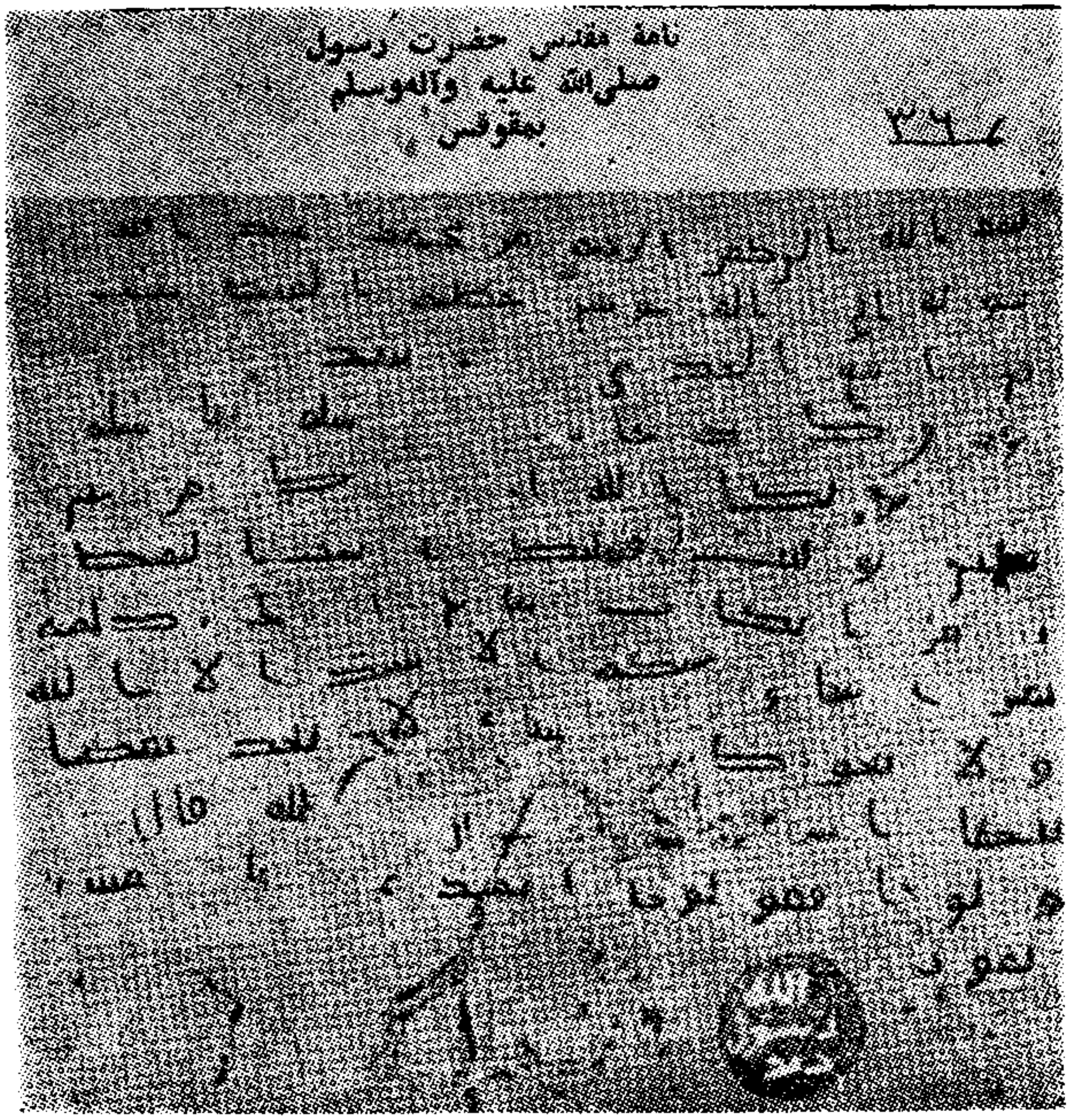

pdf.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

خوانش شکل ۳۶

۱ ـ بسم الله الرحمن الرحیم .من محمد عبدالله و
۲ ـ رسوله ، الی المقوقس عظیم القبط سلام
۳ ـ علی من اتبع الهدی.اما بعد:فانی
٤ـ ادعوك بدعایة الاسلام ، اسلم تسلم ،
٥ ـ یوتك الله اجرك مرتین .
٦ ـ فان تولیت ، فعلیك اثم القبط.
۷ ـ «یااهل الکتاب تعالوا الی کلمة
۸ ـ سواء بیننا و بینکم ،الانعبدالا الله
۹ ـ ولا نشرك به شیئاً،ولایتخذبعضنا
۱۰ ـ بعضاً اربابا من دون الله ، فان
۱۱ـ تولوا فقولوااشهدوبانامسـ
۱۲ ـ لمون.»

الله
رسول
محمد

(الوثایق السیاسیه ۷۲)

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.ir

۱۶۲-

نامه به سفیر

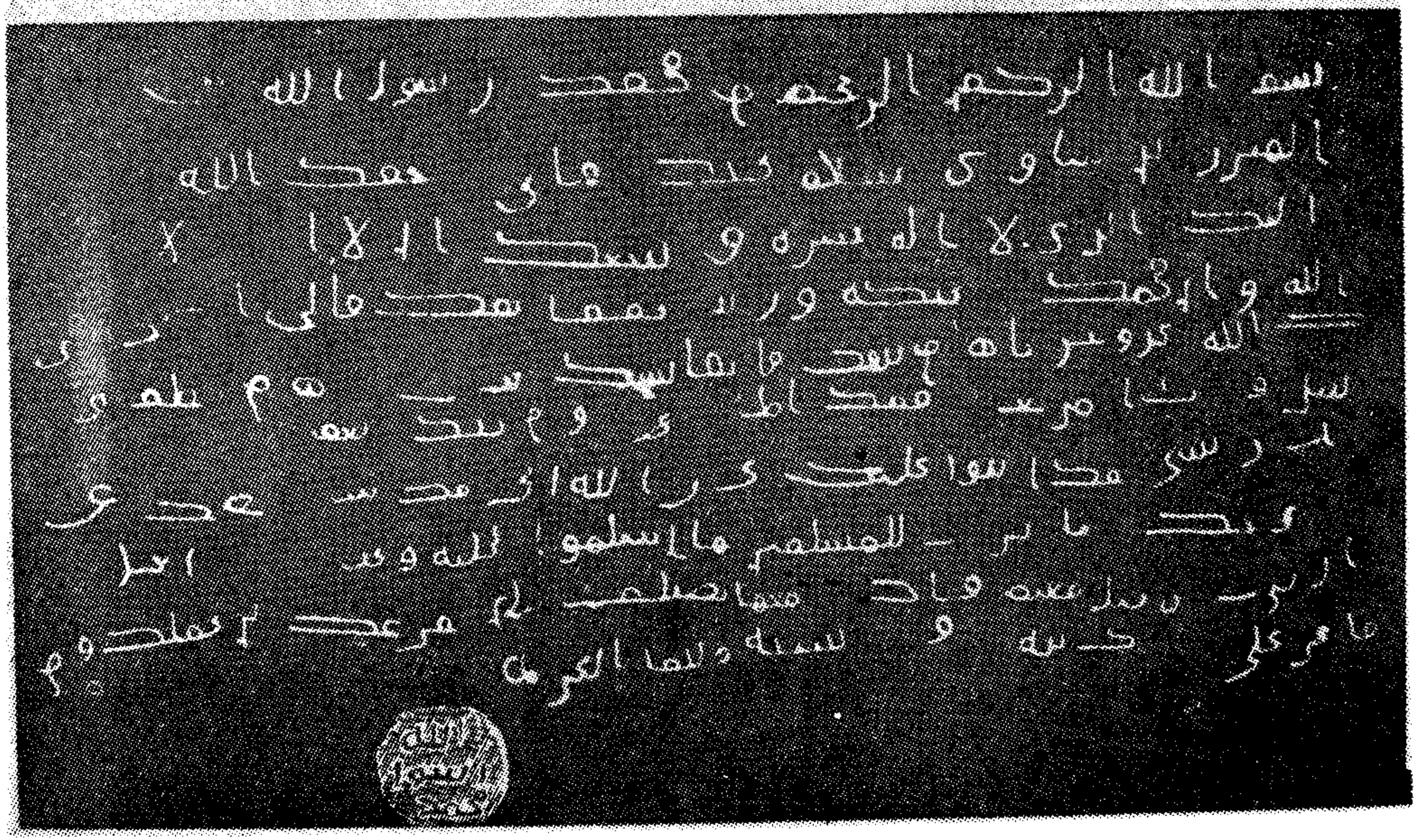

tarikhema.org
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

١ ـ بسم الله الر حمن‌الر حيم .من محمد رسو ل الله الى
٢ ـ المنذر بن ساوى ، سلام‌عليك، فانى احمد الله
٣ ـ اليك الذى لا اله غـيره ، واشـهدان لا اله الا
٤ ـ الله، وان‌محمد عبده ورسوله‌اما بعد : فانى اذكر
٥ ـ ك الله عزوجل ، فانه مـن‌ينصح فانما ينصح نفسه ، وانه من
يطع ر
٦ ـ سلى و يتبع امر هم فـقداطاعنى ،ومن نصح‌لهم فقدنصح‌لى و
٧ ـ ان رسلى قد اثنو عليك خيراًوانى قد شفعتك فى
٨ ـ قومك ، فاترك للمسلمين مـااسلموا عليه ، وعفو ت عن اهل
٩ ـ الذنوب ، فاقبل منهم ،وانك‌مهما تصلح فلن نعزلك عن عملك ، و
من
١٠ ـ اقام على يهود يته او مجوسيته فعليه الجزيه .

الله
رسول
محمد

(الوثايق السيا سيه ٨٠)

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

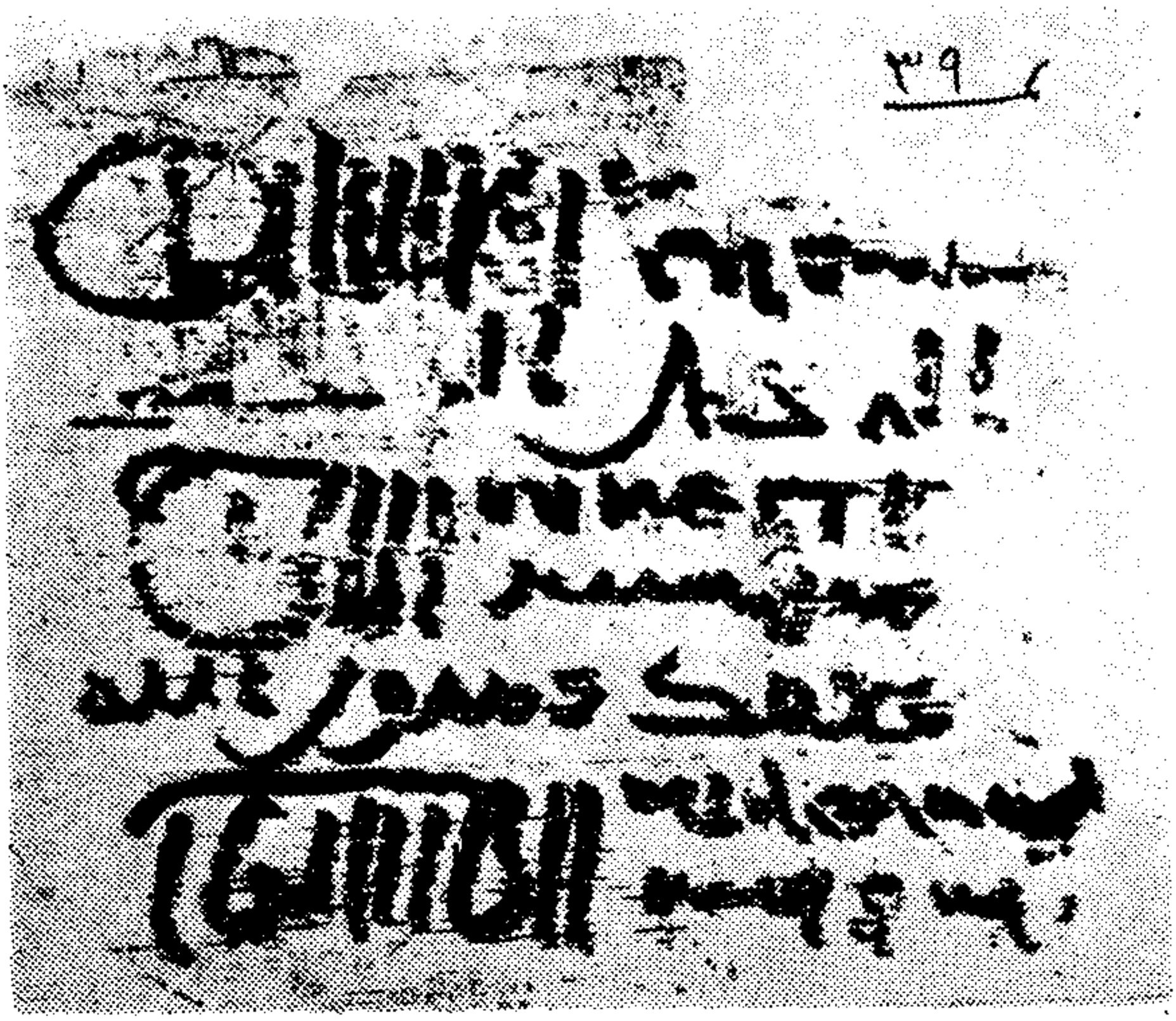

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

یا ایها الذین امنوا انفقوا مما رزقنا کم من قبل ان یاتی یوم لابیع فیه ولا خلة و لا شفاعة والکافرون هم الظالمون الله لا اله الا هو الحی القیو (م)

قرآن کریم کتابت خط کوفی قرن دوم هجری روی پوست آهو

منسوب بخط مبارك حضرت عثمان رضی‌الله‌عنه محفوظ در کتابخانه نسخ خطی افغانستان

مشکل ۴۱ سورهٔ ۲ آیت ۲۵۴

pdf.tarikhema.org
tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

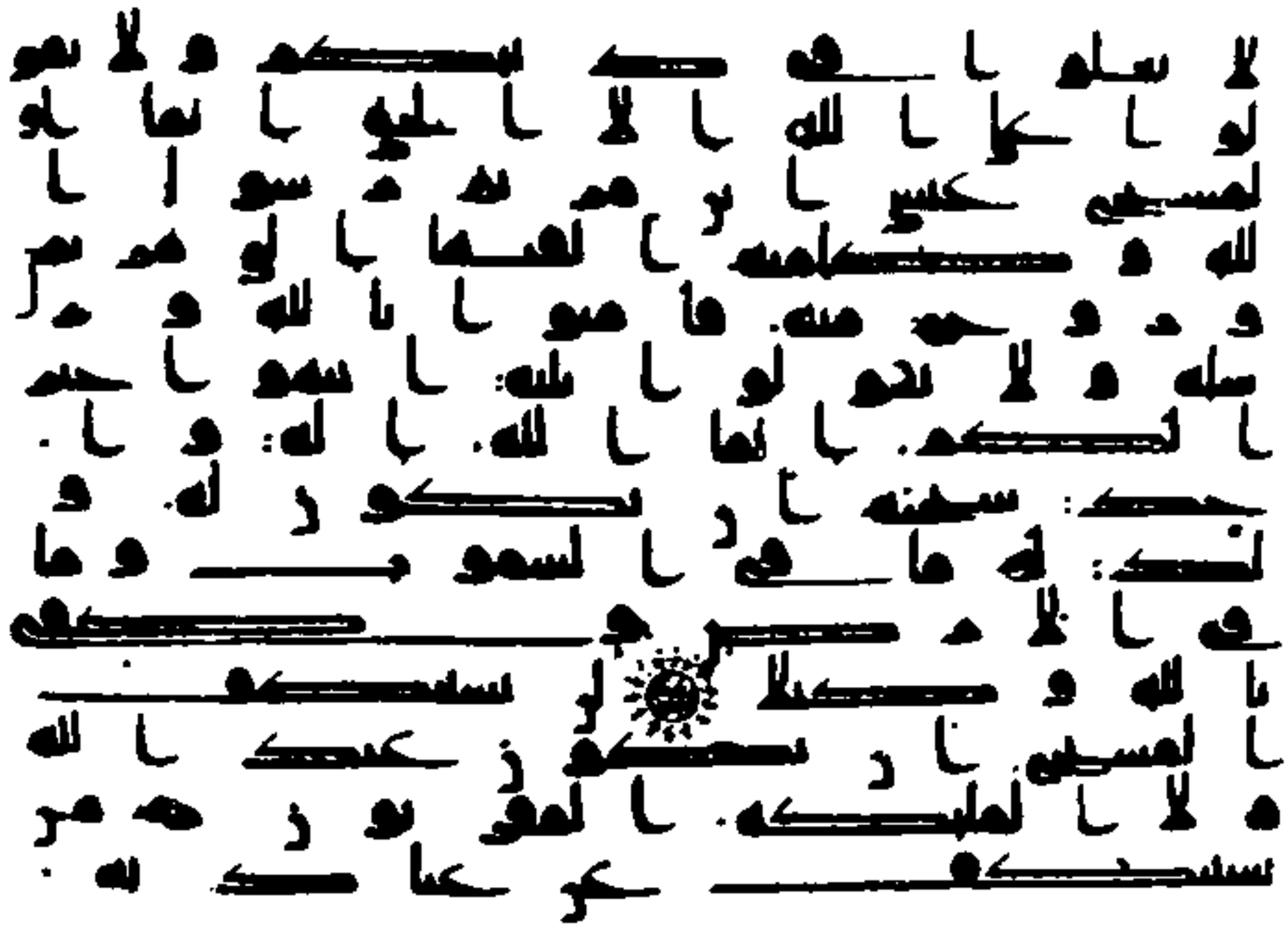

لا تغلوا في دينكم ولا تقولوا على الله إلا الحق إنما المسيح عيسى

٤٢

بن مريم رسول الله وكلمته ألقيها إلى مريم وروح منه فآمنوا بالله ورسله ﴿

فقولوا ثلثة انتهوا خيرا لكم إنما الله إله واحد سبحانه أن يكون له ولد له

ما في السموات وما في الأرض وكفى بالله وكيلا لن يستنكف المسيح أن يكون

عبدا لله ولا الملئكة المقربون ومن يستنكف عن عبادته .....

شكل ٤٢

يك صفحه از قرآن شريف منسوب به خط حضرت علی رضی‌الله عنه، كه درموزهٔ مشهد رضوی خراسان در يكصد ورق ٢٦ + ٣٧ سانتی متر محفو ظست وبر پوست نوشته شده كه در آخر رقم مبارك (كتبه علی بن ابی طالب) دارد، و هر صفحه دارای ١٤ سطر است .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۴۳

فاذا هم خمدون یحسرة علی‌العبادمایأتیهم من رسول الا کانوا به‌ یستهزؤن الم‌یروا کم اهلکنا قبلهم‌من القرون ..

(قرآن عظیم‌ سورهٔ یس‌ آیت۳۰)

شکل ۴۳ـ۴۴

صفحه یی از قرآن شریف‌منسوب‌به خط حضرت حسن بن علی بن ابی طالب رضی‌الله عنه محفوظ موزهٔمشهدرضوی دارای ۱۲۲ ورق پوست‌آهو، هر صفحه ۷سطری، نوشته سال ۴۱ه که واقف‌آن‌شاه عباس صفوی‌است ووقف نا مهٔ آنرا مرحوم شیخ بهایی‌نگاشته .

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

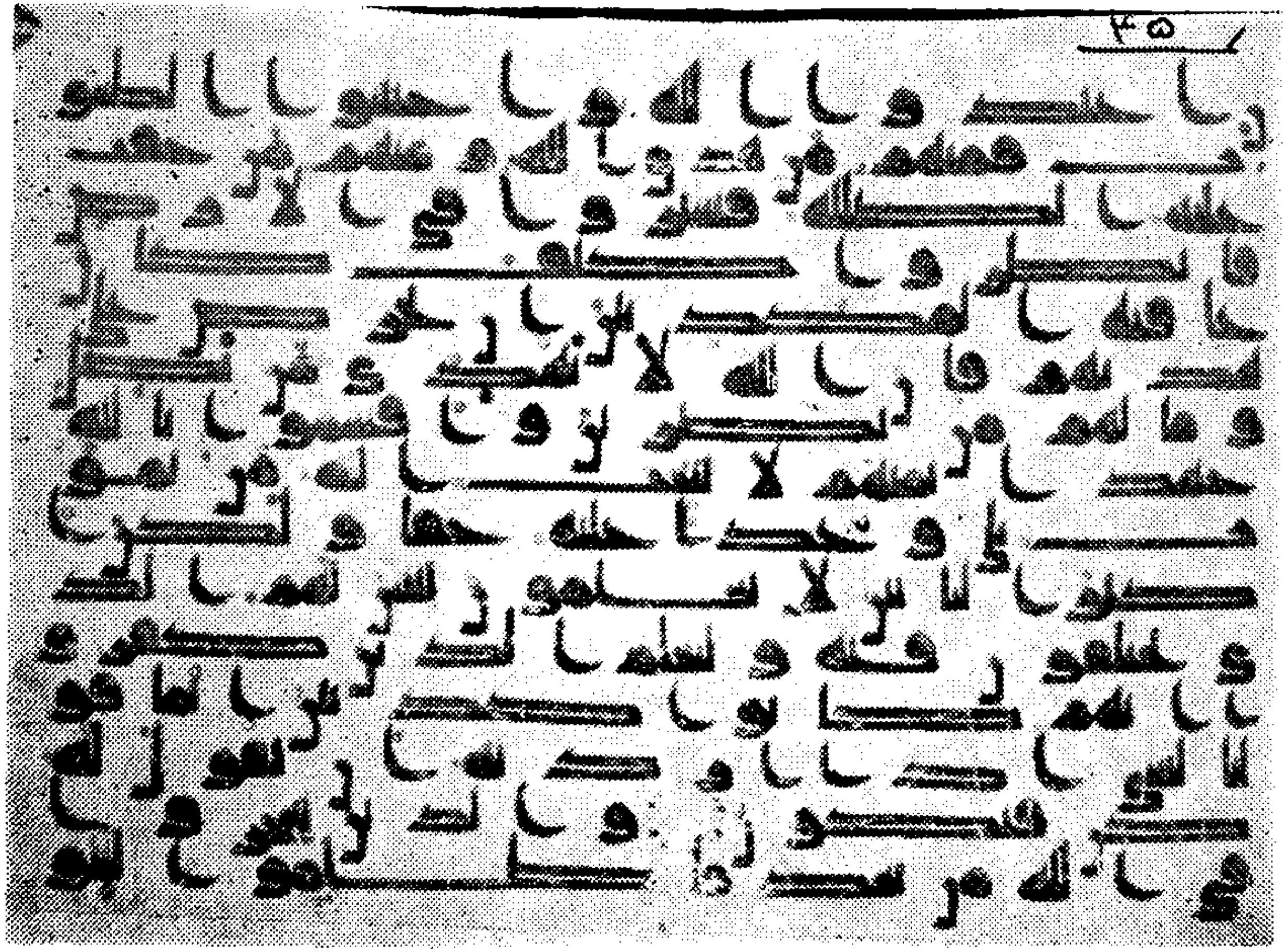

یك صفحهٔ قرآن شریف منسوب به خط حضرت علی در مشهد

tarikhema.org
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

عهد نا مه مجعول منسوب به خـط
حضرت علی رض از مجله ایران‌شهر

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

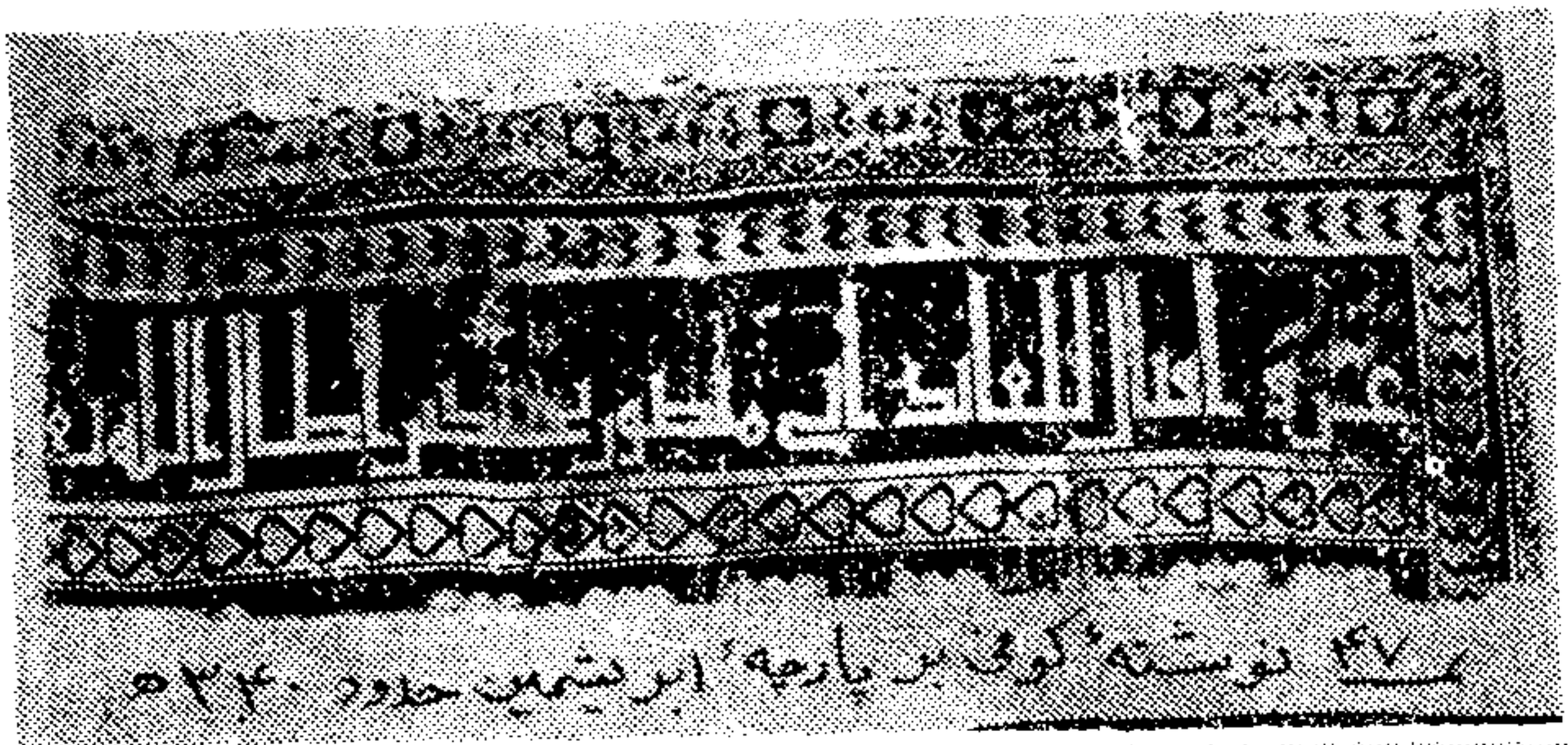

کتاب ۴۷ نوشته، کوفی بر پارچه ابریشمی، حدود ۳۴۰ ه

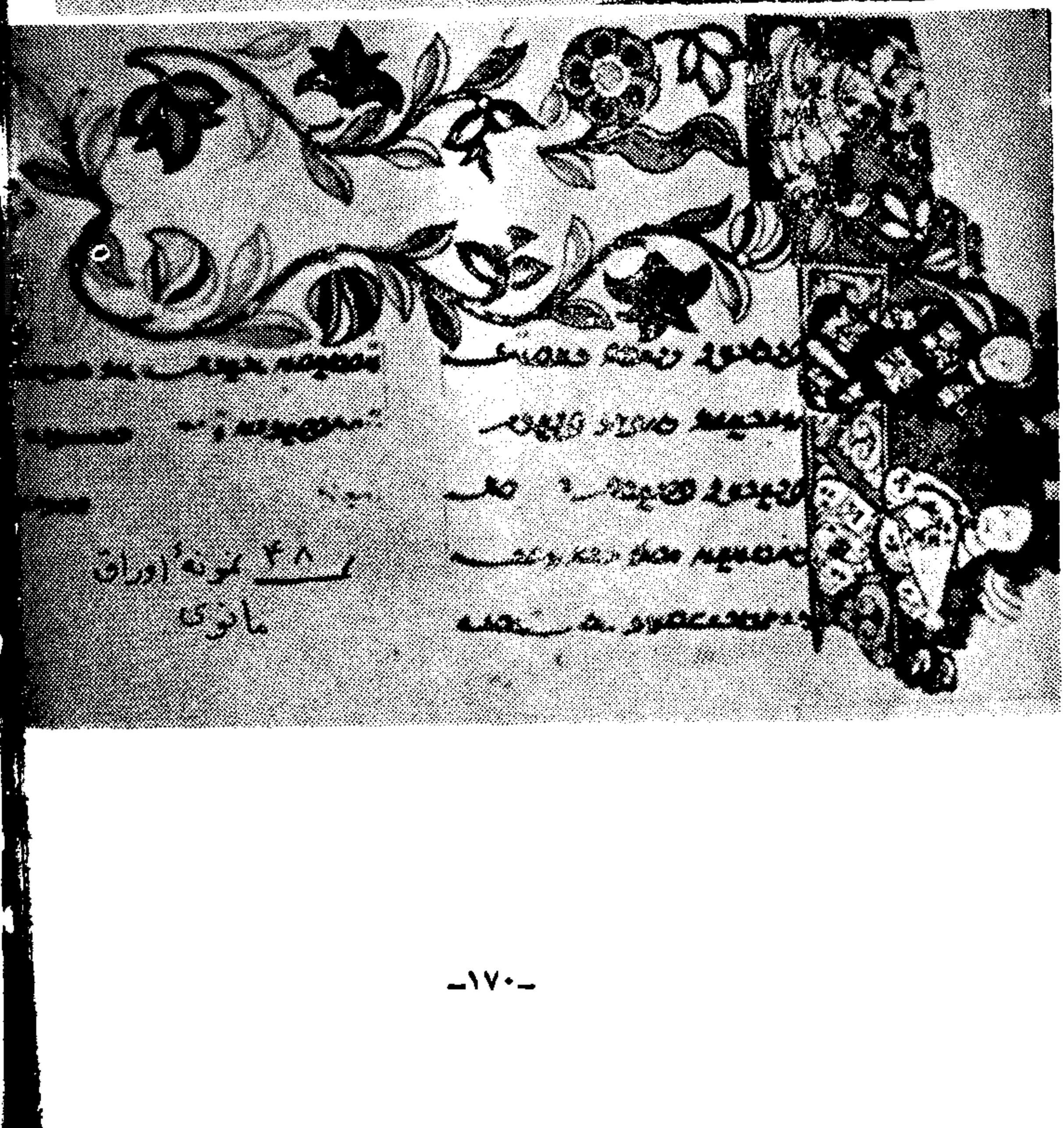

کتاب ۴۸ نمونه اوراق
مانوی

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

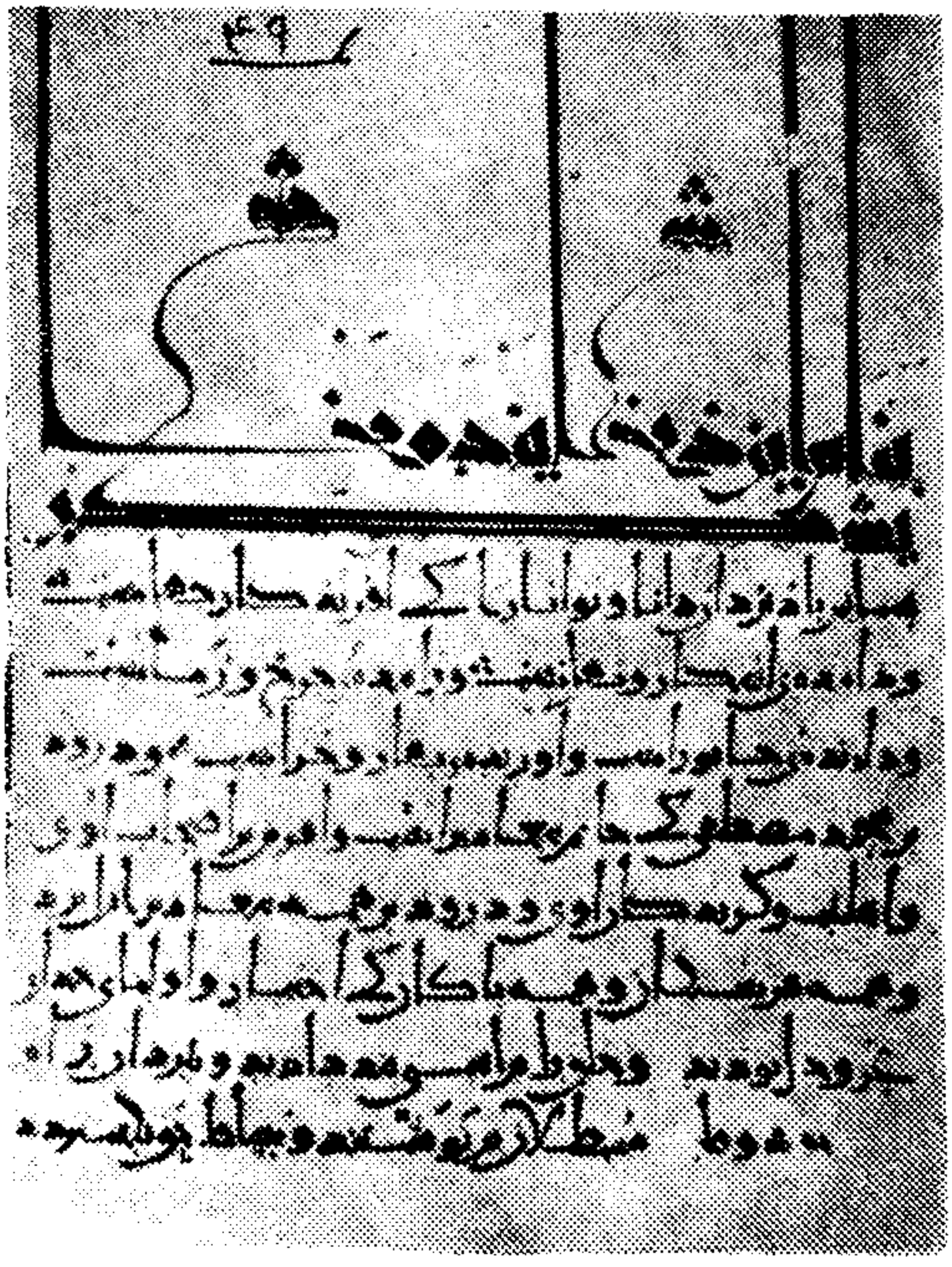

۴۹ صفحه اول کتاب الابنیه ۴۴۷ ھ

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

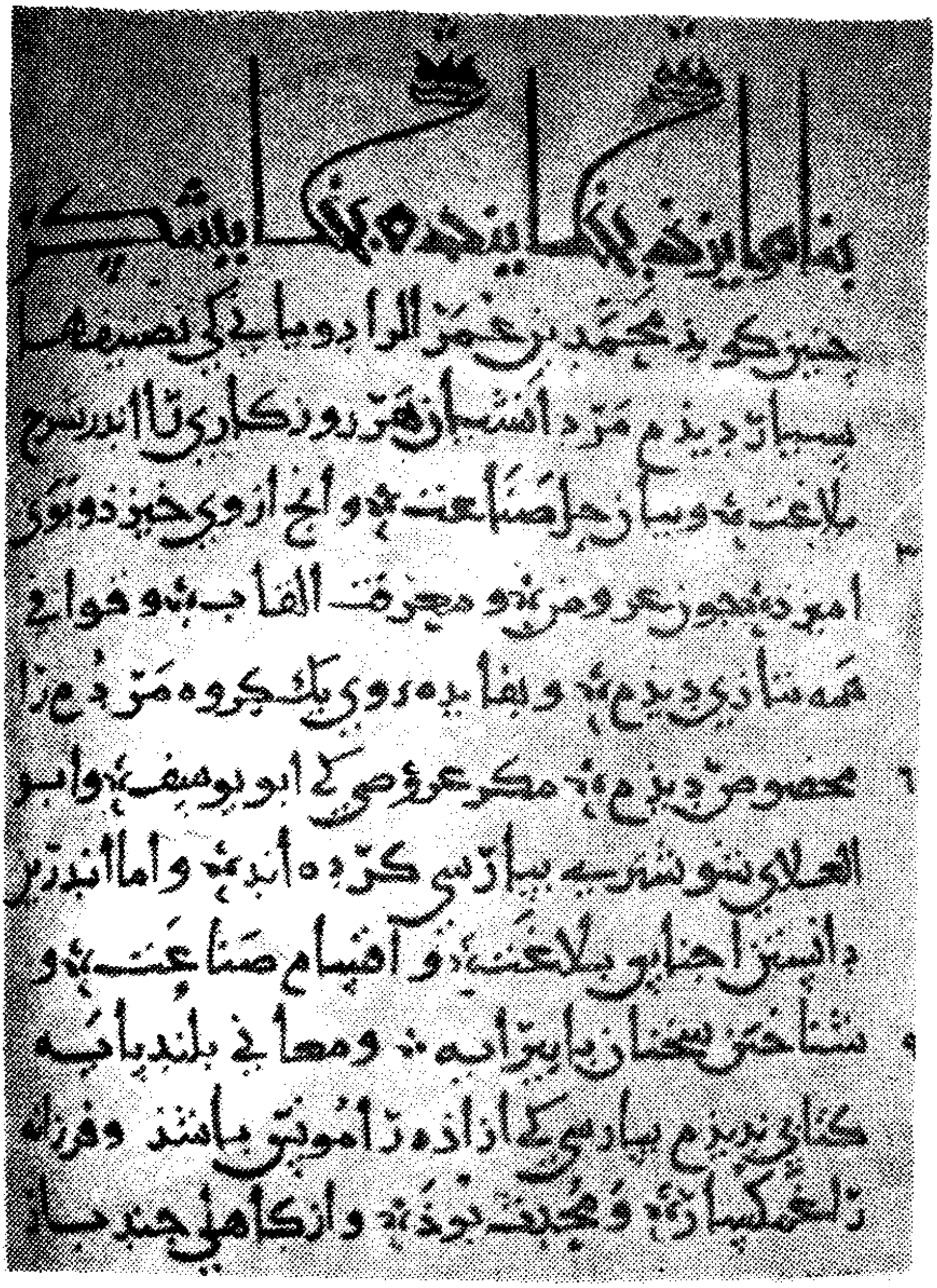

۵۰ صفحهٔ اول ترجمان البلاغه ۵۰۷ ه

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

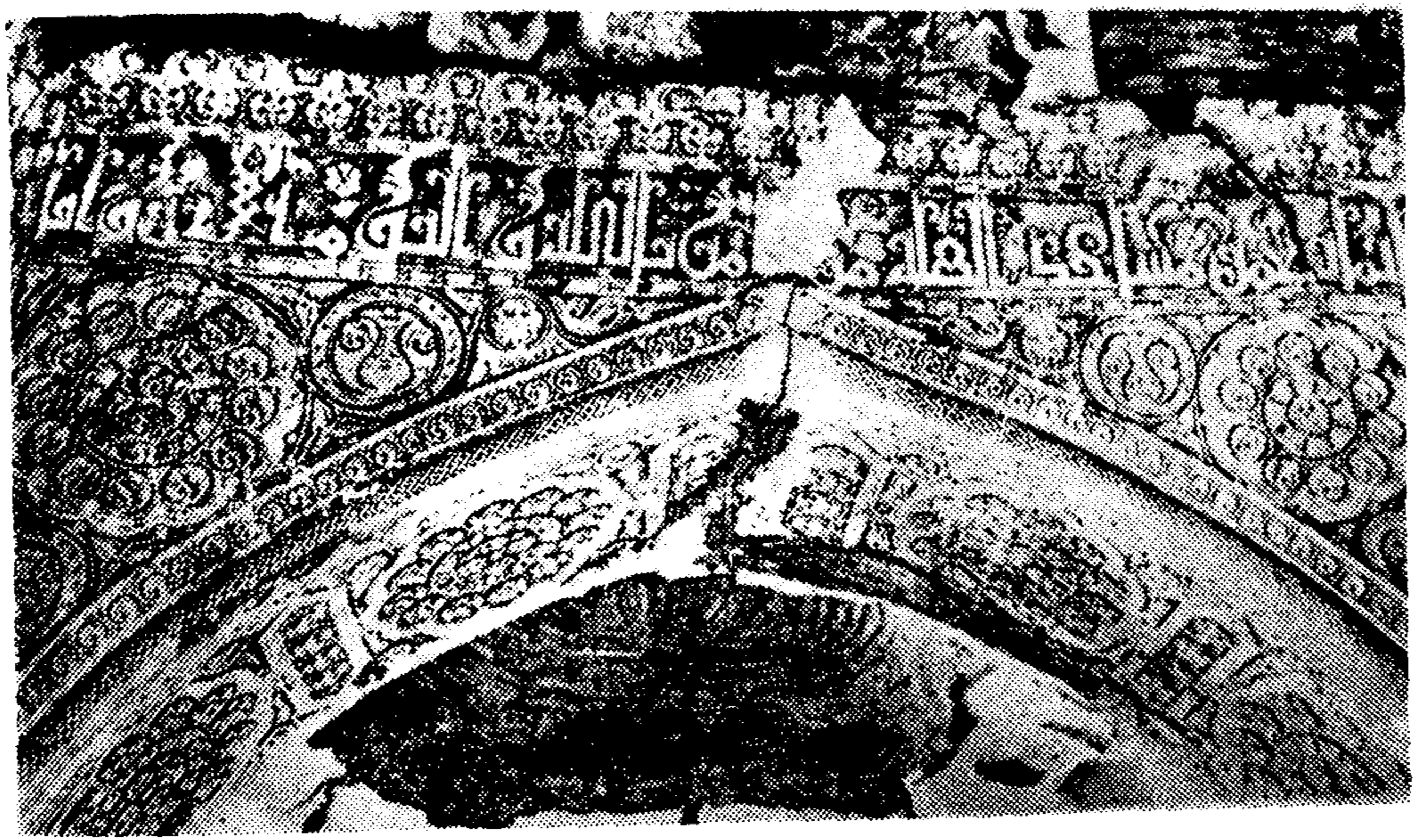

۵۱ نمونهٔ خط کوفی مسجد نایین ۳۵۰ ه

pdf.tarikhema.org
tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.ir

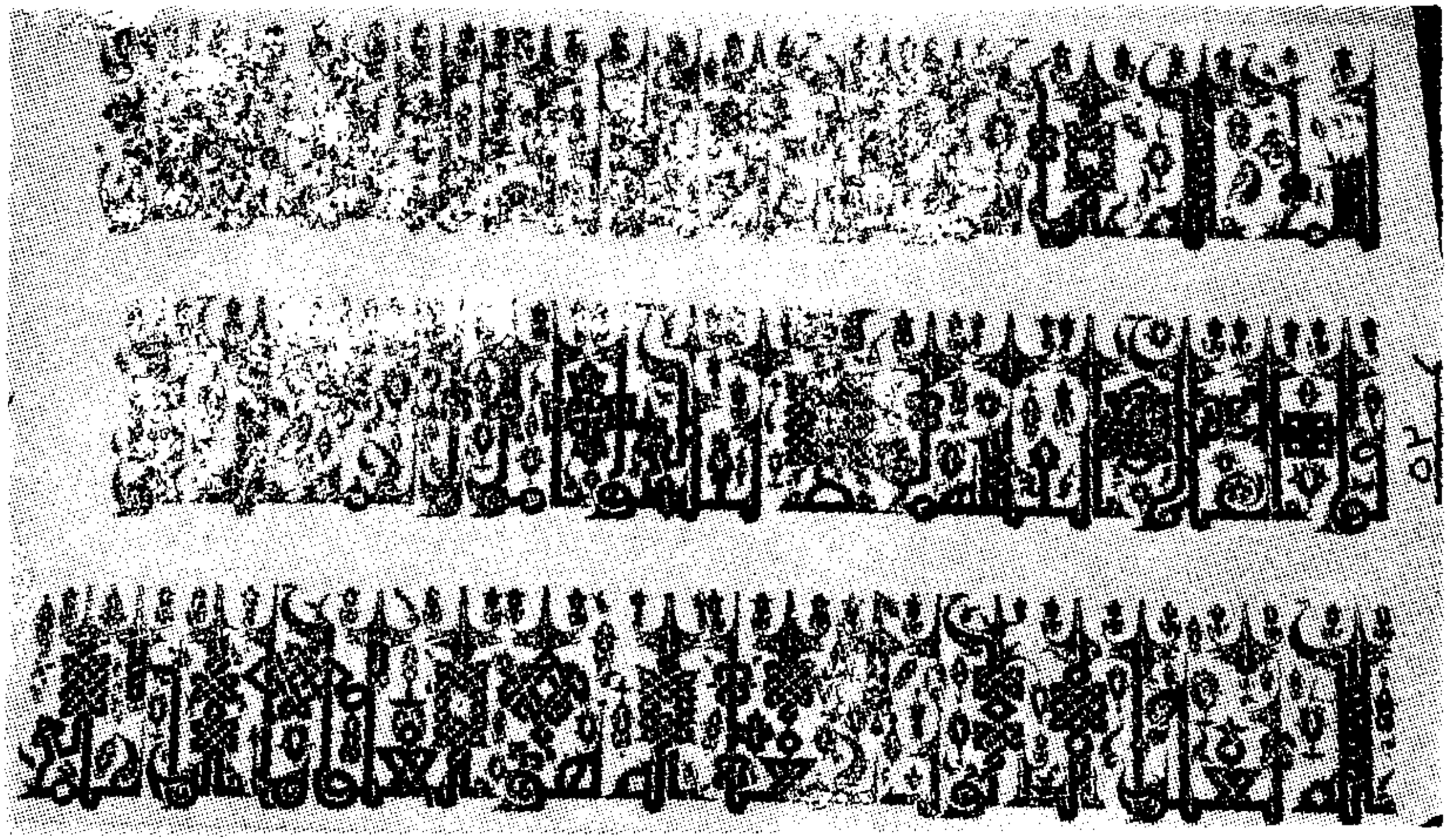

۵۲ خطکو فی‌تزئینی مقبره‌پیرعلمدار ۴۱۸ ه

(از سروی آرت پر شیا)

tarikhema.org
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

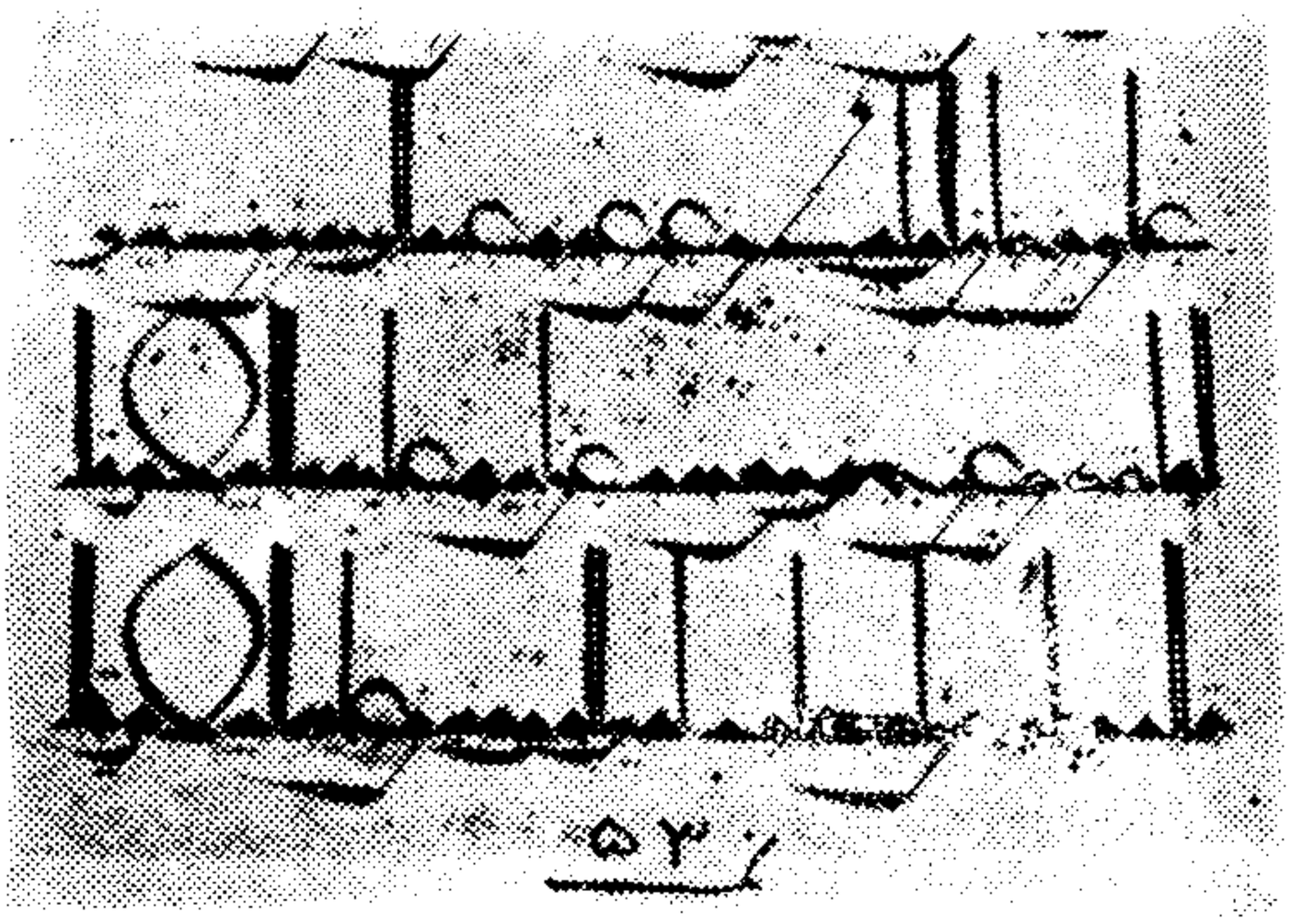

خط پیر آموز کتاب صفات الشیعه نوشتهٔ ۳۹۱ قمری

قرآن عظیم به خط پیر آموزقرن ٤ ه در مشهد رضوی

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

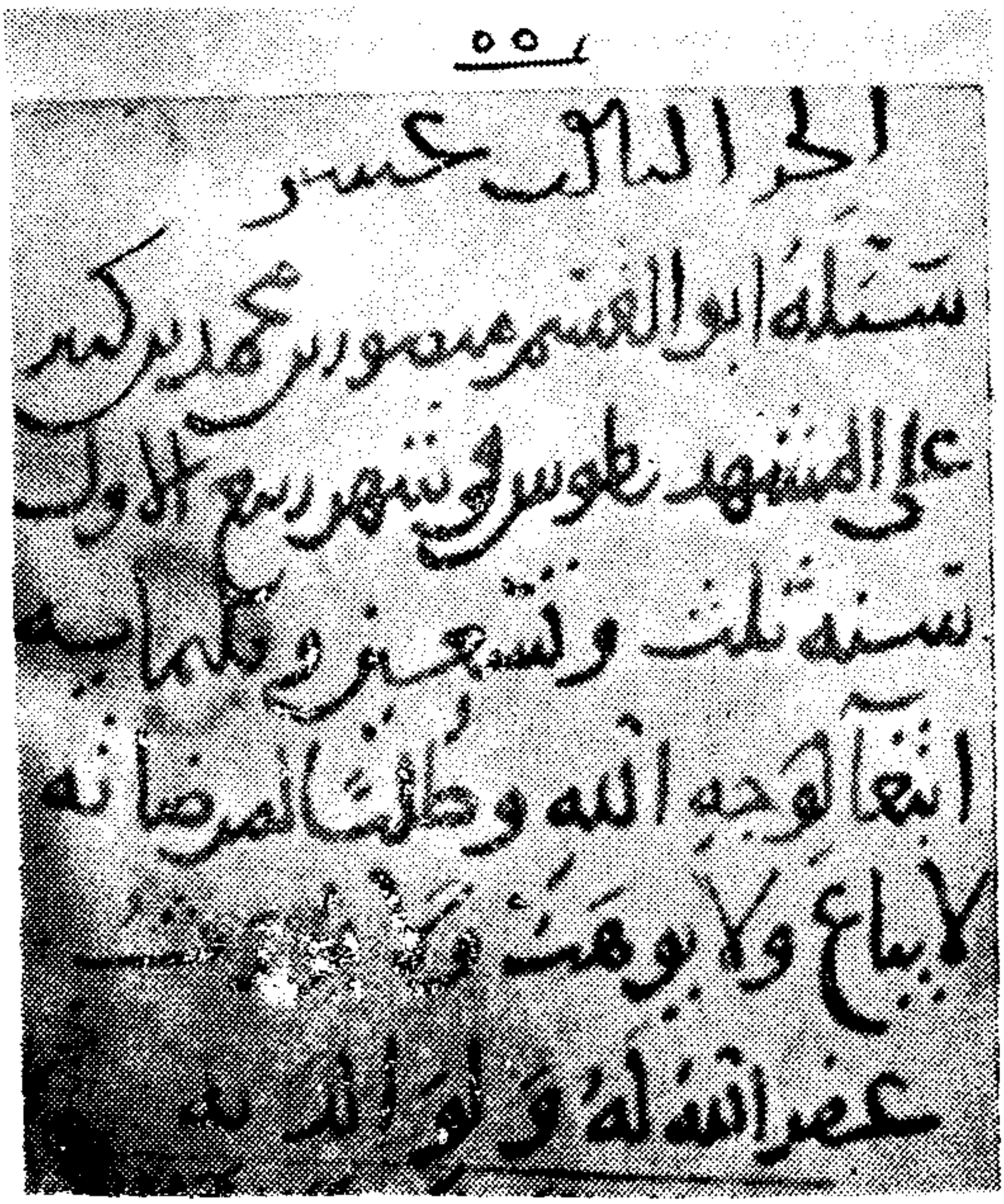

۵۵ صفحهٔ آخر قرآن عظیم بخط ابوالقاسم منصور هروی وزیر سلطان محمـود، نوشته ۳۹۳ ق درآستان رضوی‌مشهد
(از گنجینه قرآن)

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

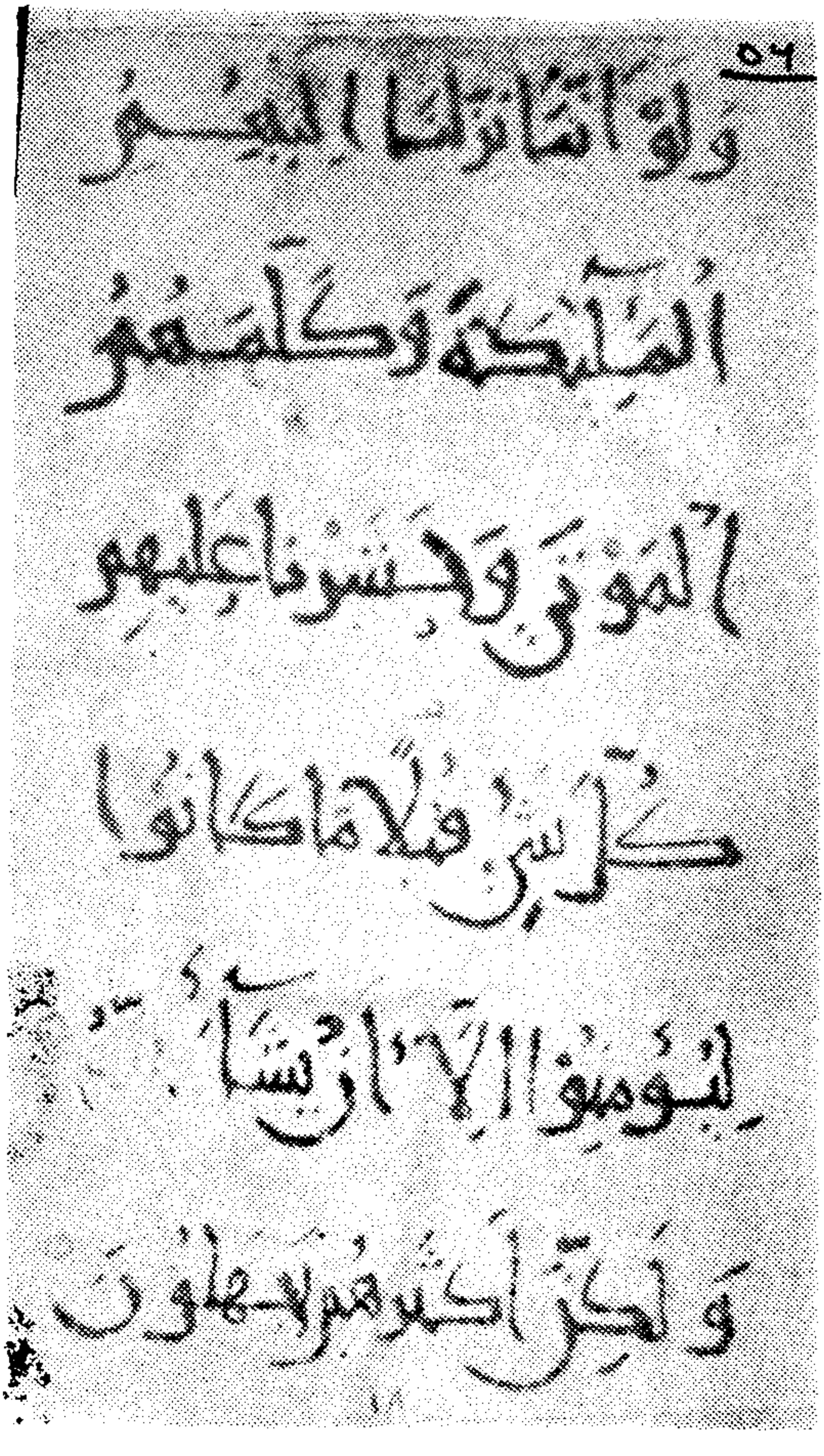
٥٦
الحمد لله وكفى
الصلوة على نبيه المصطفى
وعلى آله الذين هم لأوامره ممتثلون
وعلى أصحابه الذين هم لنواهيه مجتنبون

٥٦ خط ابو البركا ت رازی ٤٢١ ق قرآن شریف آستان رضوی مشهد

(گنجینهٔ قرآن)

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۵۷ قرآن شریف به خطعثمان وراق غز نوی ٤٦٦ قدرآستان رضوی مشهد

(از گنجینه قرآن)

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

mandegar.tarikhema.org

۵۸

۱۷۹-

۵۸ نو شته آرامگاه امیر سبکتگین در غز نه حدود ۳۸۷ ق

tarikhema.ir

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

tarikhema.ir

۵۸ نوشتهٔ قبر سلطان محمود در غزنه حدود ۴۲۱ ق خط کوفی

tarikhema.org
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

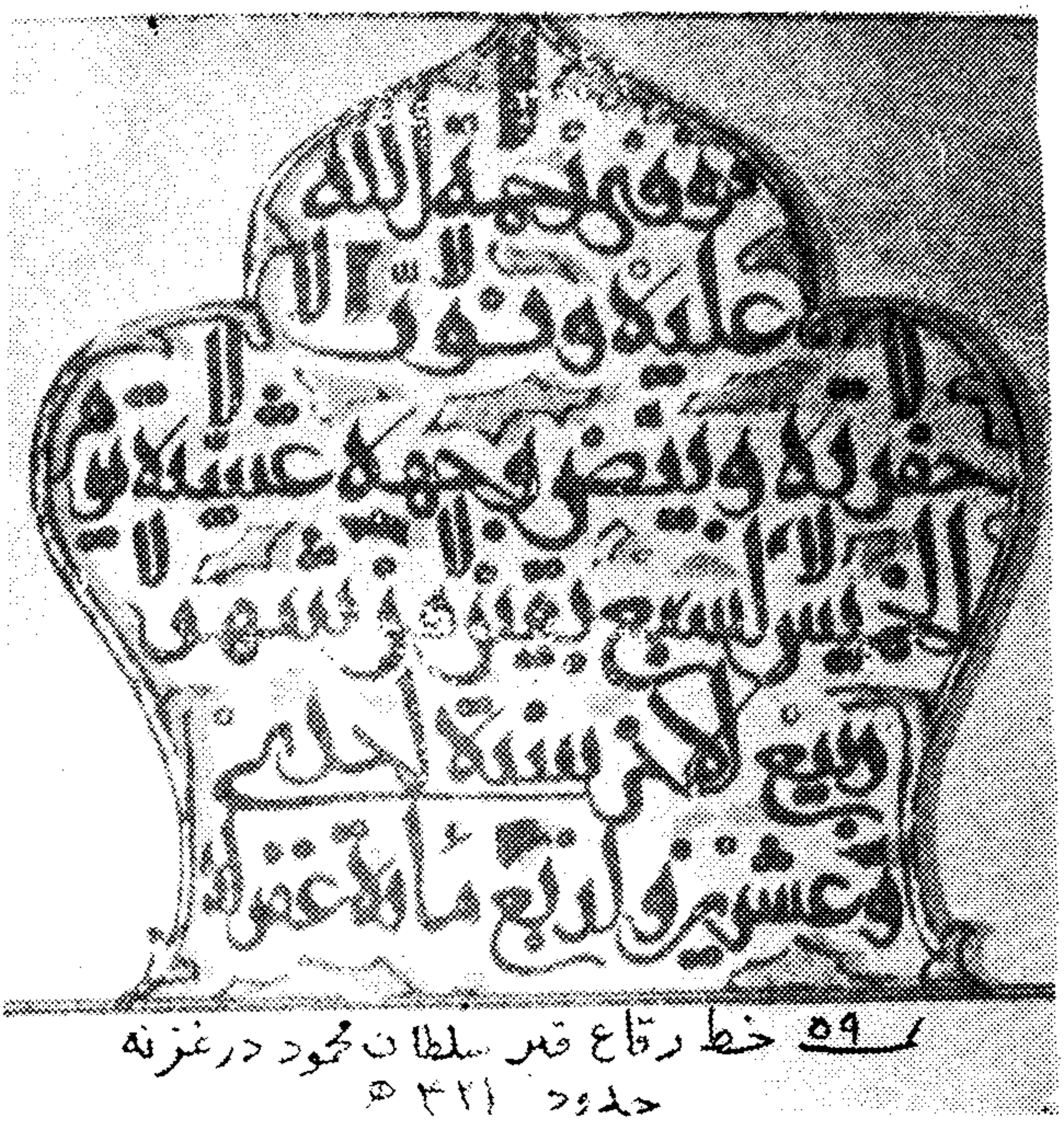

۵۹ خط رقاع قبر سلطان محمود در غزنه
حدود ۴۲۱ ه

عینا نقل بخط شیخ محمد رضا هروی

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

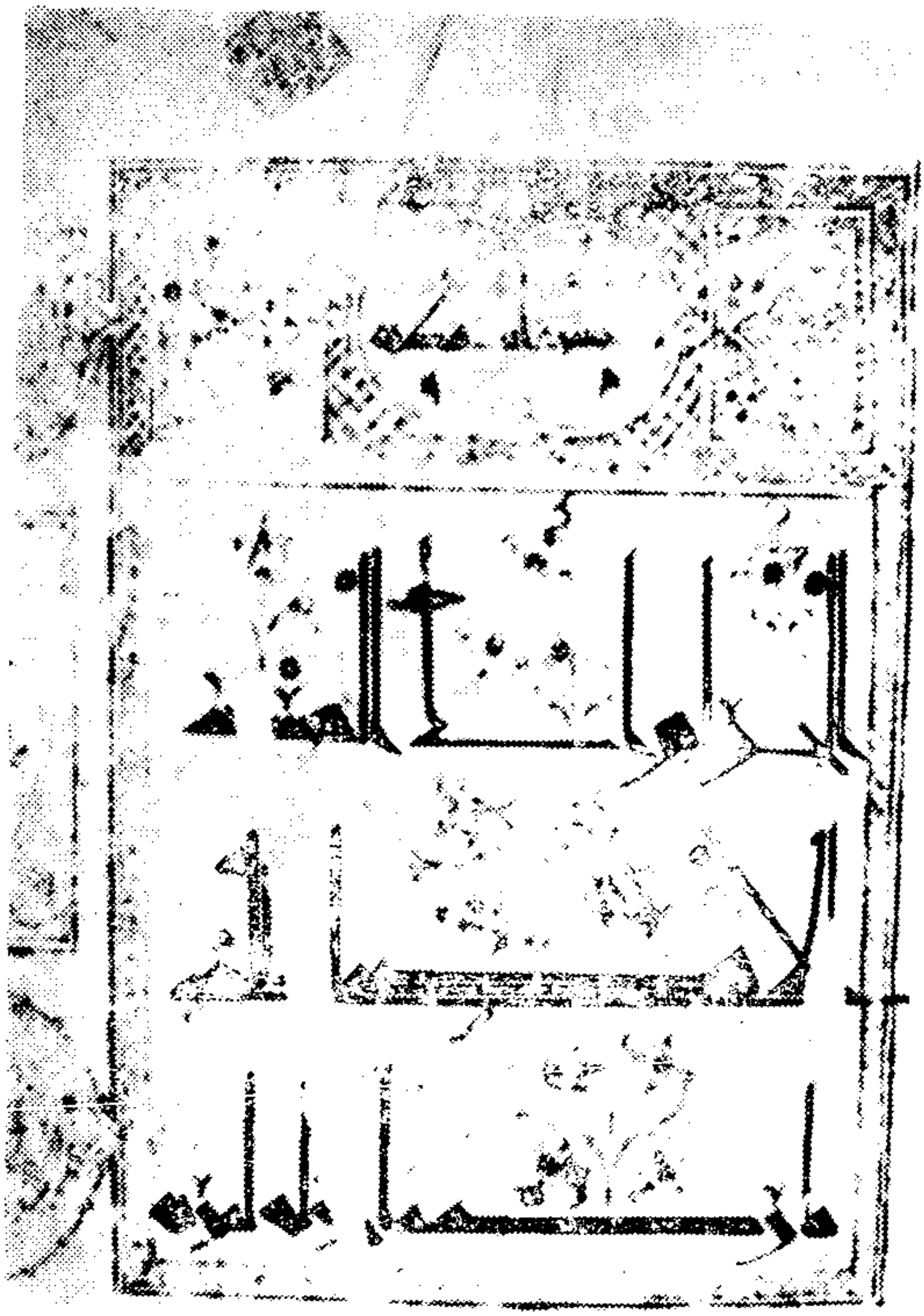

صفحه قرآن عظیم به خطابوبکر بن احمد غـز نـو ی
٥٦٦ق در موزهٔ مصر . (از سروی هنر پر شیا)

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

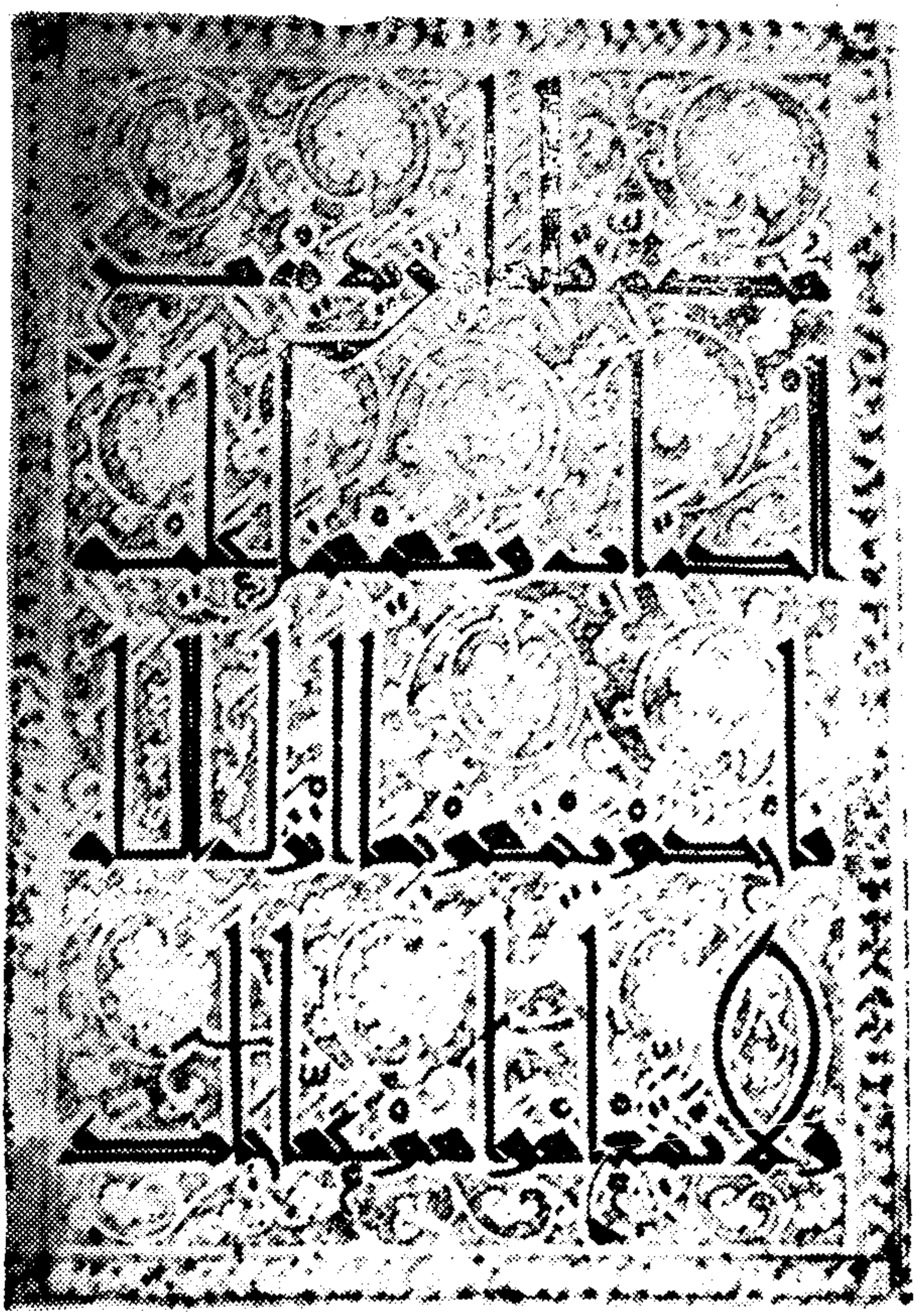

٦١ تلفیق خط کـو فـی با پیر آموز در قرآن شـر یـف
مجمو عهٔ چستر بیتی لندن (از سروی هنر پرشیا)

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۶۲ قرآن‌عظیم‌که در۵۰۰ق‌در شهر بست نوشته شده در کتابخانه ملی پاریس . (از سروی هنر پرشیا)

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

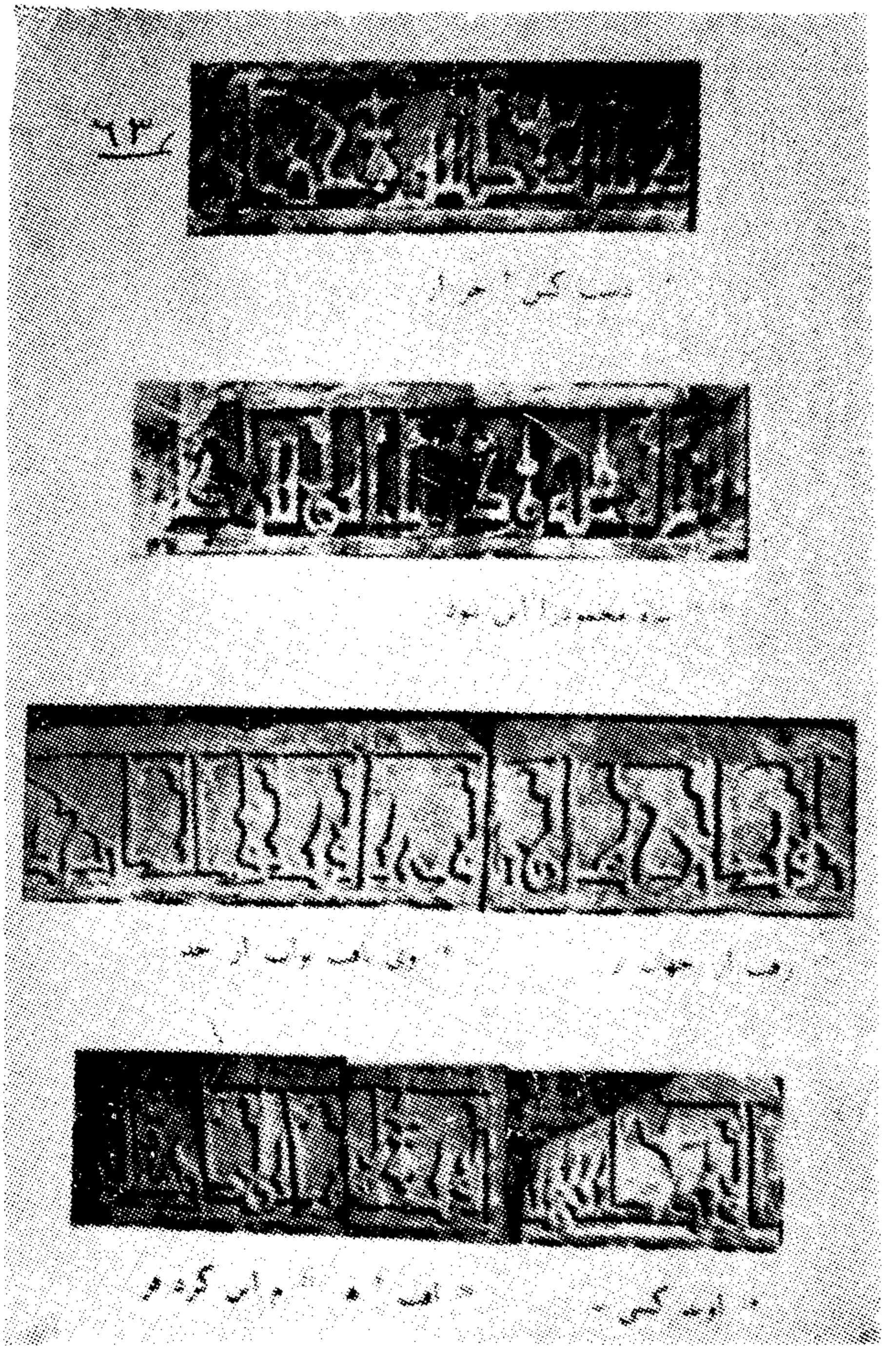

۶۳ نمونه های خطوط کوفی عبارات زبان دری از بقایـای قصر مسعود سـوم در غز نه حدود ۵۰۰ ق

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

٦٤ خطوط کـو فی جا مـع اولیا در غزنه

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

۶۵ خط کوفی تزئینی رباطشرف‌سرخس در حدود ۴۵۰ ق
(از مجلهٔ هنر و مردم ۵۲)

pdf.tarikhema.org
tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

٦٦ نمونهٔ خط کوفی متمایل بـه‌نسخی هرات ٥٣٠ ﻫ
از سنگ مزار درخواجه عبدالله‌طاقی ـ موزهٔ هرات .

١ ـ بسم الله
٢ ـ الرحمن الرحیم .
٣ ـ هذا قبر الشیخ
٤ ـ الـر ضی العابد محمد بـن‌اسمعیل
٥ ـ الغوری ، بتاریخ یوم الاربع
٦ ـ العشرون من جمادی الاول(کذا)
٧ ـ سنه ثلثین و خمسما ئه ...
٨ ـ له ولوالدیه ولمن ...

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

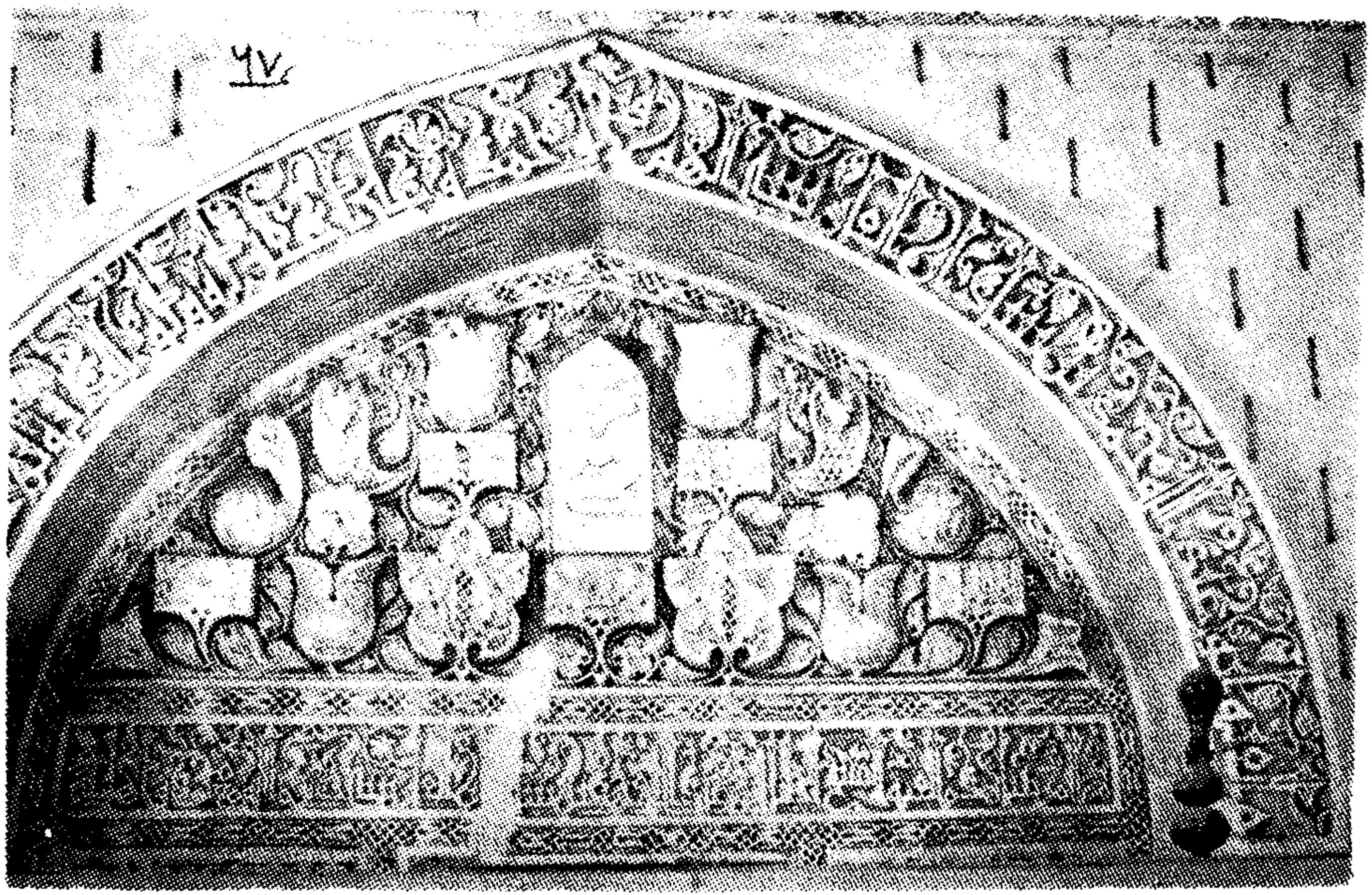

۶۷ تکامل خط تزئینی کوفی برمزار امام یحیی درجوزجان حدود ۴۳۰ ق

pdf.tarikhema.org
tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

نمبر ٦٨

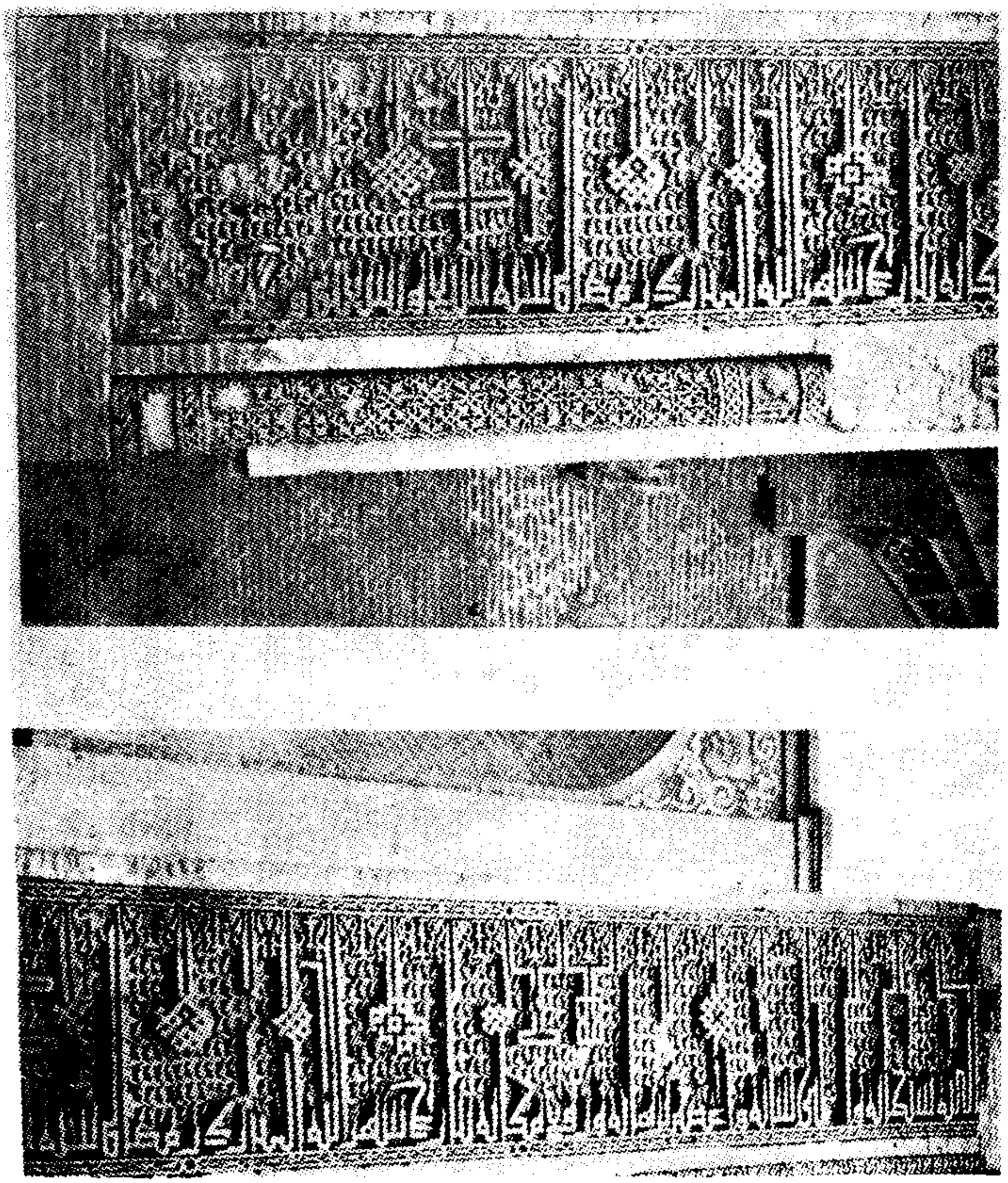

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

خوانش ٦٨

كتيبهٔ بناء مسجد هرات در عصرغياث الدين محمد سام غورى ٥٩٧ ﻫ

١ ـ السطان‌المعظم ، شهنشاه‌الاعظم ، مـالك رقاب الامم ، مـو لى ملوك العرب وا لعجم ، سلطان ارض‌الله ، حافظ بلاد الله ، معين خليفه .

٢ ـ غياث الدنيا و الدين ، معزالاسلام والمسلمين ، نظام العالم ، ابو الفتح محمد بن سام قسيم امير المؤمنين انار الله بر ها نه ..

١ ـ (امر) ببناء هذه المسجد من‌خالص ماله السلطان المعظم ، شهنشاه الاعظم ، مالك رقاب‌الامم ،مولى‌ملوك العرب والعجم ...

٢ ـ ...الله سلطانه،واعلى شانه‌واعظم برهانه ورفع مكانه ، بتاريخ شهر الله المبارك رمضان سنه سبع‌و تسعين و خمسمائه .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

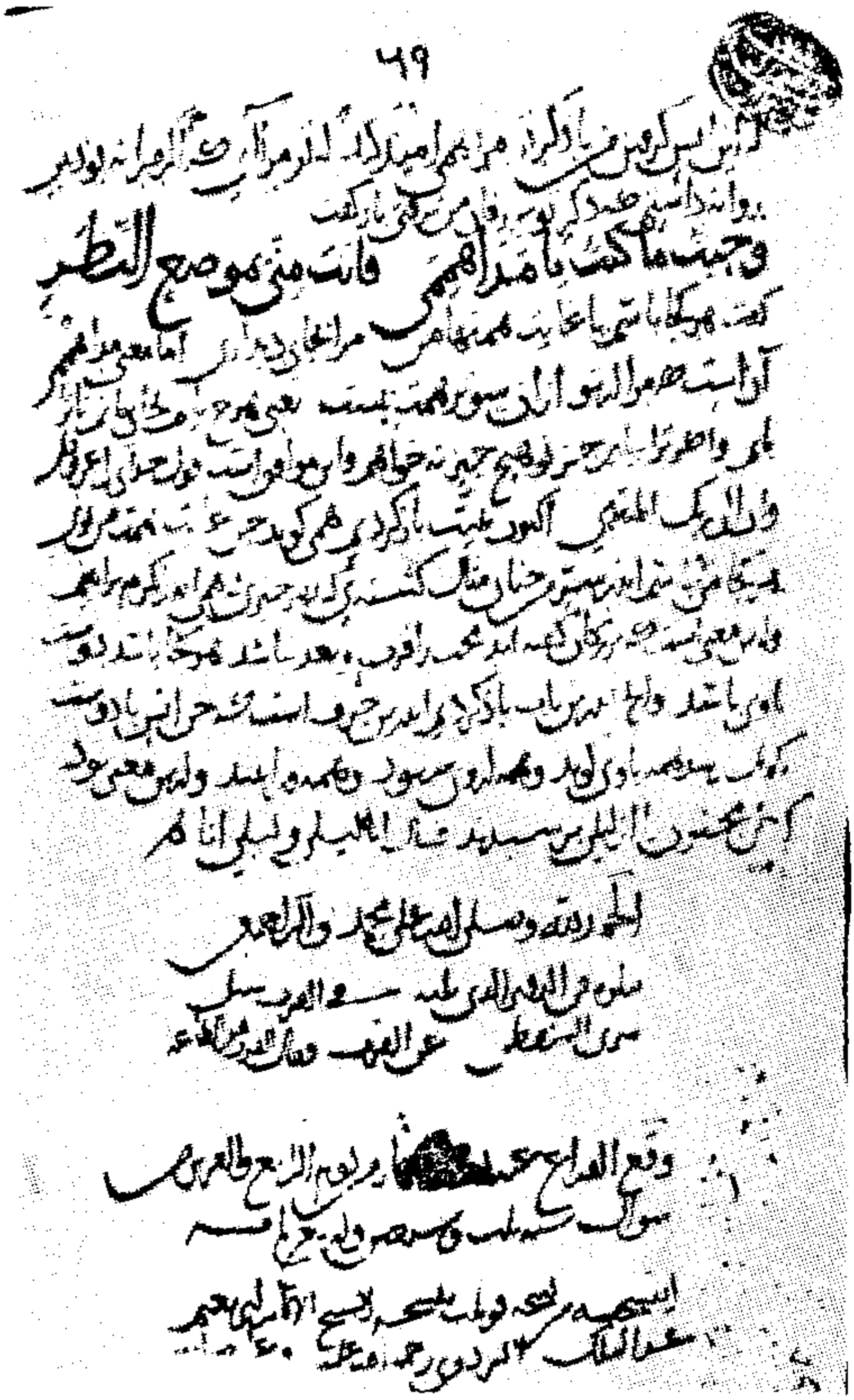

٦٩ صفحهٔ آخر شرح التعرف موزهٔ کراچی ٤٧٣ ق

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۷۰ صفحهٔ اول کتاب هدایة المتعلمین ۴۷۸ ق
نسخه کتابخانه بادلیان آکسفورد

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

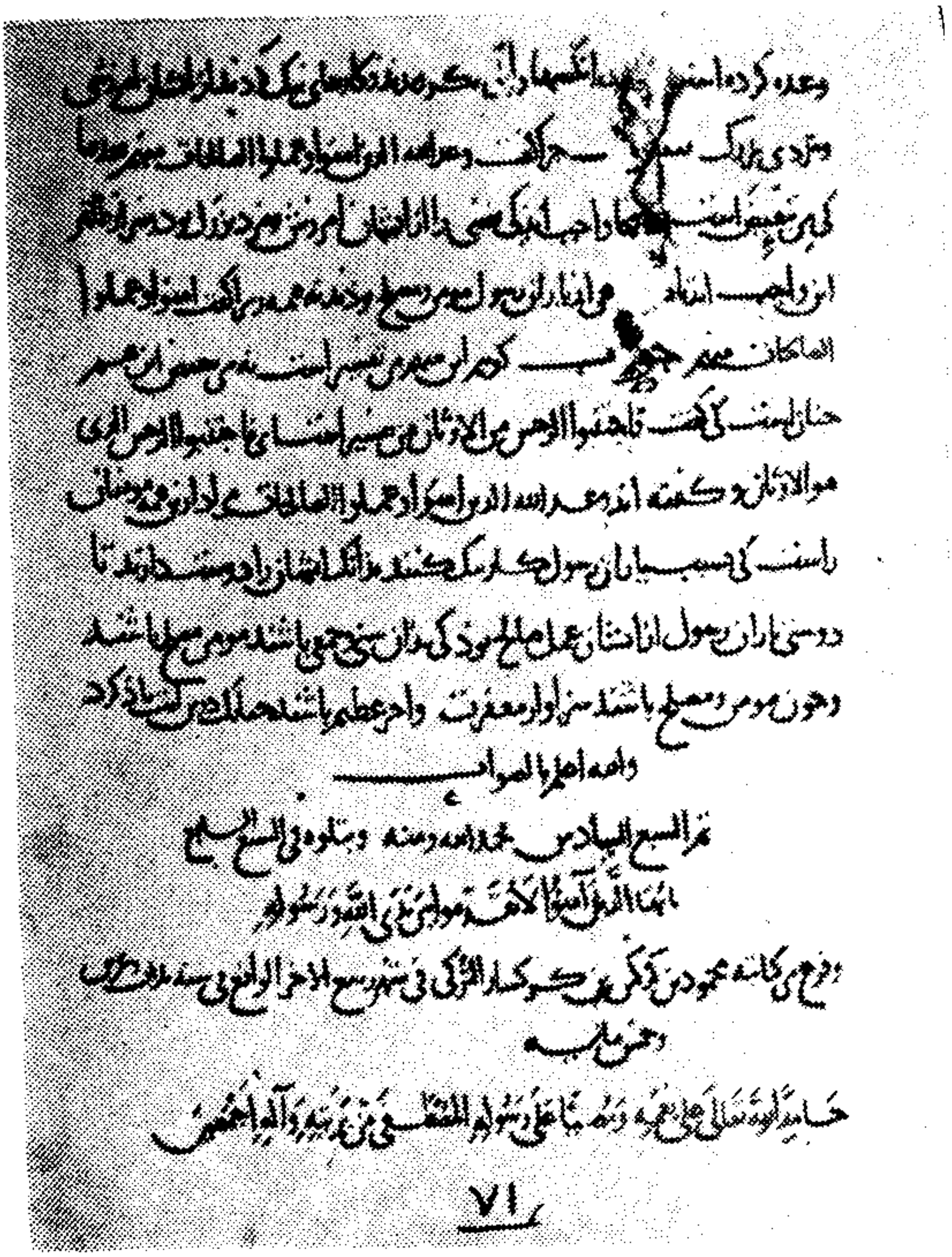

صفحهٔ آخر تفسیر سورآبادی ۵۲۳ق
نسخهٔ اند یا آفس لندن

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

شكل ٧٢

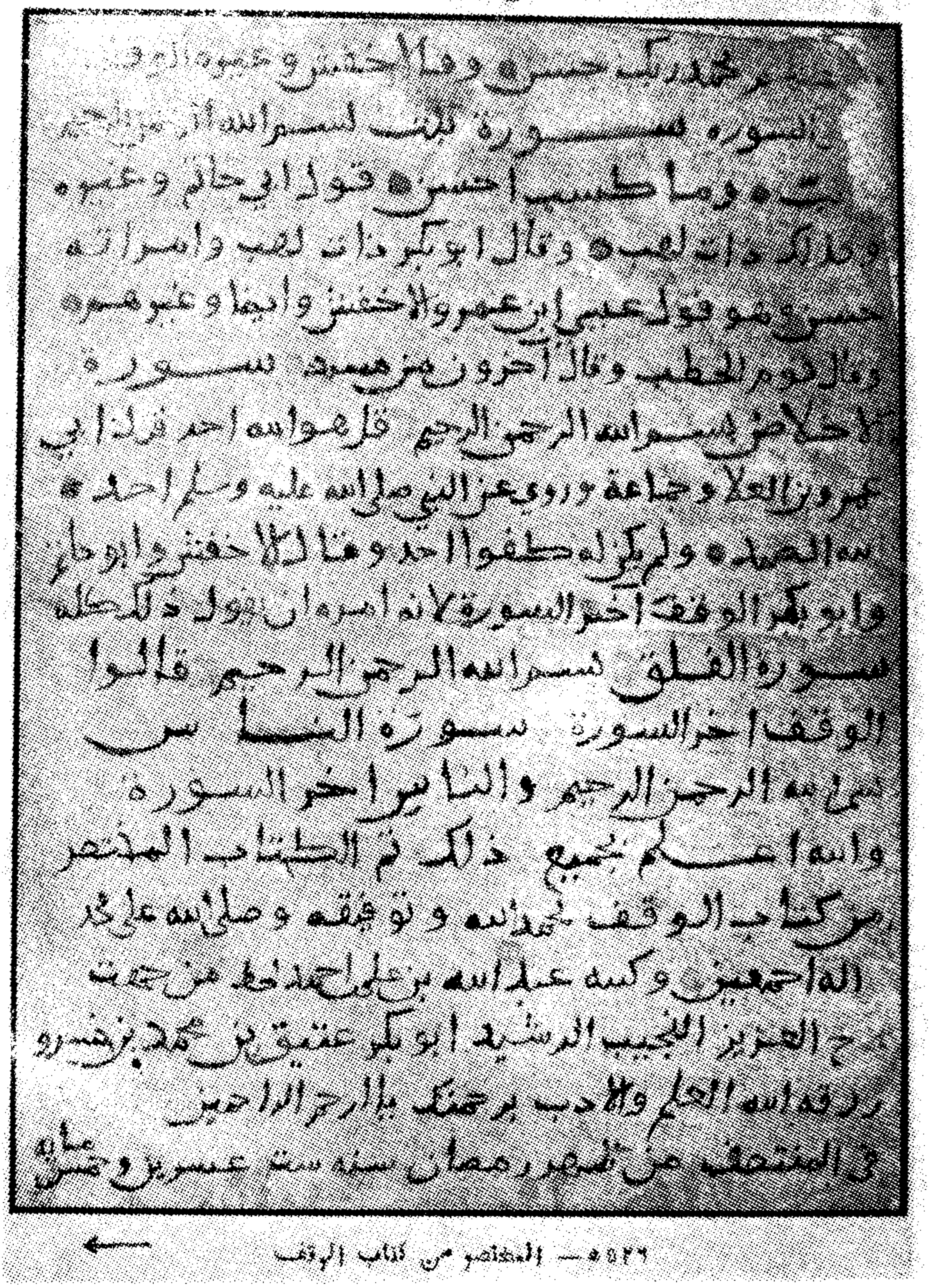

٥٢٦ هـ — المختصر من كتاب الوقف

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

این نسخه مختصر کتاب الوقف‌در٥٢٦ ه بخط عبد الله بن علی نوشته شده که نمونهٔ نسخی اواسط قرن٦ ه است .

این نسخه برای ابوبکر عتیق بن‌محمد بن خسرو نو شته شده ، که ظاهراً همان مولف تفسیر سورآبادی‌باشد !که درکتاب السیاق عبدالغافر نامش ابوبکر عتیق بن محمد متو فا٤٩٤ ه است .

نه بدین حساب‌بایدنویسنده همین نسخهٔ ٥٢٦ ه نباشد .

اگر چه مولوی محمد شفیع مرحوم‌ین هردو ابوبکرعتیق‌رایکنفرشمرده ولی بین وفات ابو بکر عتیق سور آبادی مفسر ، واین ابوبکر عتیق فاصله سی ساله موجود است ، چون‌در ٥٢٦ ه این شخص جوان رشید مستحق دعای رزقهٔ الله العلم والا دب‌بوده بنا برین باید سال وفات سور آبادی ، او قات پیدا یش وی باشد .

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

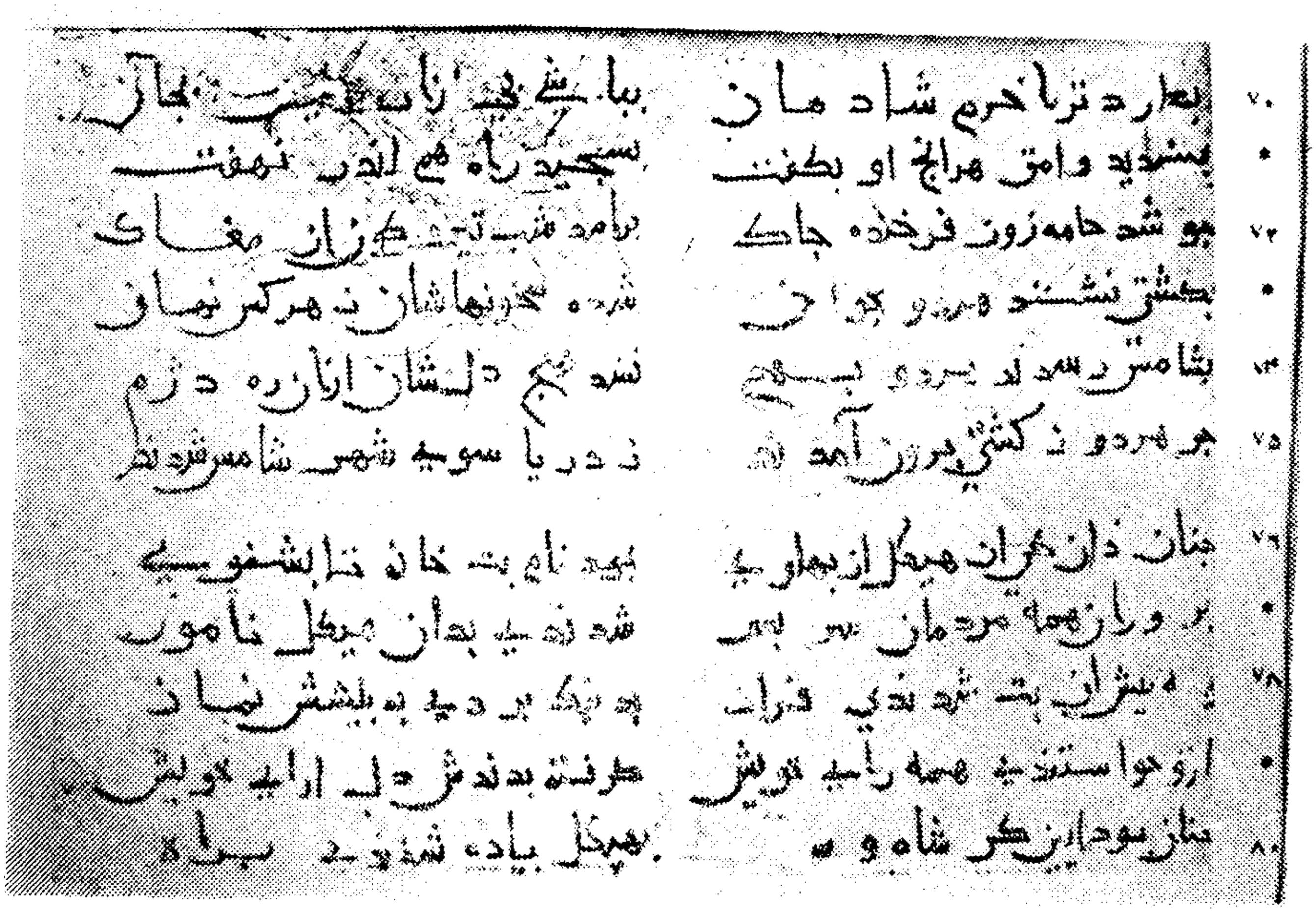

بفرمود تا خرم شاد مان
بشوید وآمق مزاج او بگفت
بیو شد جامه زرین فرخنده جای
بخشش نشستند و رود بزم ساز
بیامد بسی لشکر و بوم بهر
بیاسود تا روز شد نیلگون
بیامد بدان جایگه بنگرید
بدریا سوی شهر شاه مرز بان
بیامد بدان خانه شاه بشتافت
بیامد شب تیره گردان مغاک
بیامد بدان هیکل نامور
بیامد بدان هیکل بیاده شدند
بیامد بدان هیکل از بهر چیز
بیامد بدان هیکل از بهر چیز
بیامد بدان هیکل از بهر چیز
بیامد بدان هیکل از بهر چیز
بیامد بدان هیکل از بهر چیز

نمبر ۷۳ به صفحهٔ آینده رجوع شود

pdf.tarikhema.org
tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

بـدارد تـرا خـرم (و) شادمان ببا شی بـی آزا د و ایـمن بجان
پسند یـد وا مق هر انچ او بگفت بسنجید را ه هـم انـدر نهفـت
چو شد جامه روز فر خنده چا ك برا مد شب تیره گون از مغا ك
بکشتی نشستند هر دو جـوا ن شده سخو نهاشان زهرکس نهان
بشدا مس ر سید ند هر دو بـهم نشد هیچ د لشان تذان ره د ژ م
چون هردوز کشتی برون آمدند ز دریا سوی شهر شامس شد ند
چنان دان کی آن هیکل‌از پهلوی بـود نـام بت خانه تا بشنو ی
برو زان همه مر دمان سر بسر شدندی بدان هیـکل نـا مـو ر
همه پیش آن بت شدندی فر ا ز بـد(و) نیك‌بردی بـه‌پیشش نماز
ازو خوا ستندی همه رای خو یش گرفته بد ند ش دل آرای خویش
چنان بود آیین کی شاه و سپـاه بهیکل پیا ده شد ندی بـر ا ه

نمبر ۷۳

نیم صفحه از کتاب خطی وامق‌وعذرای عنصری (متوفا ٤٤١ ﻫ) که یك نسخهٔ ناقص‌آن‌دارای ۳۵۳ بیت‌در سکـهرسنده بـدست آمـده و تاریخ نو شتن آن بین ٤۰۰ ـ ۵۰۰ﻫ تخمین می شود . این کتاب خطی پیش از ٥۲٦ ﻫ در ملك سری زکی‌بن محمد بن علی عبد الحمید بامیانی بود (طبع لاهور ۱۹٦۷م به‌ترتیب‌وحواشی دکتر محمد شفیع مرحوم)

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

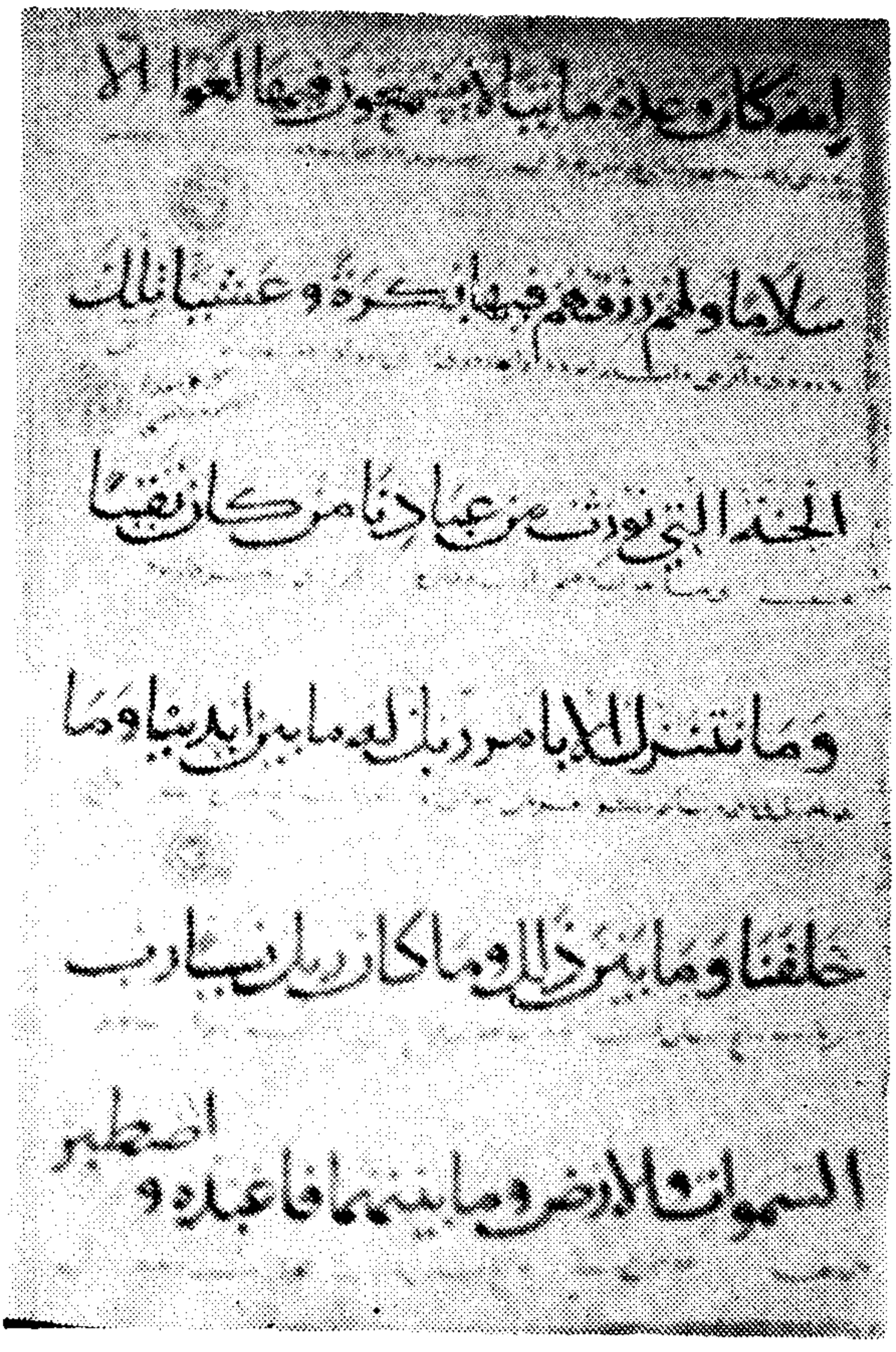

۷٤صفحهٔ آخر قرآن شریف بخط محمد بن عیسی که برای سلطان غور غیاث الدین محمد سام نوشته شده ۵۸٤ ق .
(موزهٔ ایران باستان ـ از مجلهٔ هنرو مردم)

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۷۵ نمونهٔ خط رساله دری بخط دولتشاه تولکی که از بامیان بدست آمده
۶۱۲ ق

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

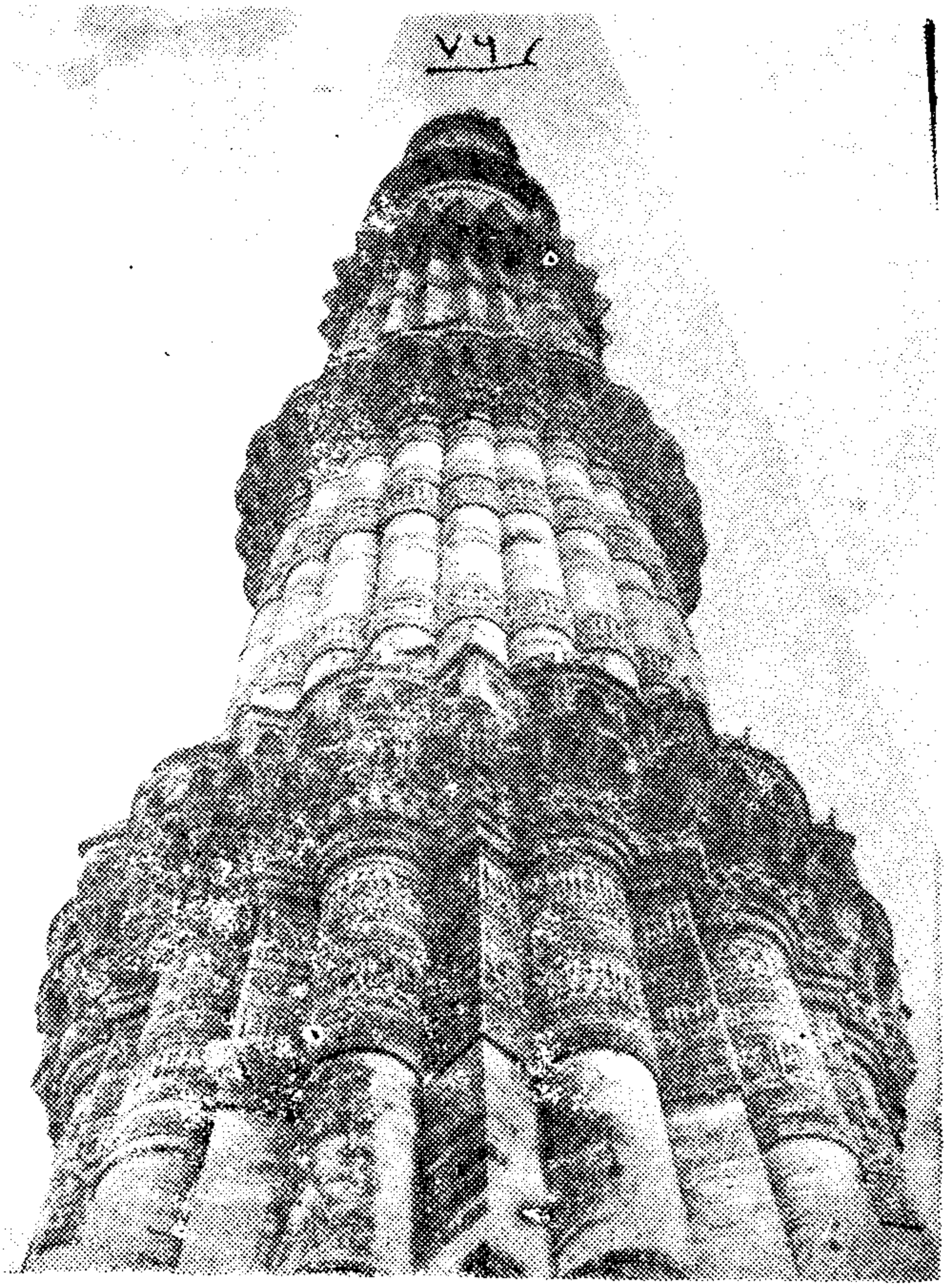

٧٦ خطوط کو فی قطب منار دهلی٥٩٦ ق .

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

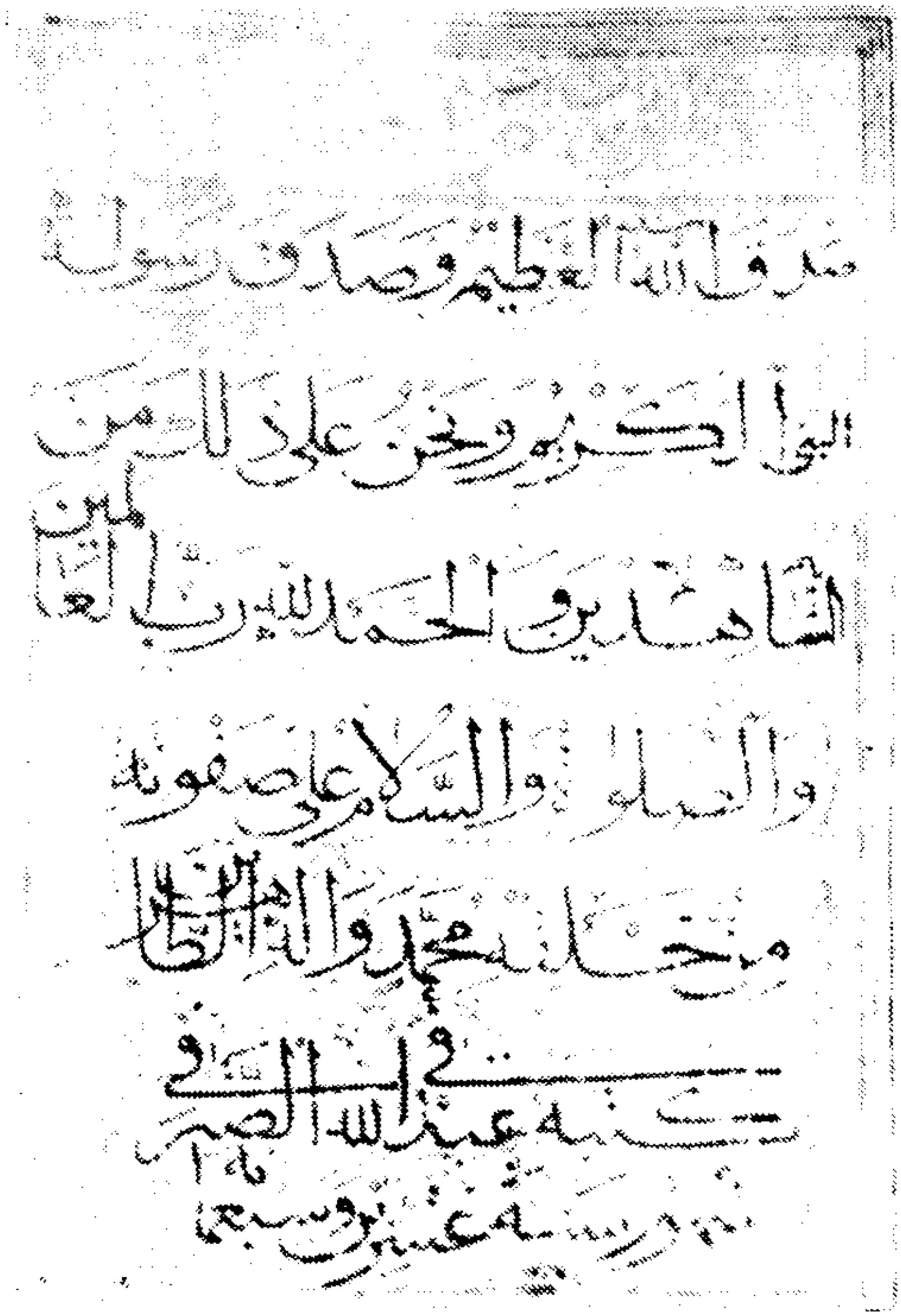

۷۷ صفحهٔ آخر قرآن بخط عبد الله صیر فی ۷۲۰ ق گنجینه مشهد رضوی .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۷۸

۷۸ خط رقاع نمای سلطان شاه‌برظرف هرات ۷۷۷ ق

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

۷۹ نوشتهٔ مسجد الرشید بن محمد در باکو ٤٧١ ق
(از مسلم کالگرافی)

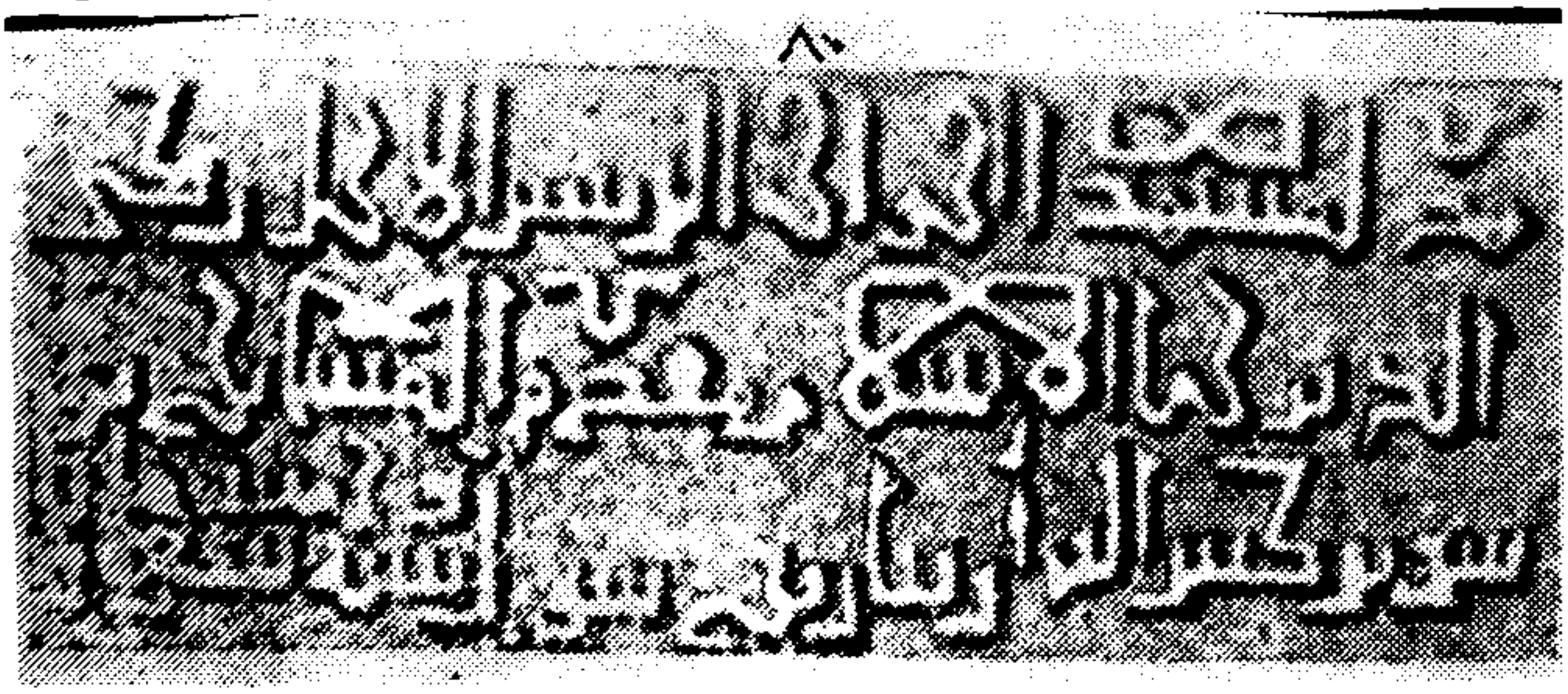

۸۰ کتیبهٔ قبر یوسف بن کبیر در باکو ٥٥٧ ق
(از مسلم کالگرافی)

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

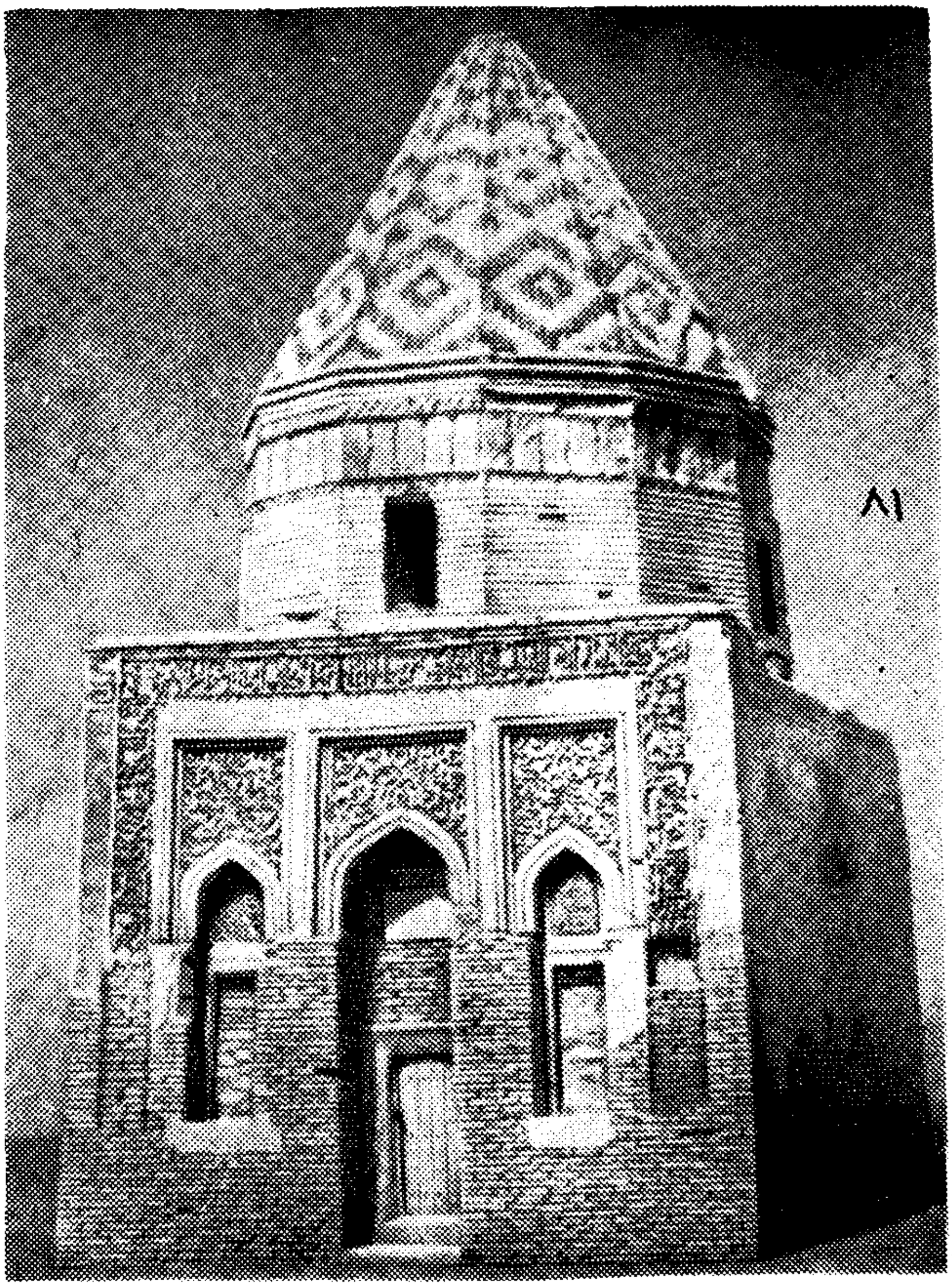

۸۱

۸۱ نوشتهٔ بنای مشهور به قبرفخرالدین رازی (؟) در اورگنج کهنه
قرن ۱۲ م

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

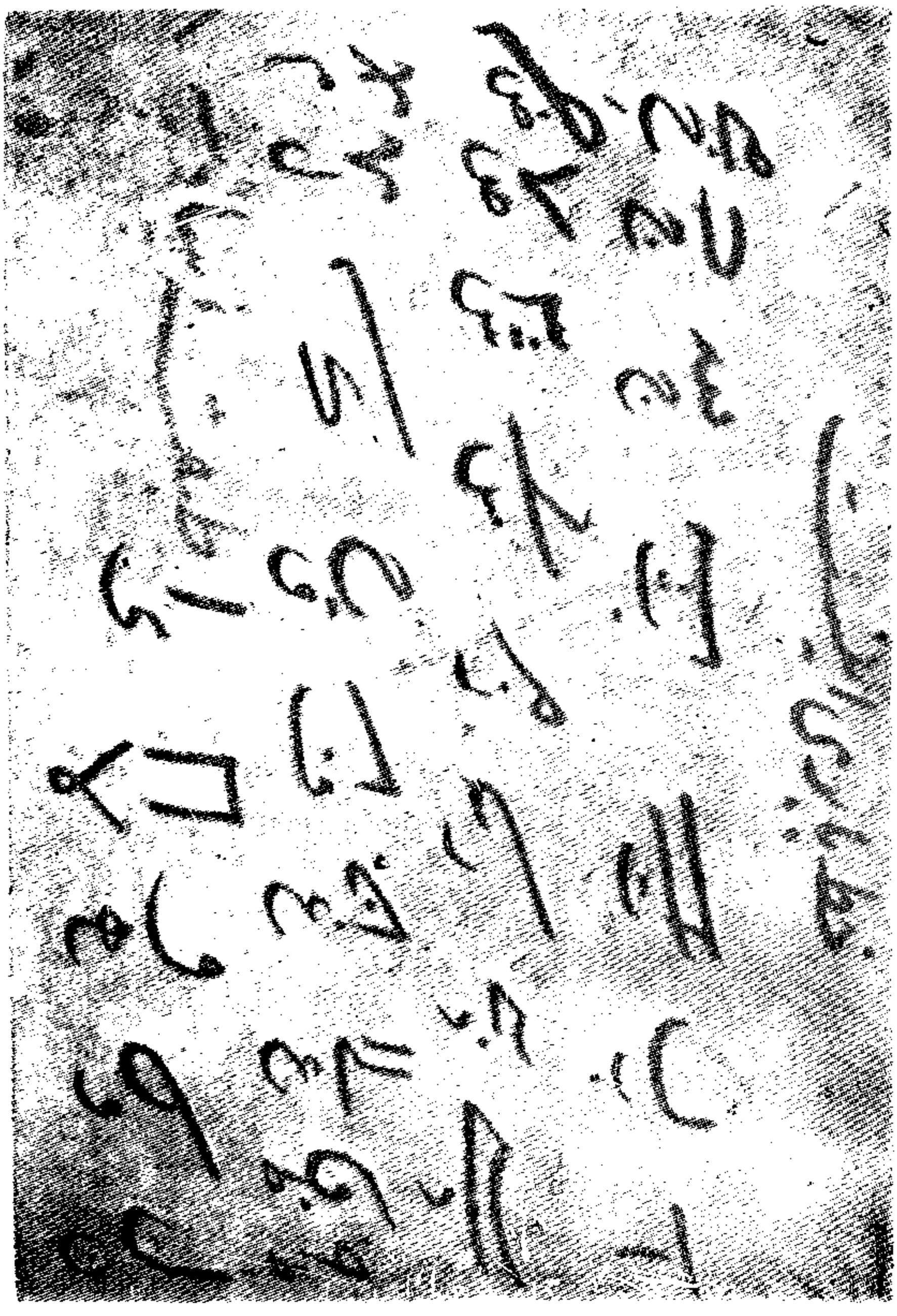

۸۲ نمونهٔ الفبای بابری از عجایب الطبقات خطی تالیف محمد طاهر بلخی ۱۰۵۵ ق

-۲۰۶-

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۸۳ یك صفحهٔ ازقرآن عظیم بخط ناشناخته در مشهد رضوی که دران سورهٔ قل یا ایهاالکا فرون ـ اذاجا ءنصرالله ـ تبت یدا ـ قل هـوالله احد نوشته شده است .

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

جدول مقایسوی حروف عربی وخط بابُری باخط مصحف مشهد

عربی	بابری	مشهد	عربی	بابری	مشهد	عربی	بابری	مشهد
ا	ـــ	ـــ	ز	ـــ	ـــ	ق	ح	ـــ
ب	ن	ـــ	س	ـــ	ـــ	ك	ـــ	ـــ
ت	ـــ	ـــ	ش	ـــ	ـــ	ل	ـــ	ـــ
ث	ـــ	ـــ	ص	ـــ	ـــ	م	ـــ	ـــ
ج	ـــ	ـــ	ض	ـــ	ـــ	ن	ـــ	ـــ
ح	ـــ	ـــ	ط	ـــ	ـــ	و	ـــ	ـــ
خ	ـــ	ـــ	ظ	ـــ	ـــ	ه	ـــ	ـــ
د	ـــ	ـــ	ع	ـــ	ـــ	لا	ـــ	ـــ
ذ	ـــ	ـــ	غ	ـــ	ـــ	ى	ـــ	ـــ
ر	ـــ	ـــ	ف	ـــ	ـــ	ـــ	ـــ	ـــ

* در عکس چهار صفحه که بمن رسیده حرف ظ نیست .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

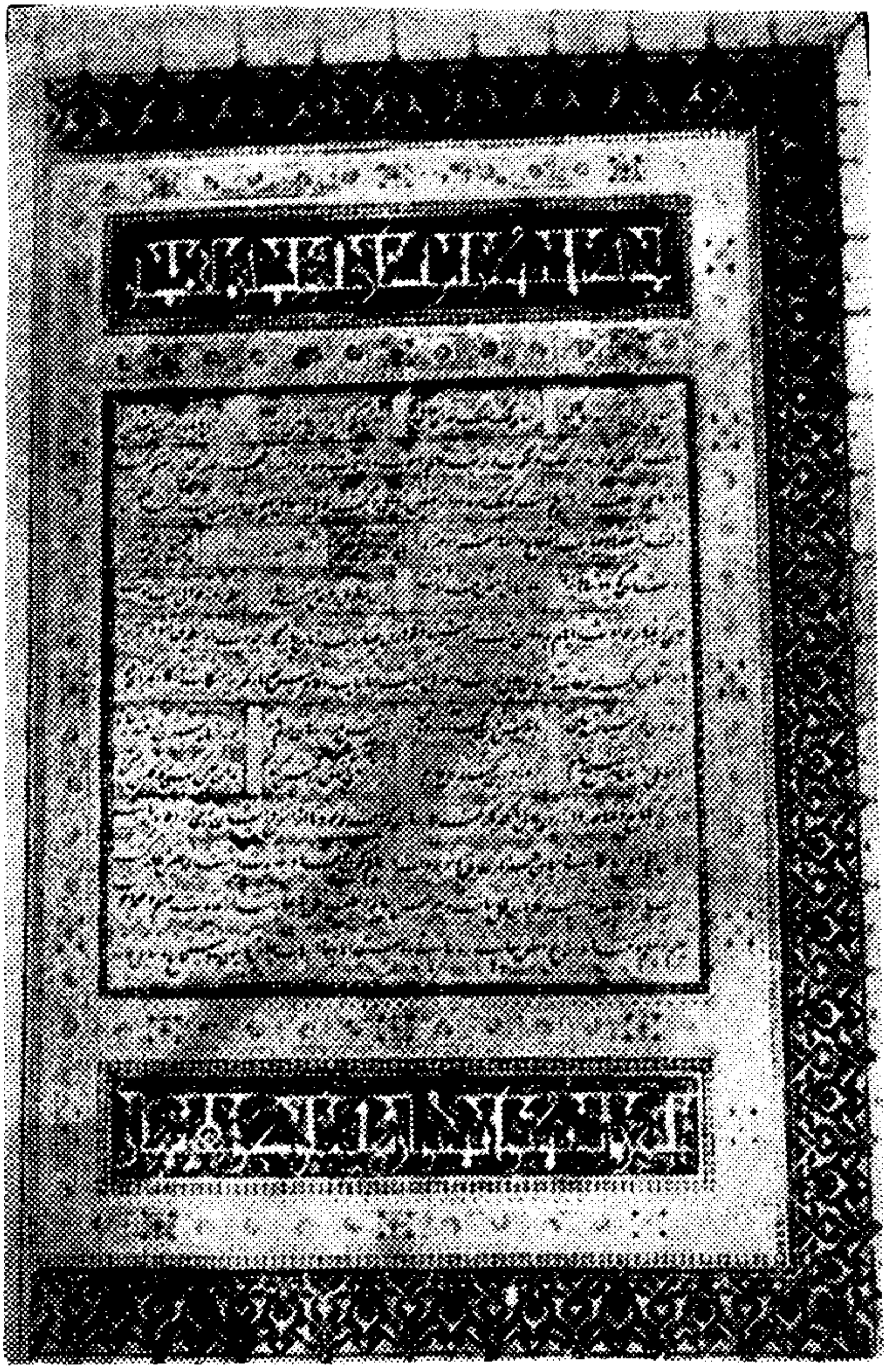

۸۵ صفحهٔ اول شاهنامهٔ بایسنقری
۸۸۳ ق در موزه گلستان تهـران
(از سروی هنر پرشیا)

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

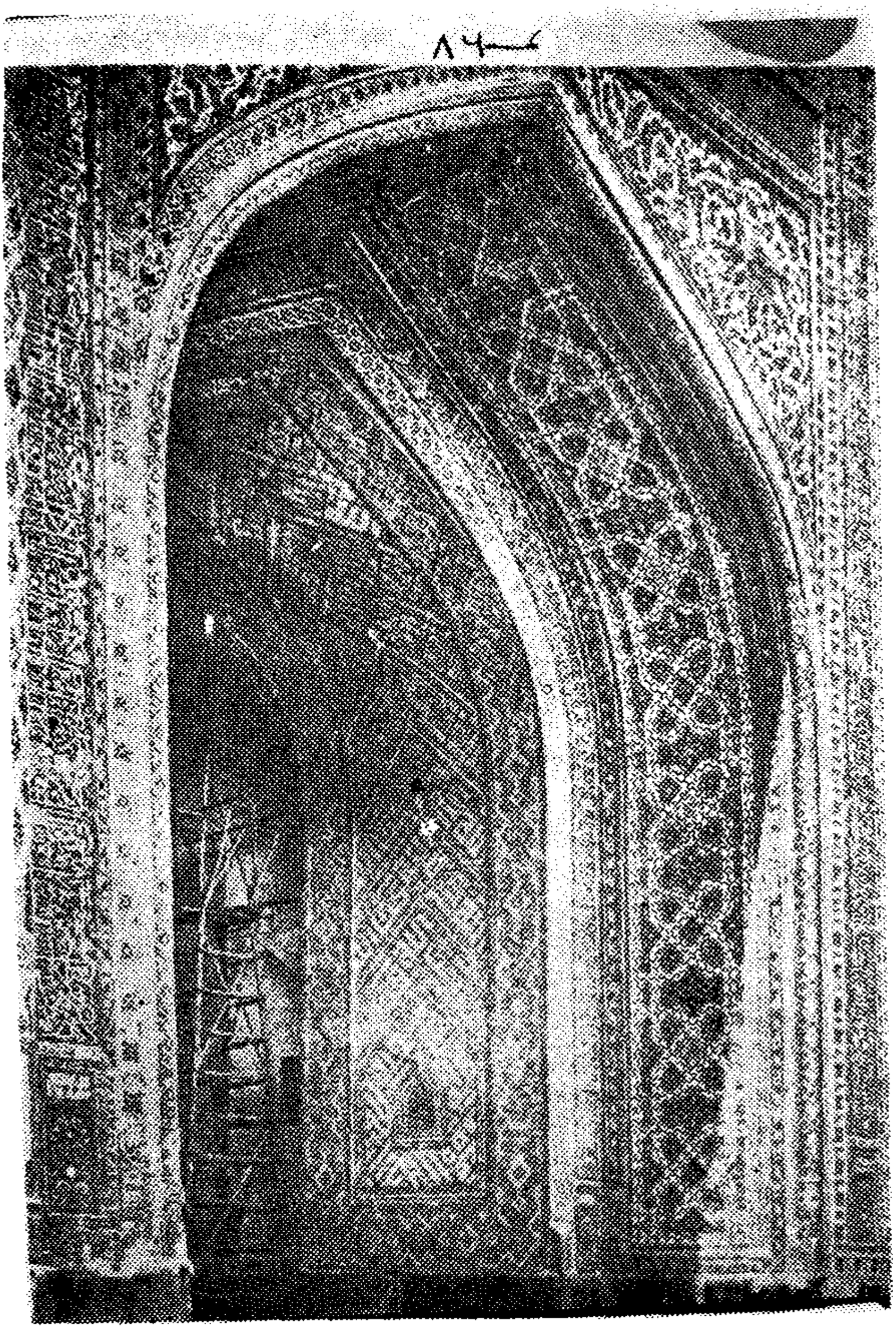

۸۶ ایوان مسجد گوهرشاد درمشهد رضوی که برپهلوی چپ آن امضای شهزاده بایسنقربن شاهرخ‌باخط او موجود است .
(از سروی هنر پرشیا)

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

mandegar.tarikhema.org

شکل ۹۰ خط نقش رقم نابستر سر ۱ شاهزاده نیشاپور ـ موزه هنرهای تزیینی تهران

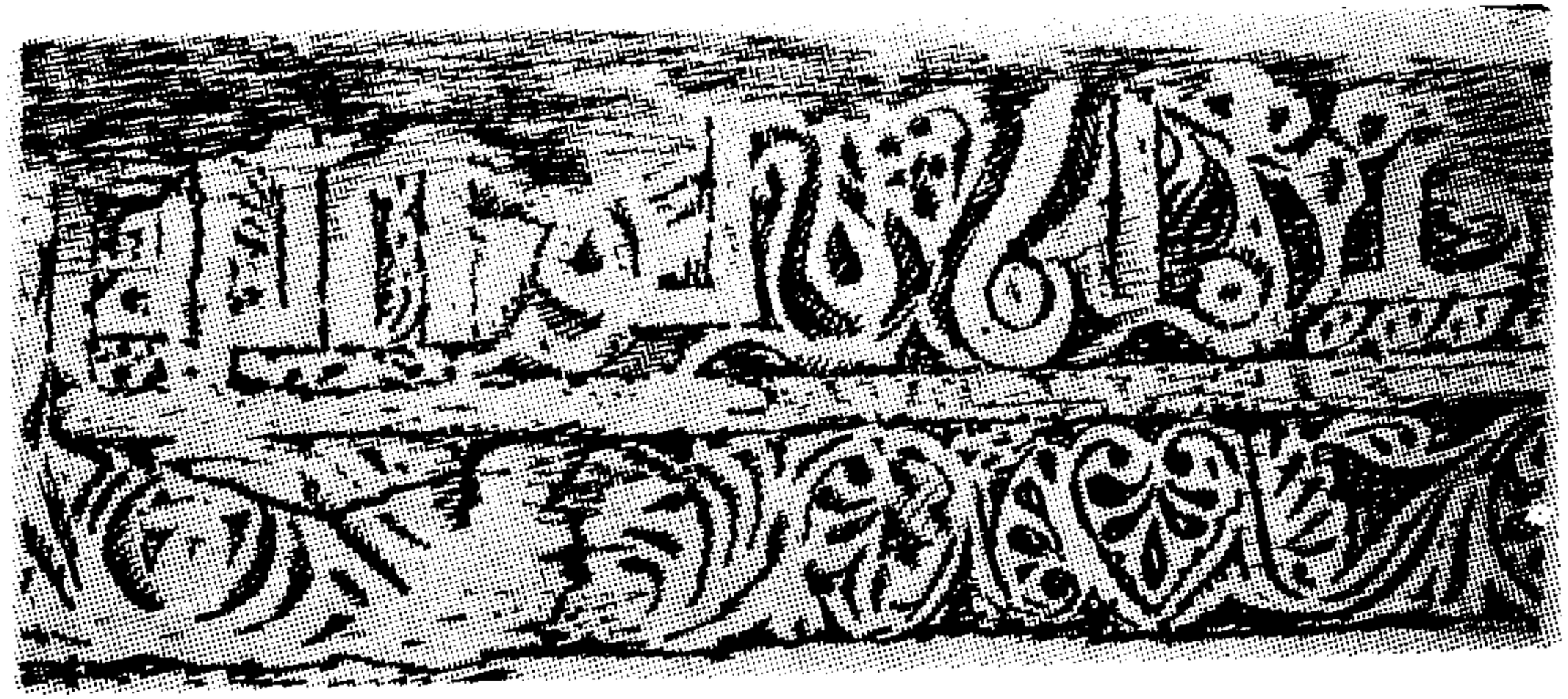

۸۷ بقایای نقوش وخط بریکی از دیوار های لشکر گاه بست

tarikhema.ir

tarikhema.ir

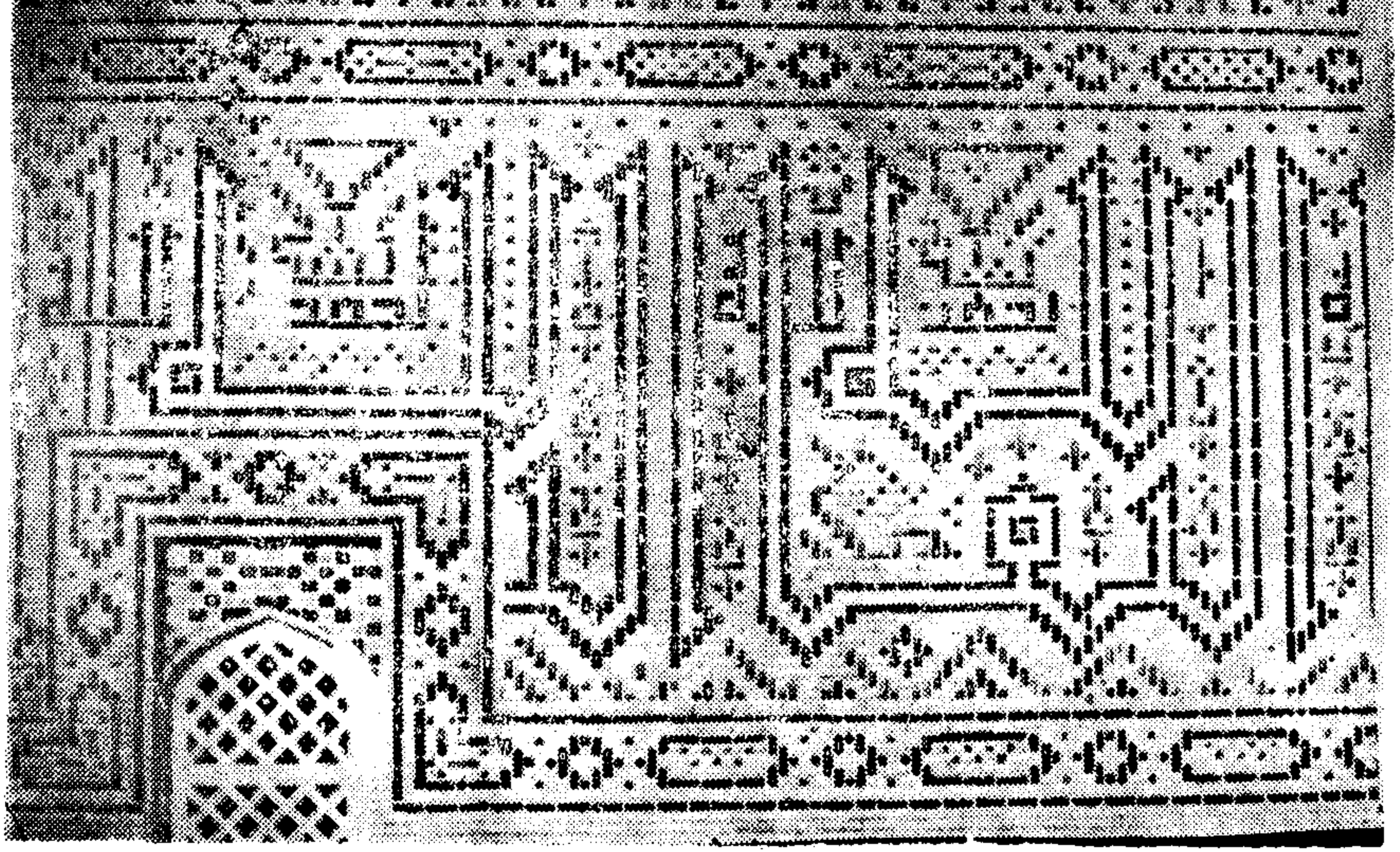

۸۸خط کوفی بین خشت کا ر ی برگورامیر تیمور در سمر قند

tarikhema.org
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

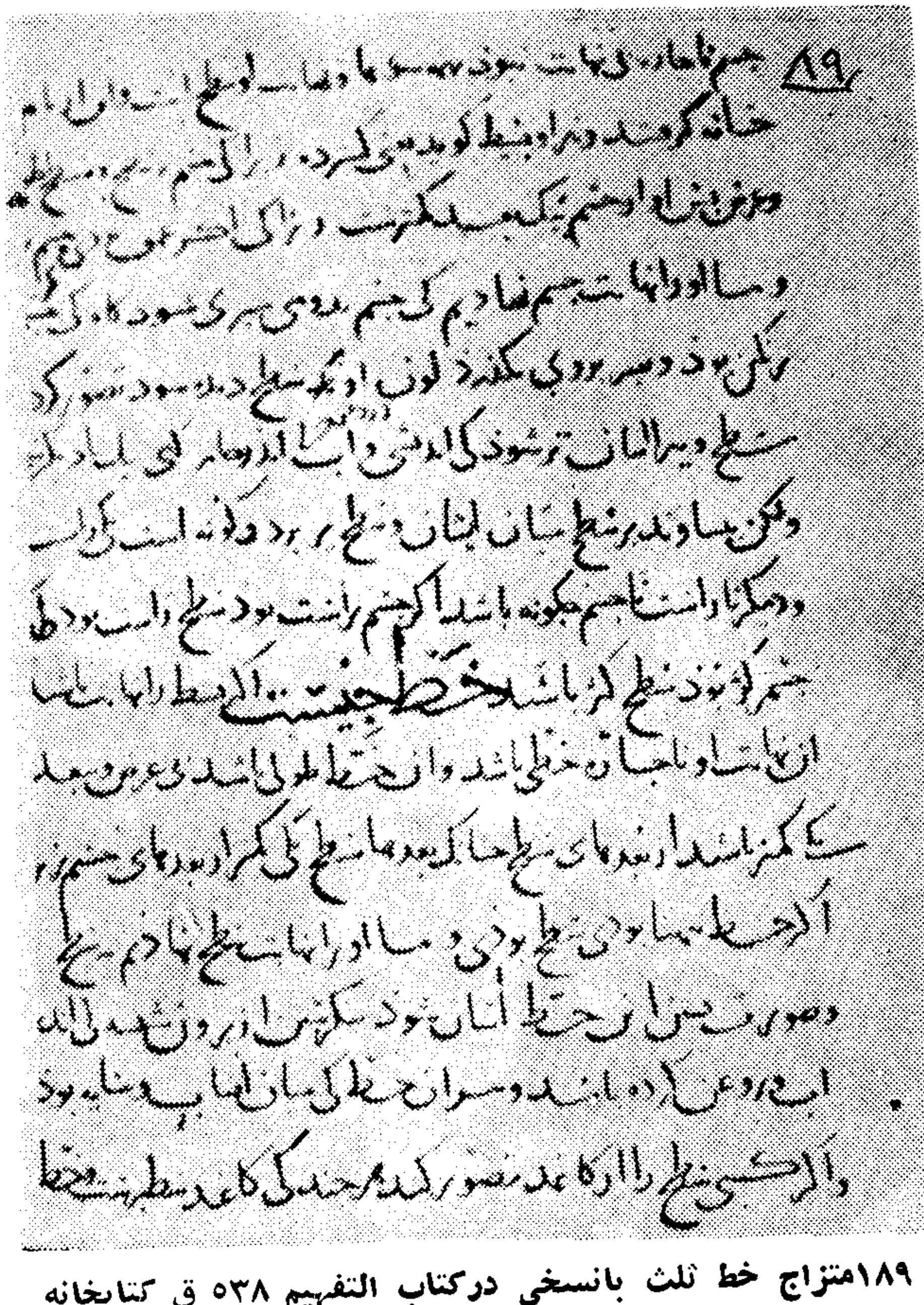

۱۸۹متزاج خط ثلث بانسخی درکتاب التفهیم ۵۳۸ ق کتابخانه مجلس تهران

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

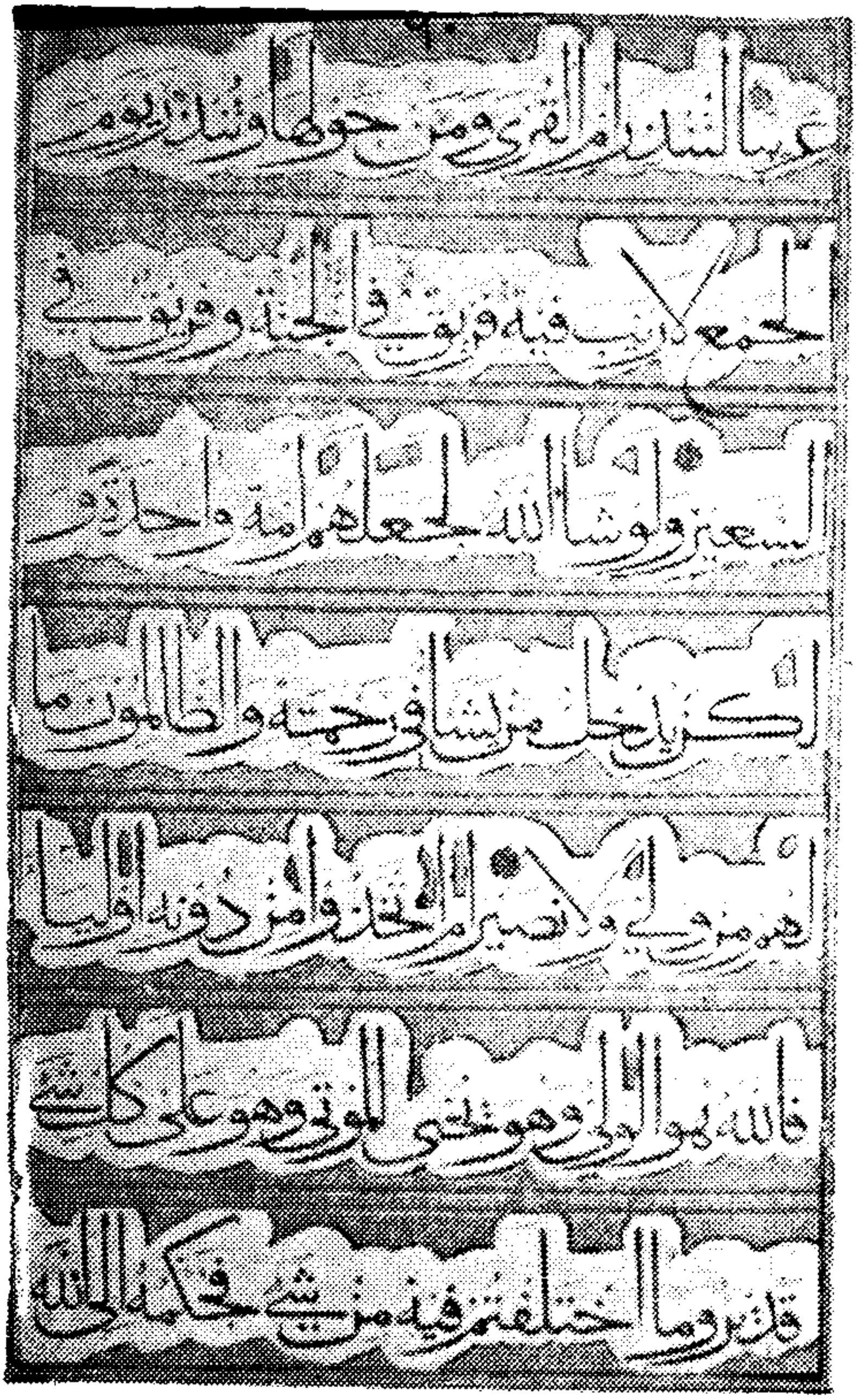

۹۰یك صفحهٔ قرآن بخط بایسنقر
میرز اشهزا دهٔ هرات در مشهد
-۲۱٤-

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

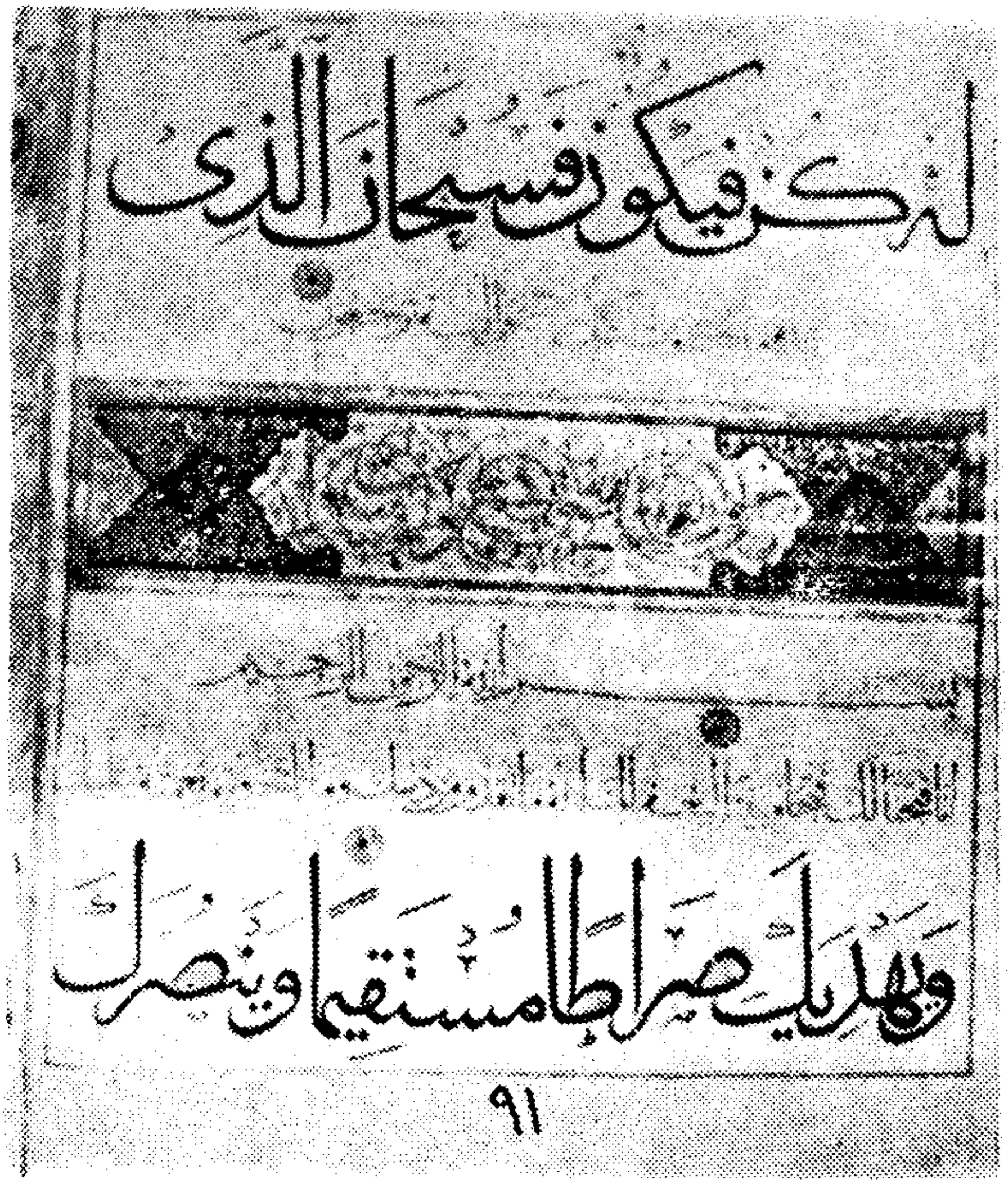

صفحهٔ قرآن عظیم بخط ابرا هیم‌سلطان بن شاهرخ ۸۲۷ قدر مشهد رضوی

(از گنجینهٔ قرآن)

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

صفحه اول قرآن بخط خوا جـه عبدالله مروارید حدود ۹۰۰ ق ۱ ز
گنجینهٔ قرآن در مشهد رضو ی

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

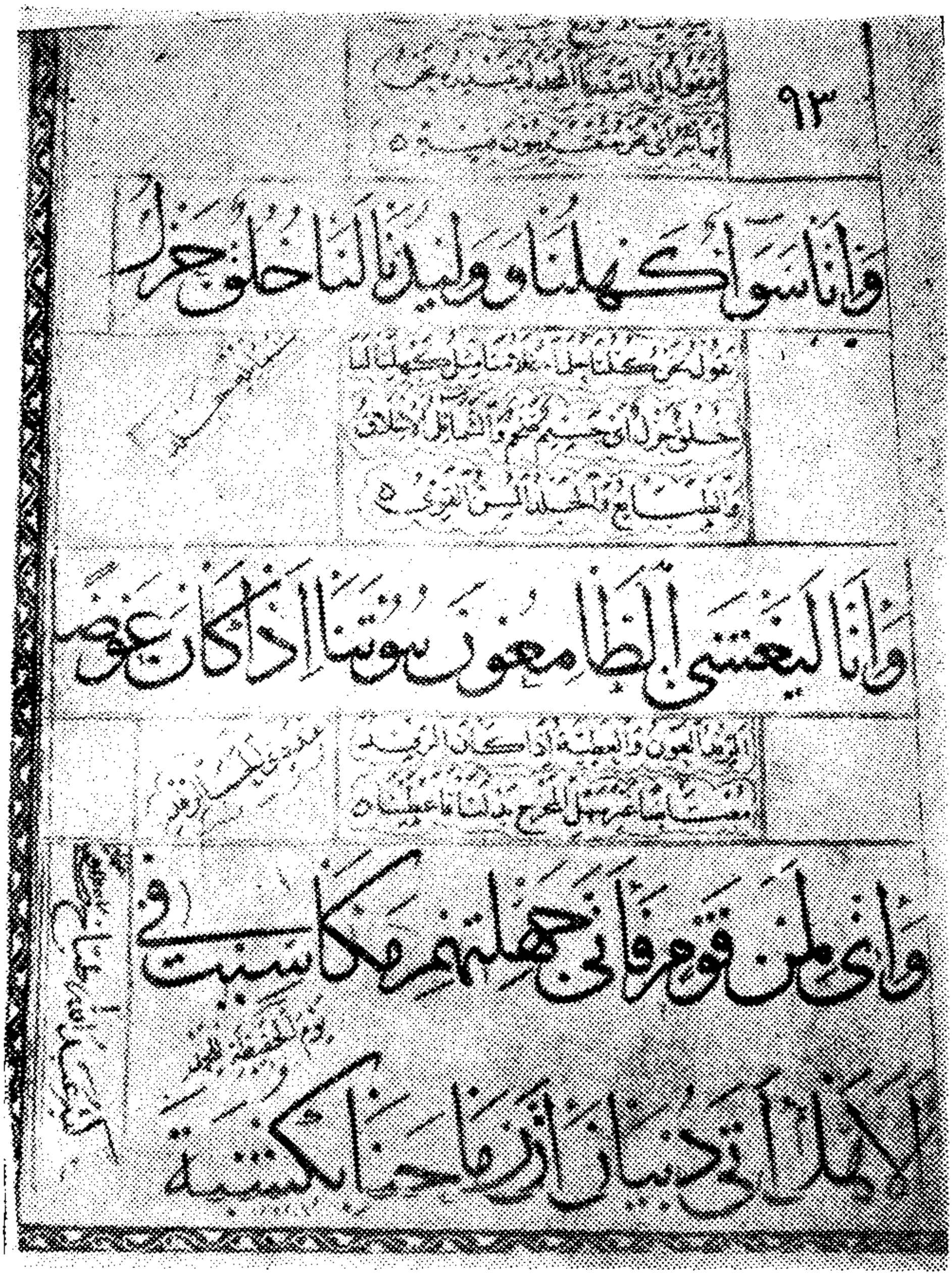

۹۳خط عبدالله طبا خ هروی۸٤٥ق‌در گنجینهٔ قرآن مشهد رضو ی

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

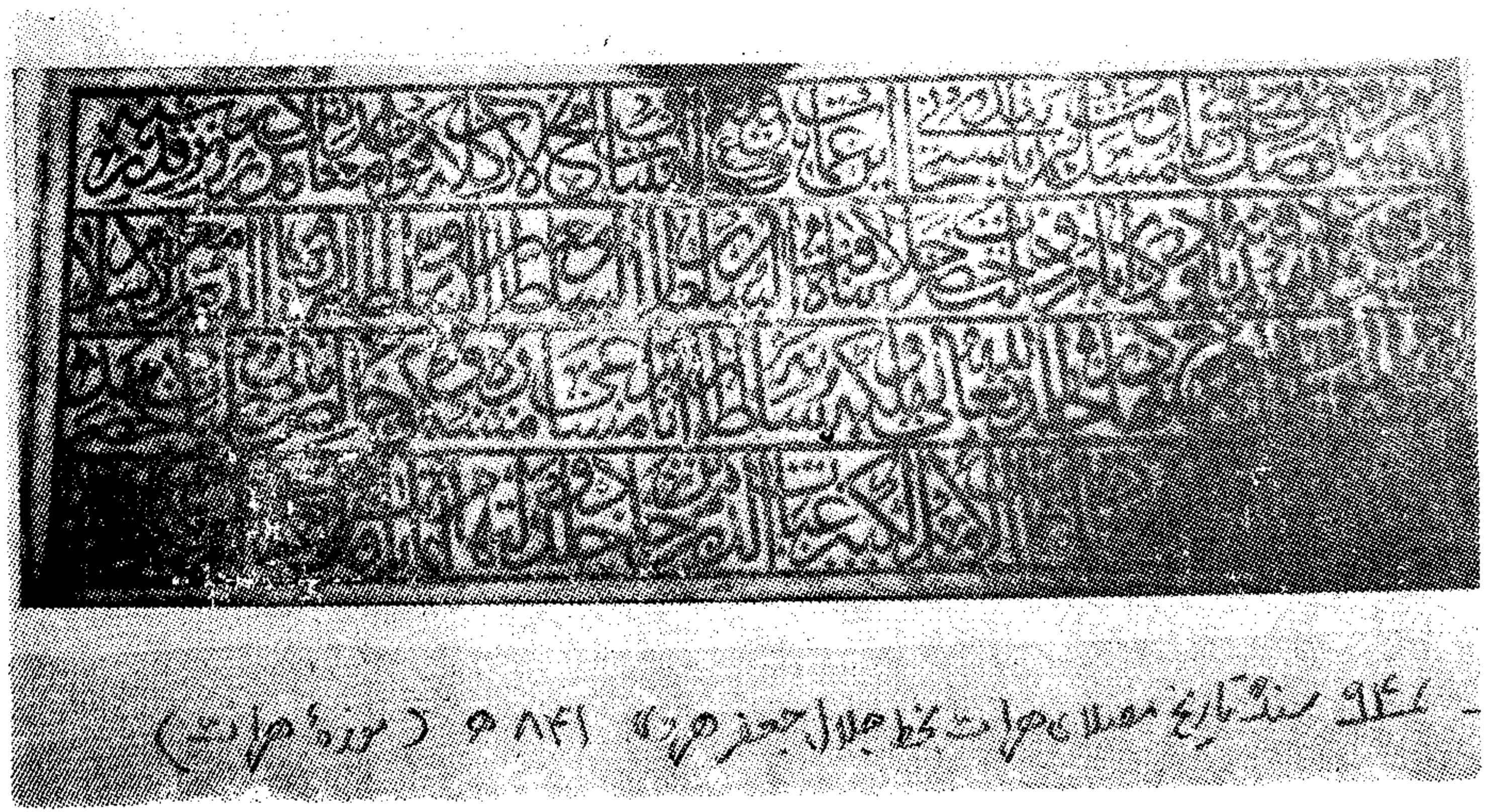

۲۱۸ـ

۱ـ نمونهٔ سنگ تاریخ مصلای حواشی خط جلال جعفر زرکش ۸۴۱ ه (سرندهٔ حواشی)

tarikhema.org
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

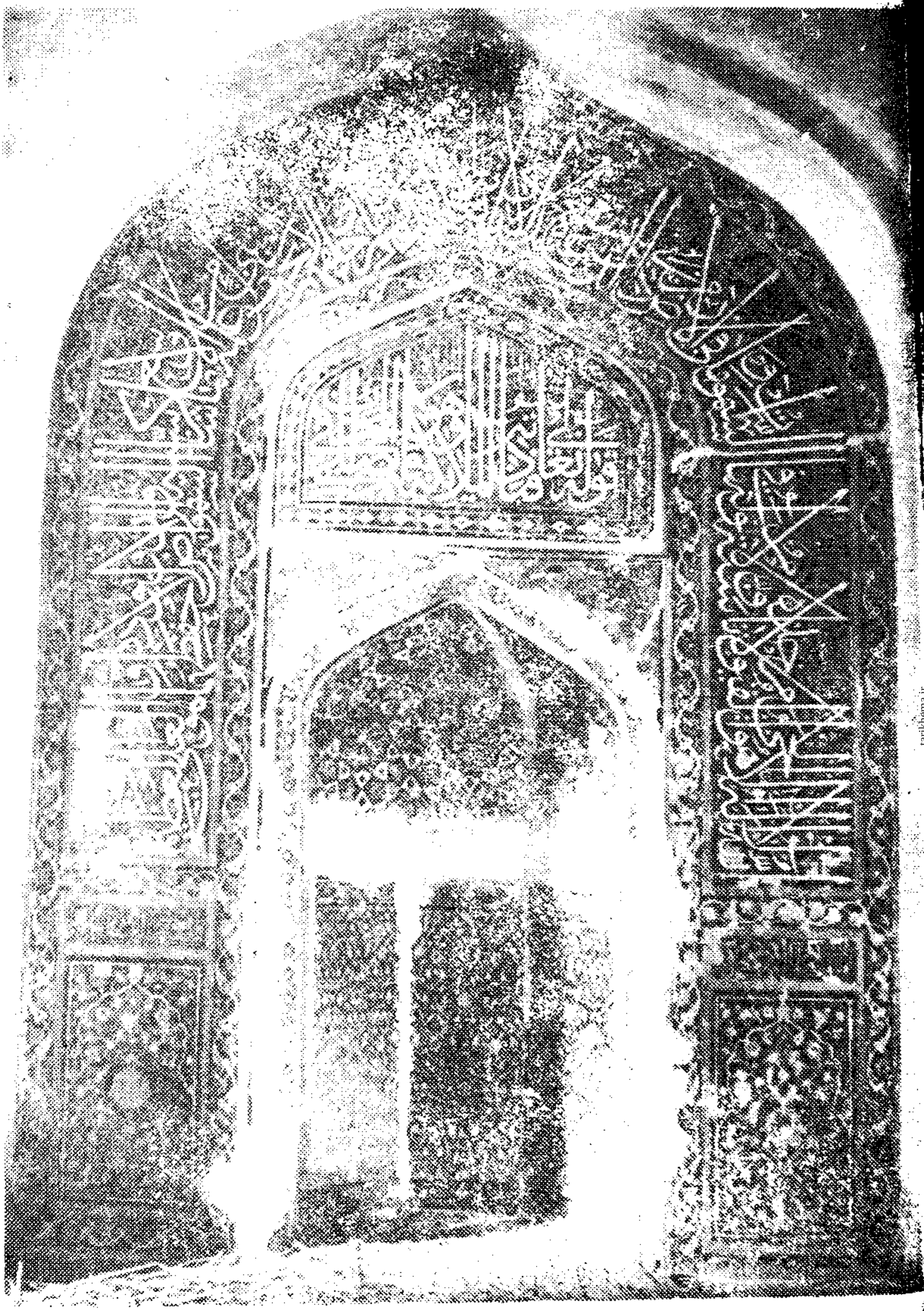

نمبر ۹۵ محراب مسجد هرات

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

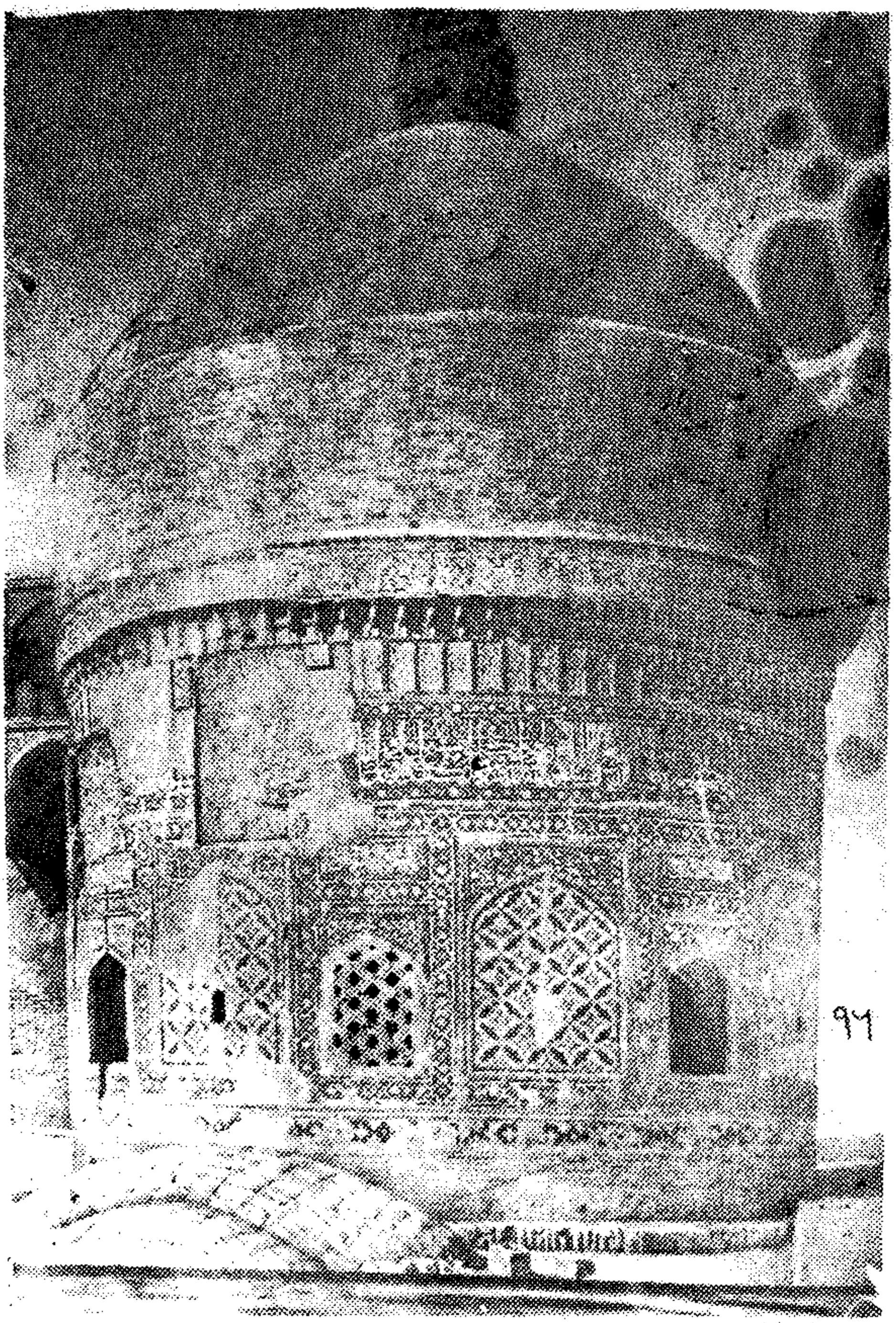

٩٦ نو شتهٔ جلی مدرسهٔ میرعرب بخارا ٩٢٤ ق

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

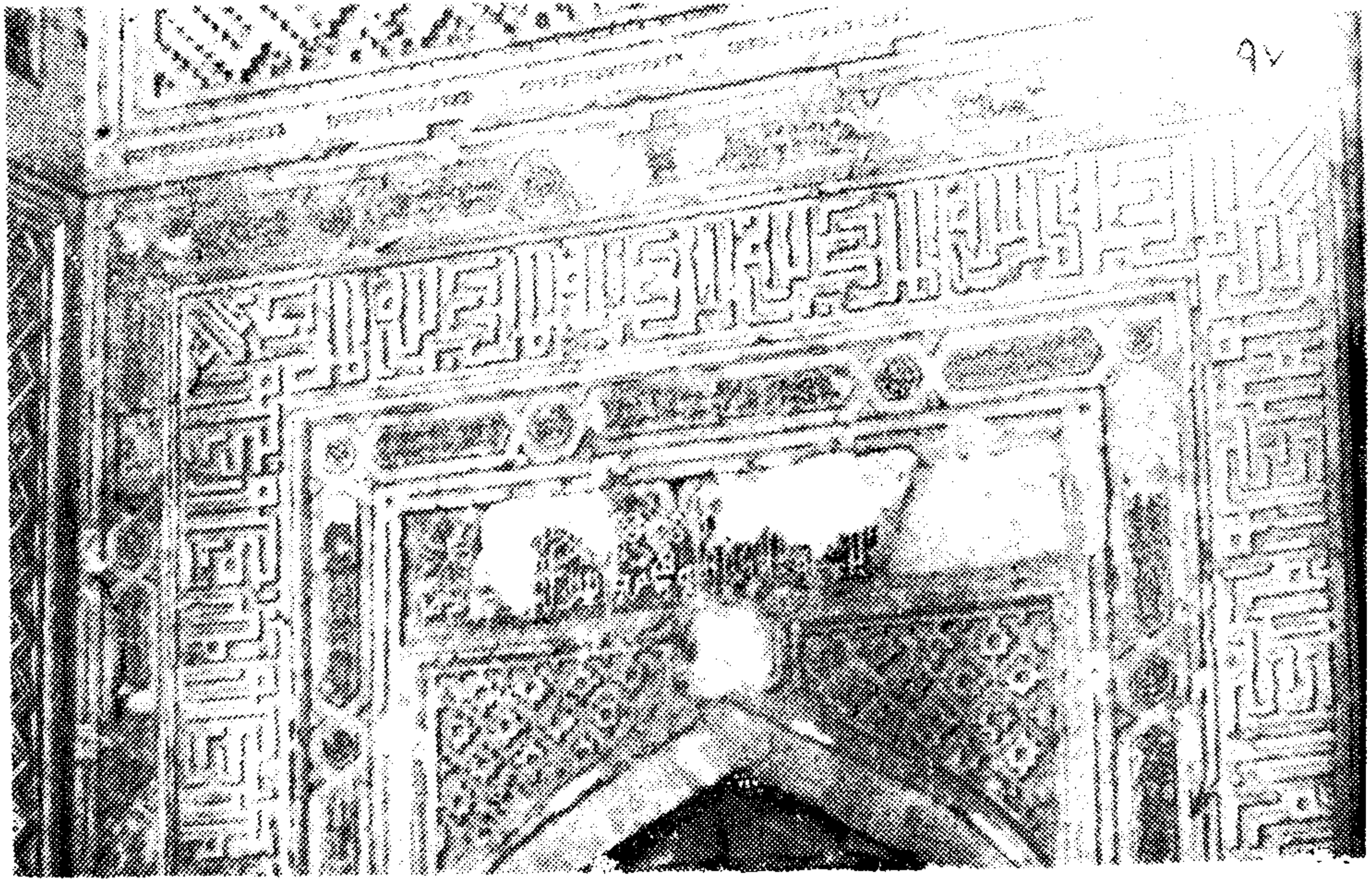

۹۷

۹۷نمونهٔخط معقلی‌قرن ۱۶ برطاق‌نماز گاه بخارا

pdf.tarikhema.org
tarikhema.ir
tarikhema.org

tarikhema.ir

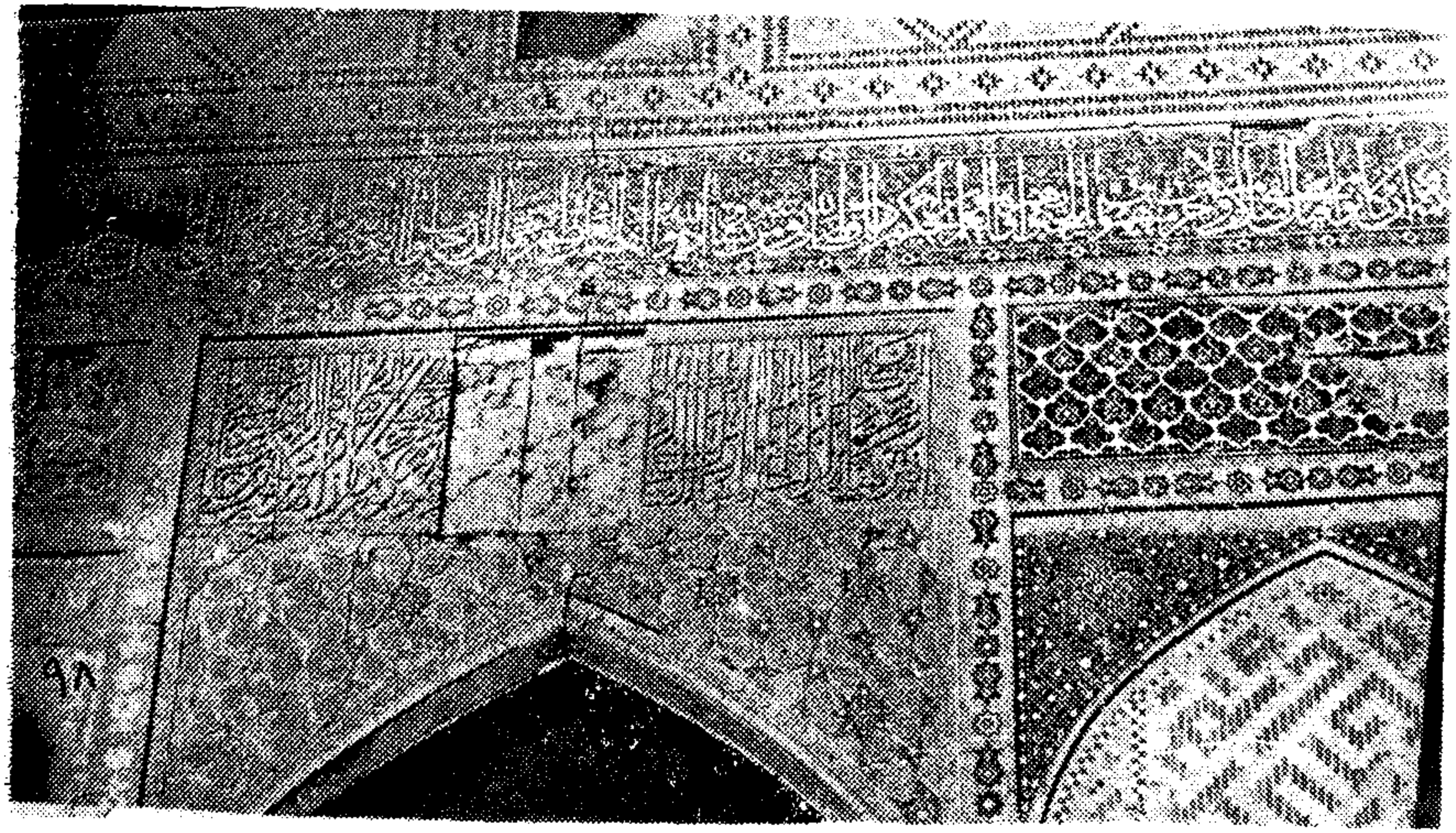

۹۸

۹۸ ثلث جلی مسجد بی‌بی‌خانم‌در سمرقند اواخر قرن ۱٤

tarikhema.org
pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

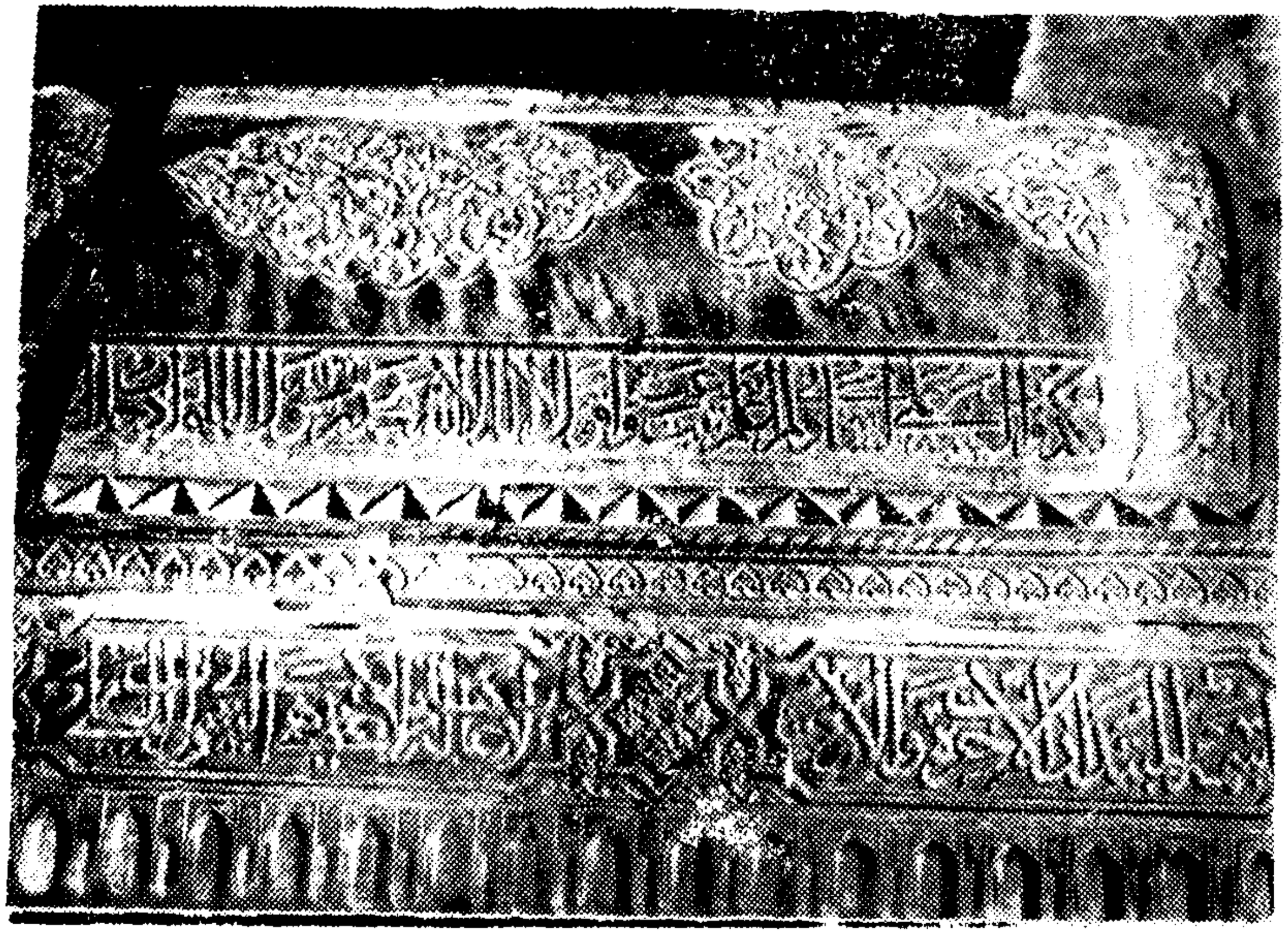

٩٩ کتیبهٔ مزار حکیم تر مذی درترمذ قرن ١٤

pdf.tarikhema.org
tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

١٠٠ ـ ١٠١ شیوهٔ ثلث ترکستانی قرن ١٦
(گنجینه قرآن مشهد رضوی)

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

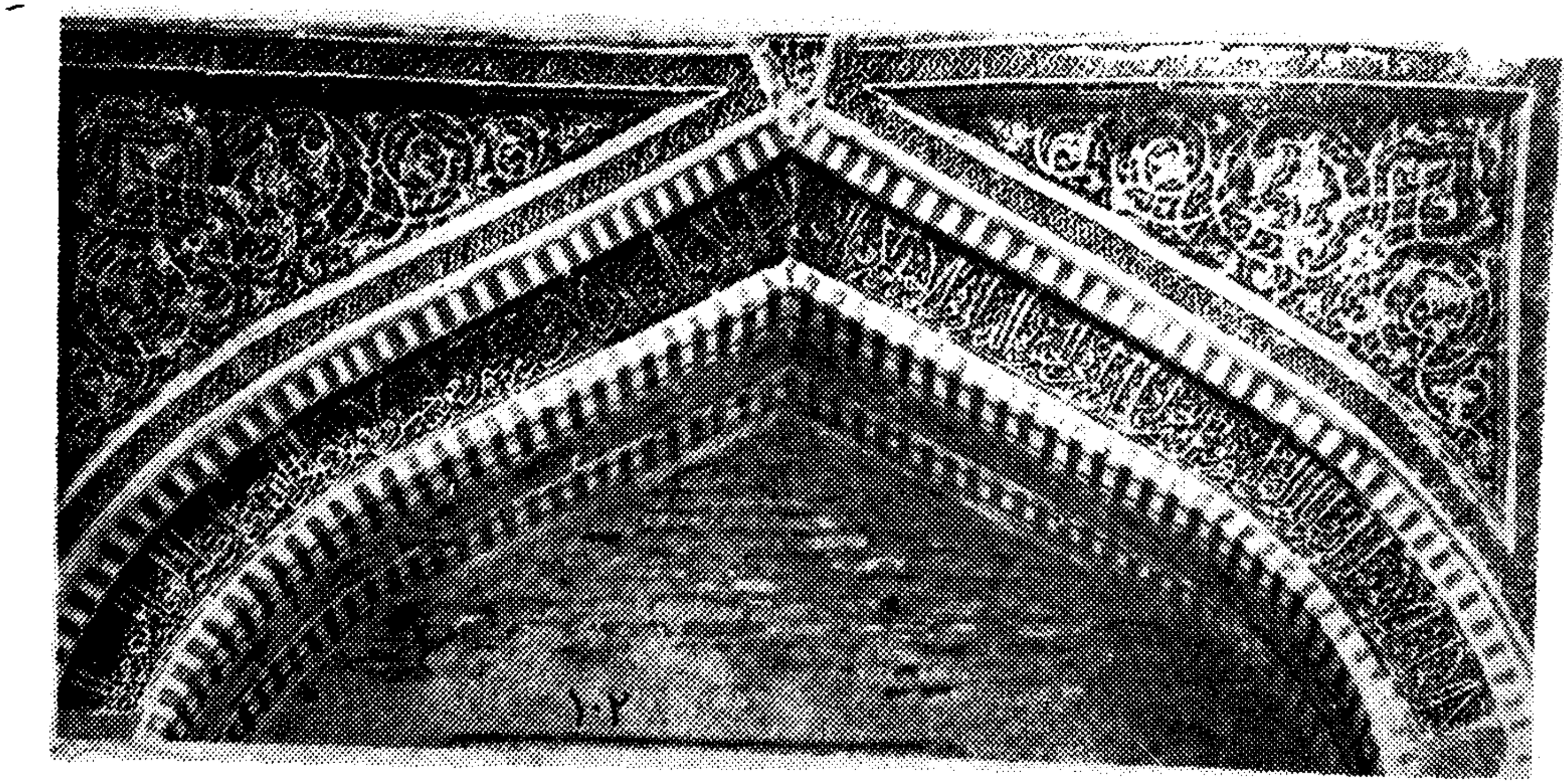

۱۰۲

۱۰۲ ثلث متمایل به تعلیق‌برایوان قبر بیان قلی خان در بخارا قرن ۱٤

pdf.tarikhema.org
tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

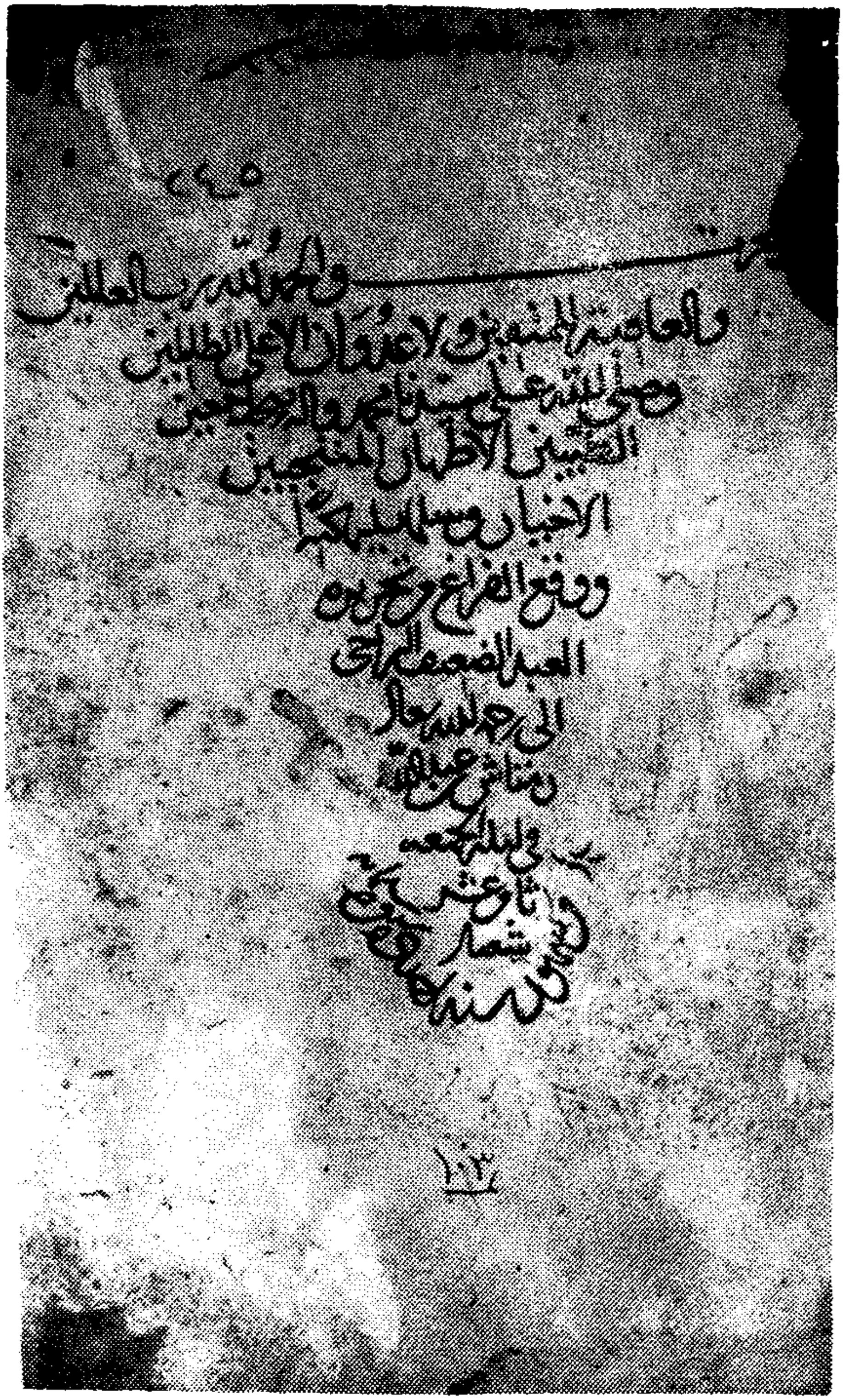

صفحهٔ اخیر طبقات الصو فیه‌کتابخانه نافذ پاشا استانبو ل
٦٧١ ق
-٢٢٦-

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

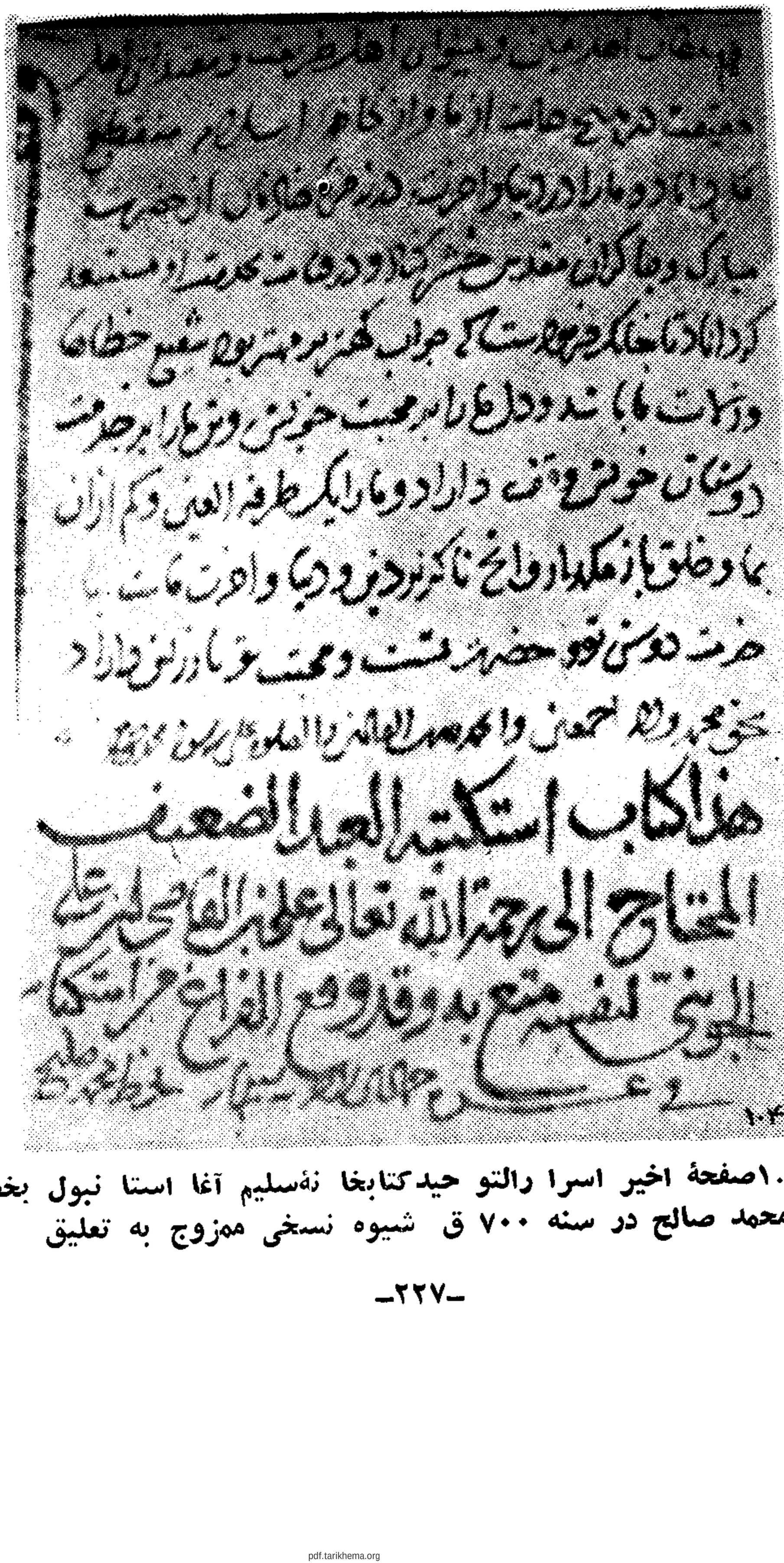

۱۰٤صفحهٔ اخیر اسرا رالتو حیدکتابخا نهٔسلیم آغا استنا نبول بخط محمد صالح در سنه ۷۰۰ ق شیوه نسخی ممزوج به تعلیق

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

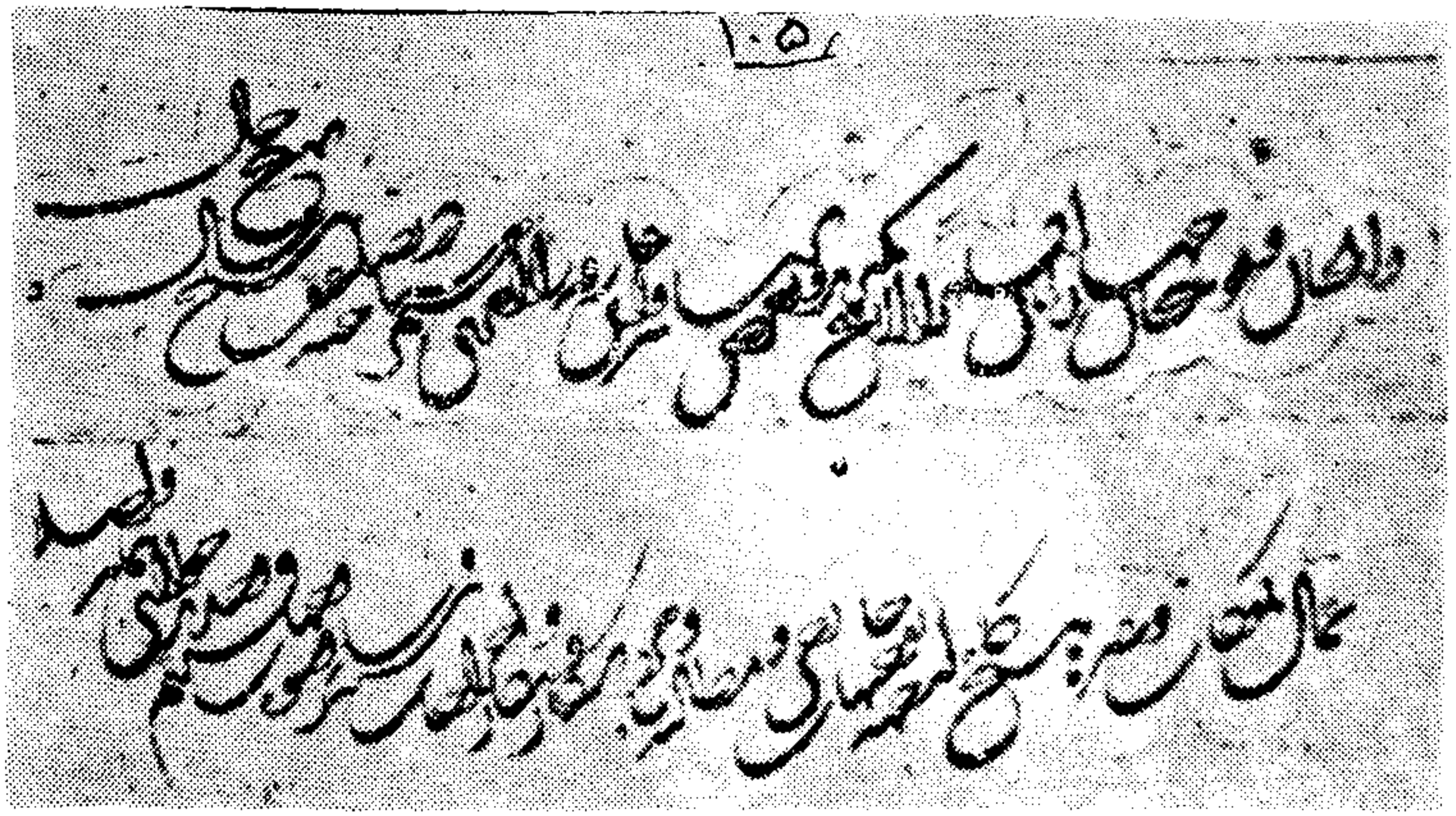

تعلیق تزئینی خواجه تاج الد ین منشی
(از کتاب وکتابخانه)

tarikhema.org
pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

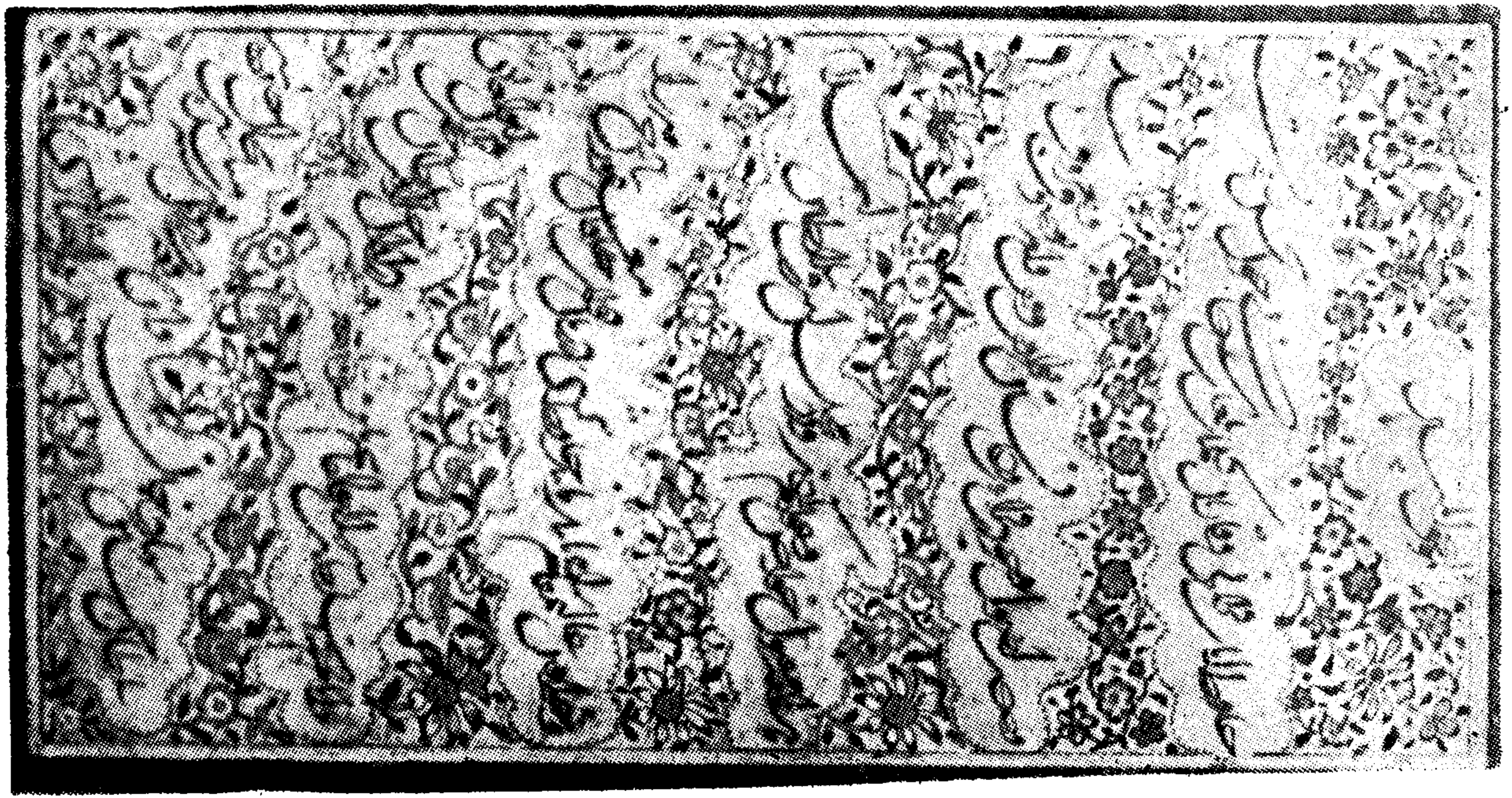

۱۰۶نمونهٔ تعلیق خواجه اختیارهروی

tarikhema.ir

tarikhema.org

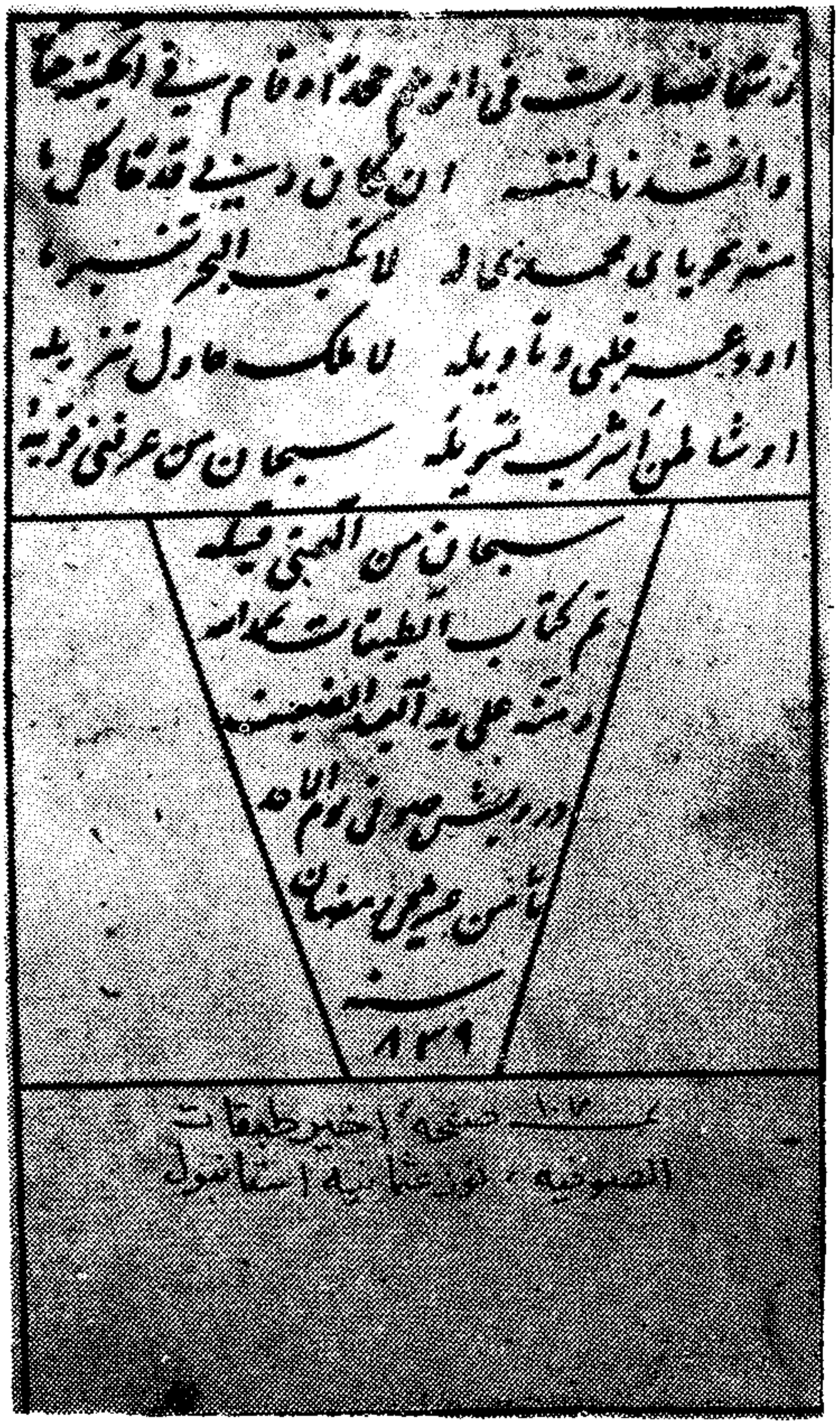

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.ir

۱۲۲

tarikhema.org

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.org

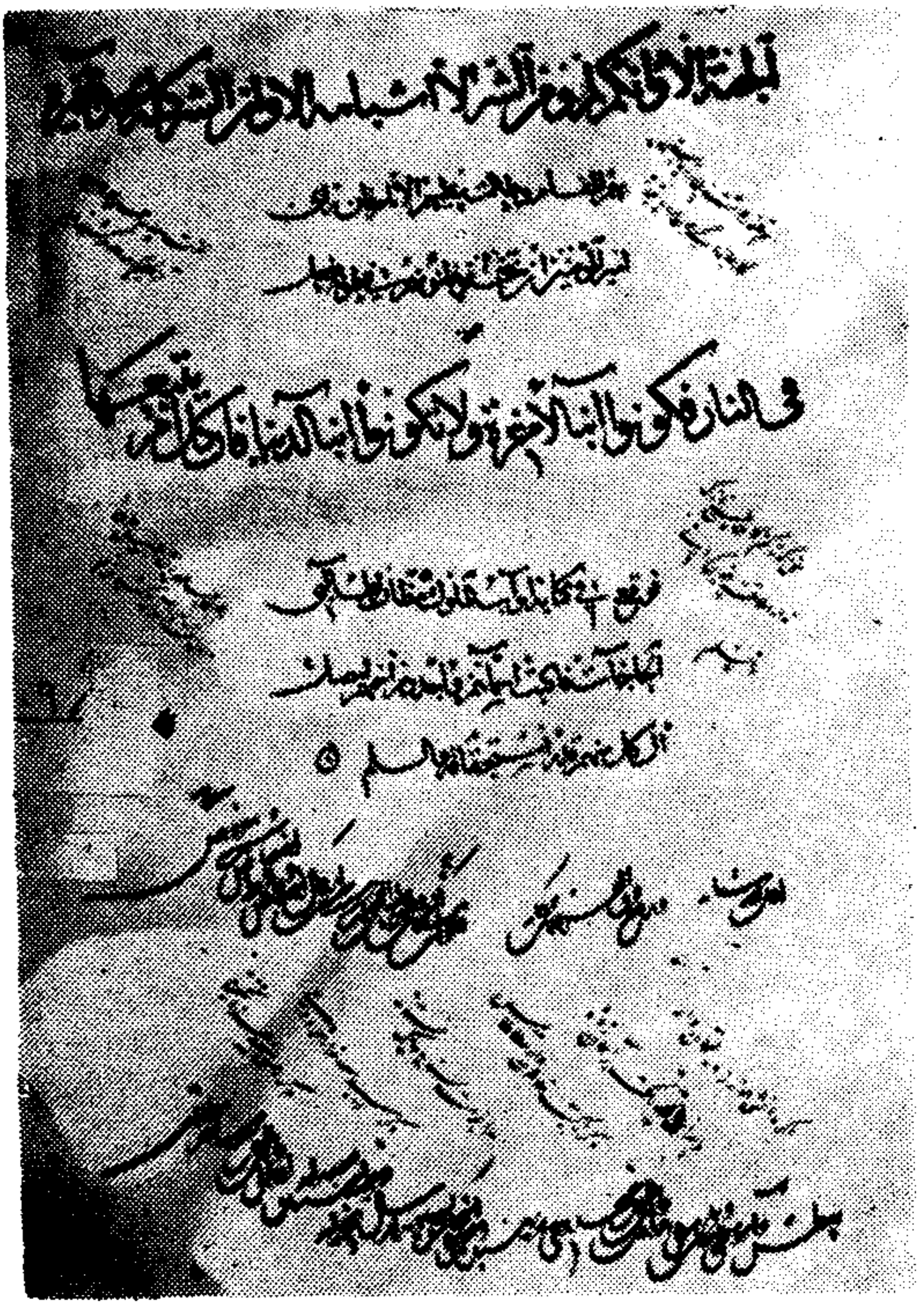

۱۰۹نمونهٔ خطوط جعفر بایسنقری‌هروی د رکتابخانه ملی تهـــران
ثلث‌ـنستعلیق ـرقاغ ـشکسته

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

۱۱۰نمونهٔ خطوط جعفر هروی در کتابخانه ملی تهران ــ نسخی وریحان
(سروی هنرپرشیا)

tarikhema.ir

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

tarikhema.org

۱۱۱خط نستعلیق میرعلی هروی

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

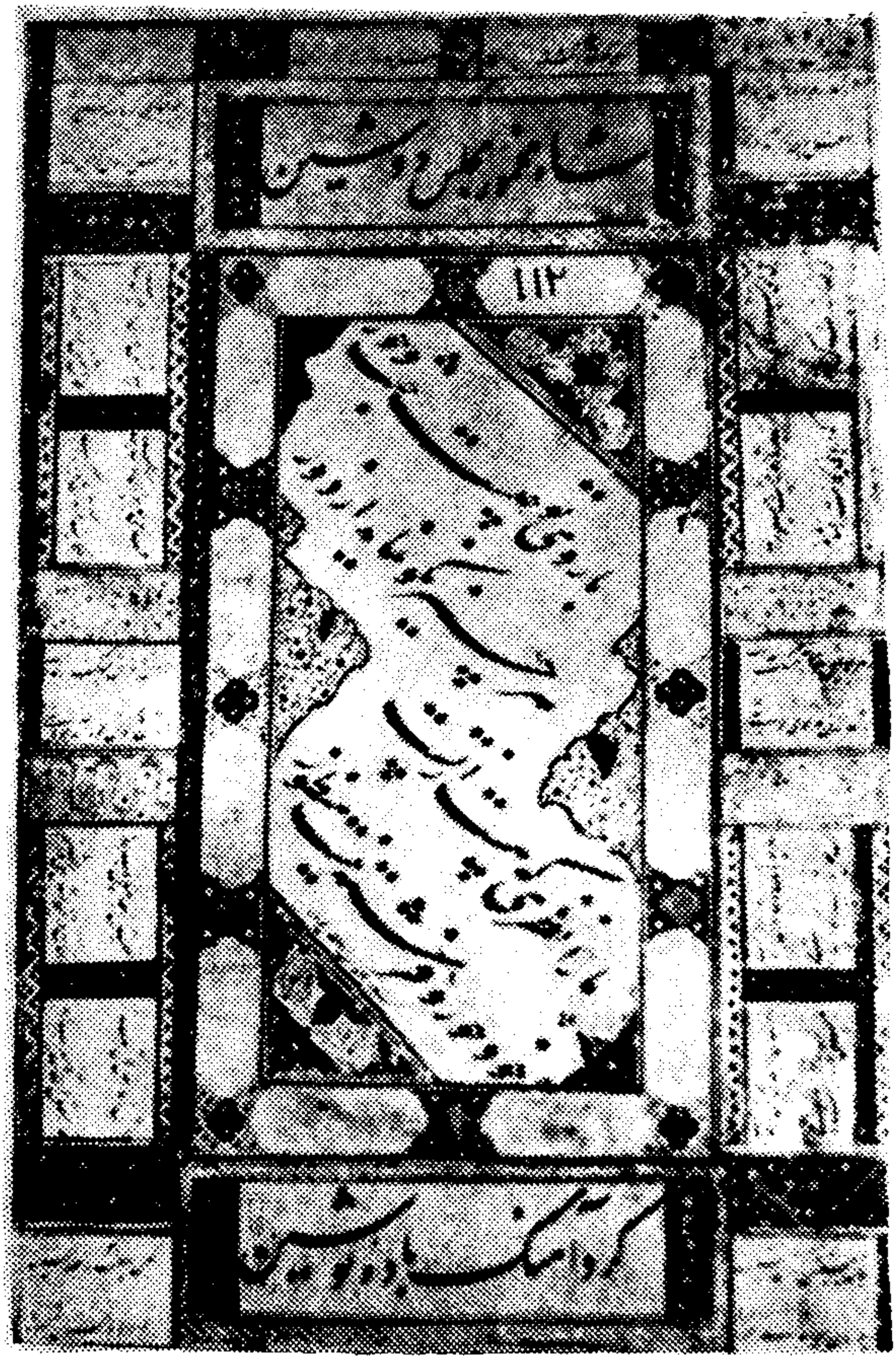

۱۱۲نستعلیق سلطان محمد نور

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.ir

۱۱۳نستعلیق علی مشهدی

tarikhema.org
pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

۱۱۴ نستعلیق جلی‌حسن‌شاملو۱۰۴۹ق برمزار خواجه عبدالله انصاری هرات

tarikhema.ir

tarikhema.org

۱۱۵ یك‌صفحهٔ شاهنامه مو زهٔ‌گلستان تهران بخط جعفربایسنقری ۸۳۳ق
(سروی‌هنرپرشیا)

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

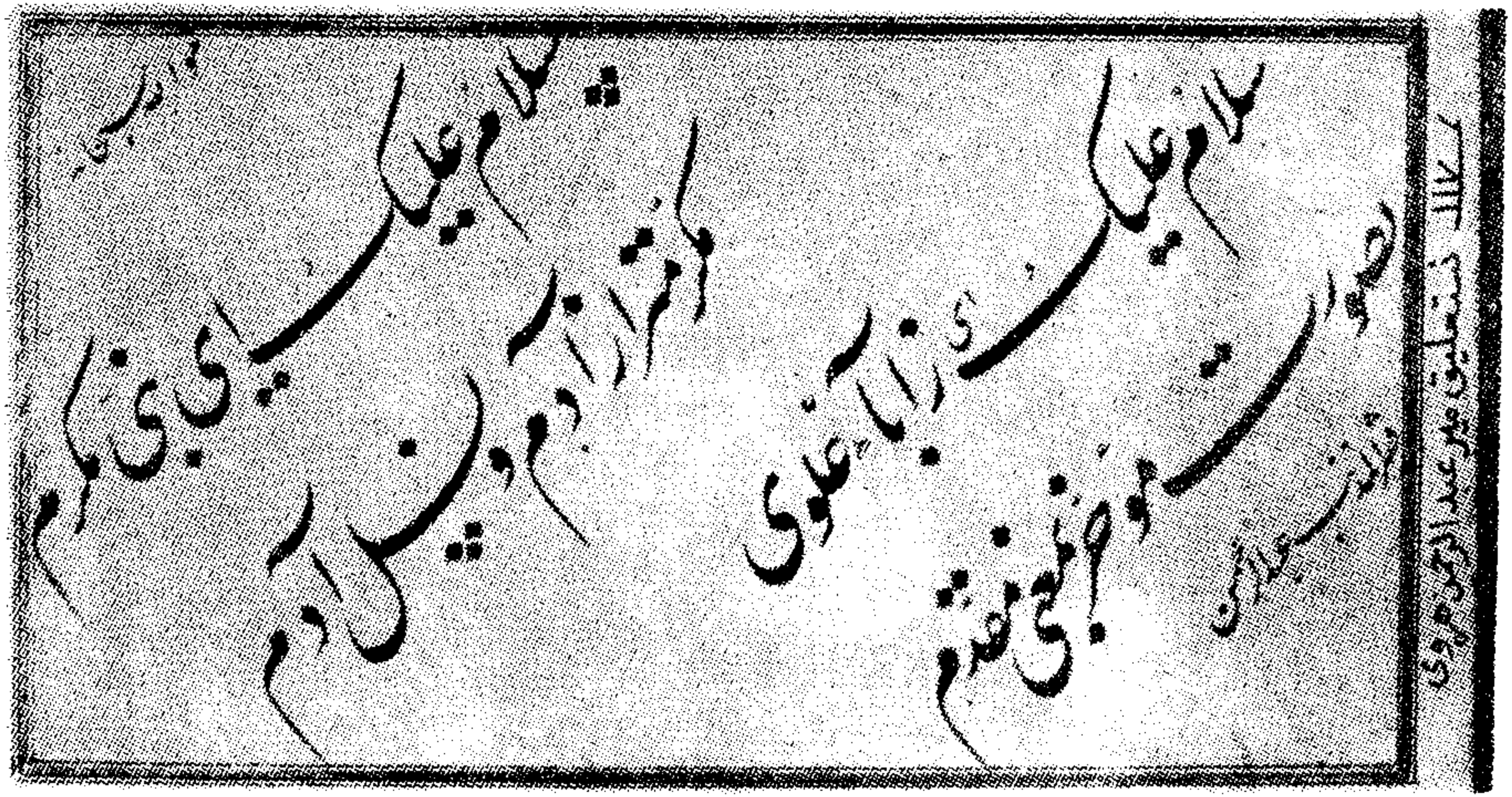

tarikhema.org

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

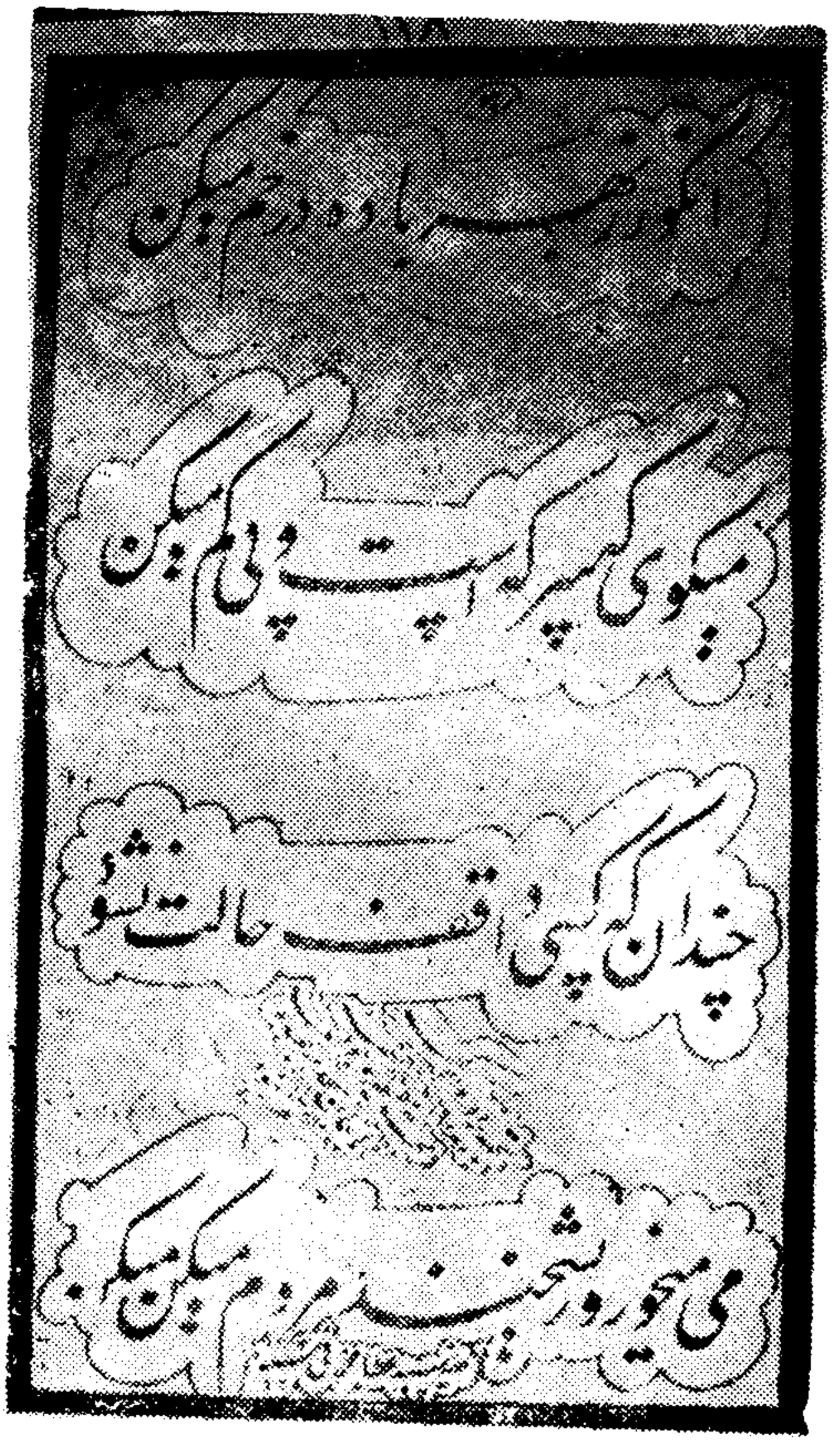

نمبر ۱۱۸

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

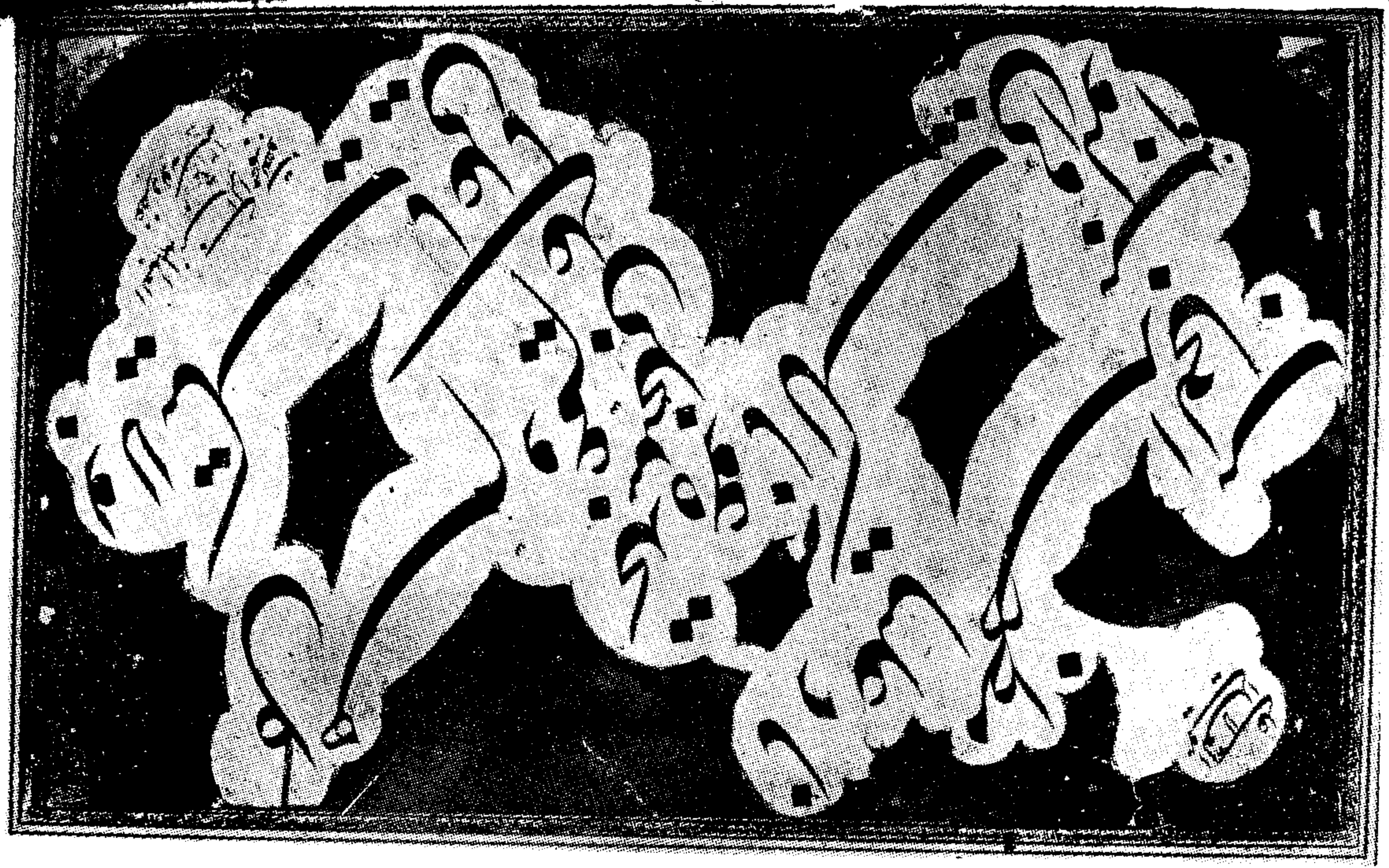

pdf.tarikhema.org
tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

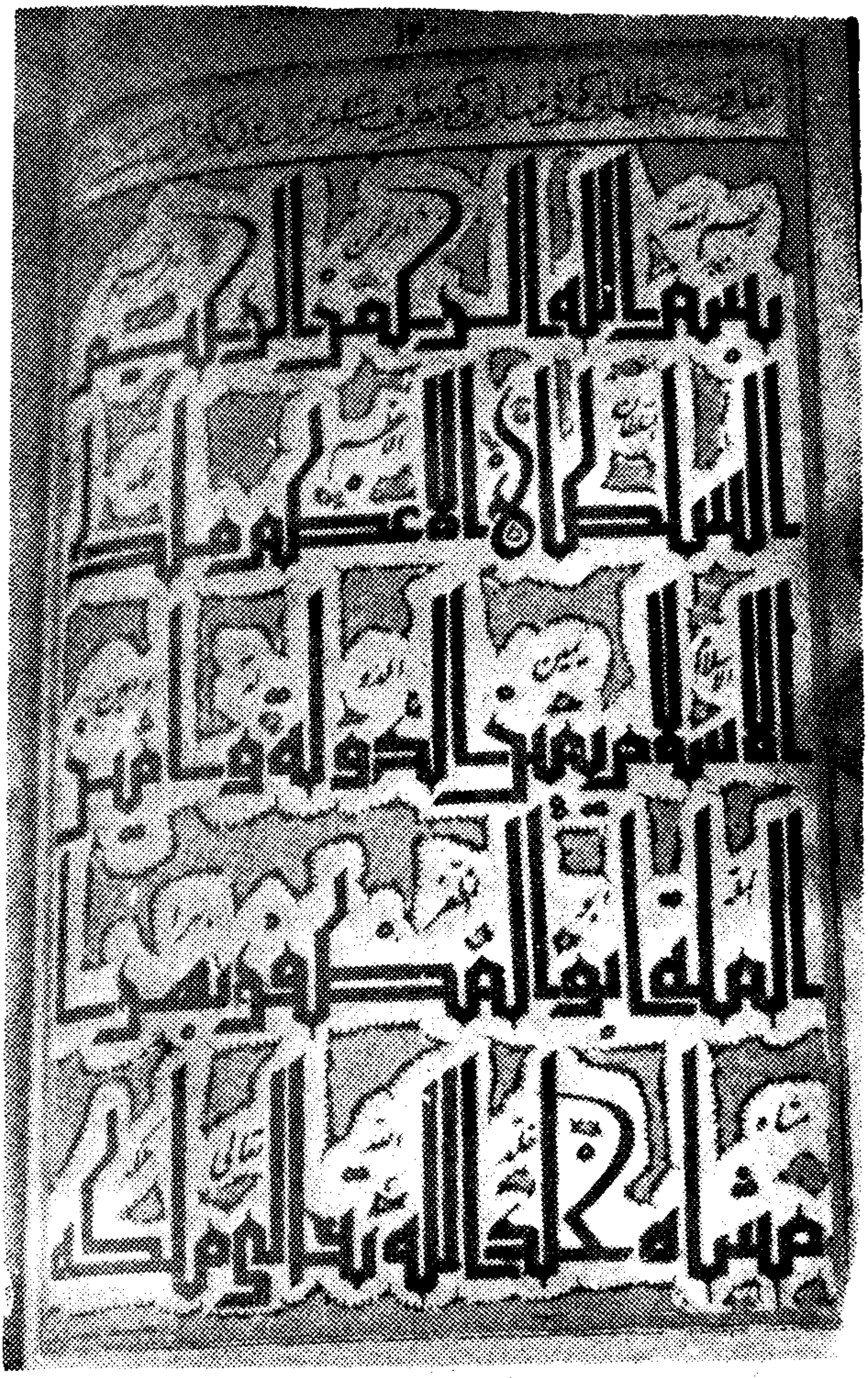

۱۲۰ نمونهٔ خط کوفی ونستعلیق ــــ
وثلث شیخ‌محمدرضاهروی ۱۳۲۶ ق

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

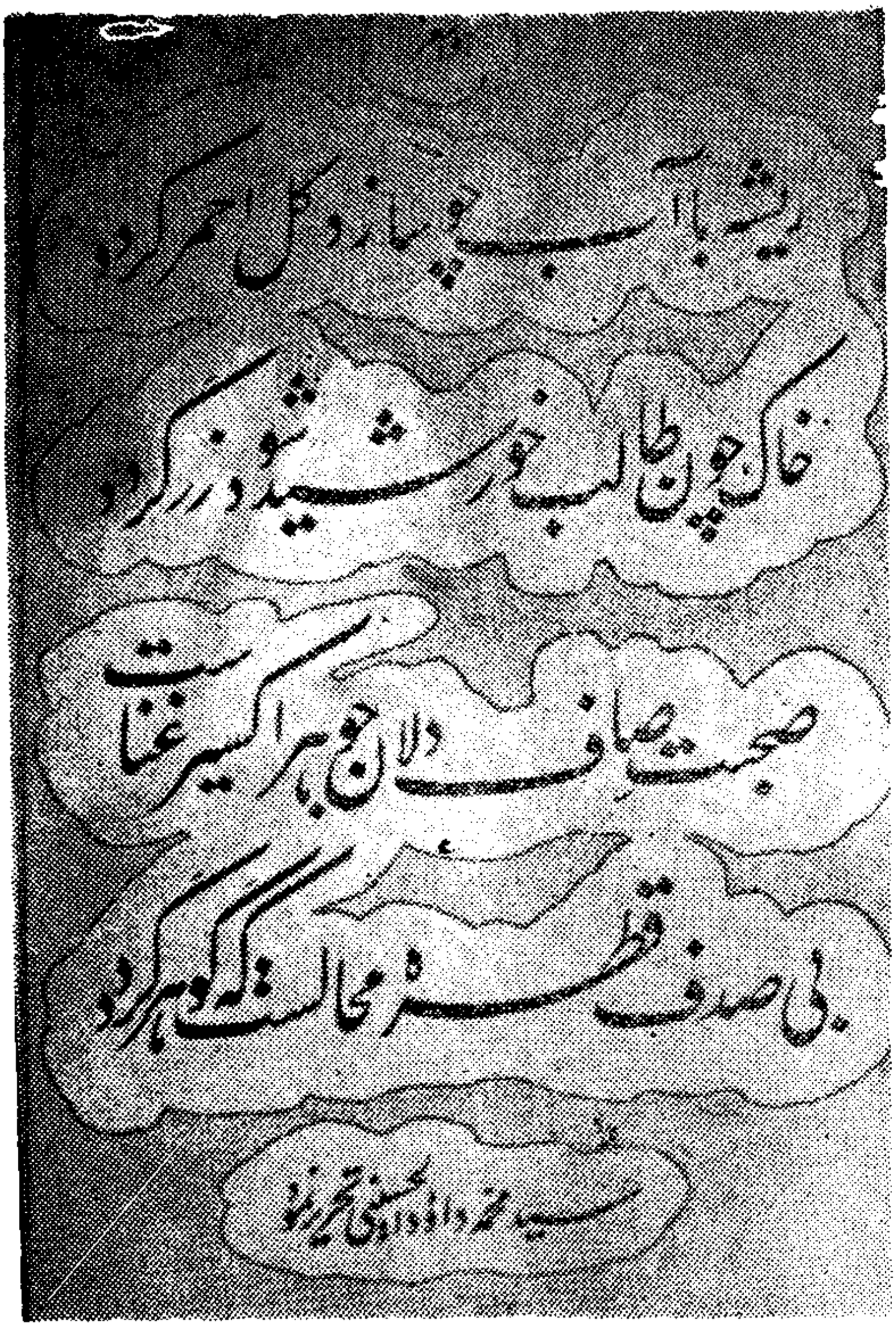

نمبر ۱۲۱

pdf.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

نمبر ۱۲۲

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

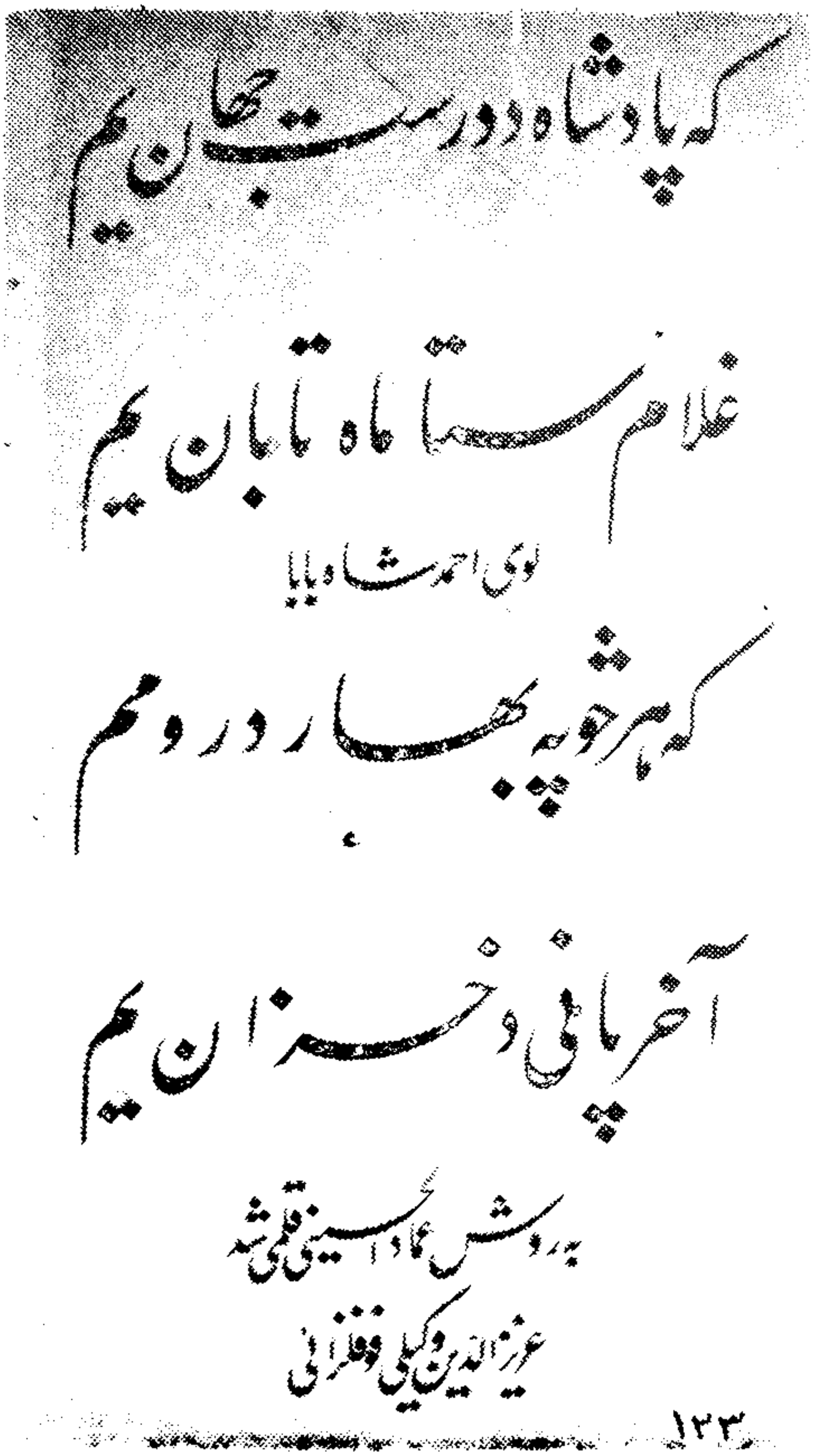

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

نمونهٔ خطوط اخوند محمدعلی هروی

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

بماند سالها این نظم و ترتیب
ز ما هر ذره خاکِ افتاده جائی
غرض نقشی است کز ما باز ماند
که هستی می‌نبخشد نیستی را
حسین ثنا سبزواری

نمبر ۱۲۵

pdf.tarikhema.org
tarikhema.ir
tarikhema.org

tarikhema.org

شکل حروف خاص پښتو

شکل کنونی	در خیرالبیان	در مخزن	درخاندان خوشحالخان	امثله
ټ	ټ	ټ	ټ	غټ = غټ
څ	څ	څ	ځ	څوک = ځوک
ځ	ځ	څ ځ	ځ	ځما = ځما = ځما
ډ	ډ	ډ	ډ	ډبر = ډبر
ړ	ړ	ړ	ړ	زړه = زړه
ږ	ږ	ږ	ږ	رسېږی = رسېږی = رسېږی
ښ	ښ	ښ	ښ	ښاغلی = شاغلی
ڼ	ڼ	ڼ - نږ	ڼ	رڼا = رڼا = رڼا

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

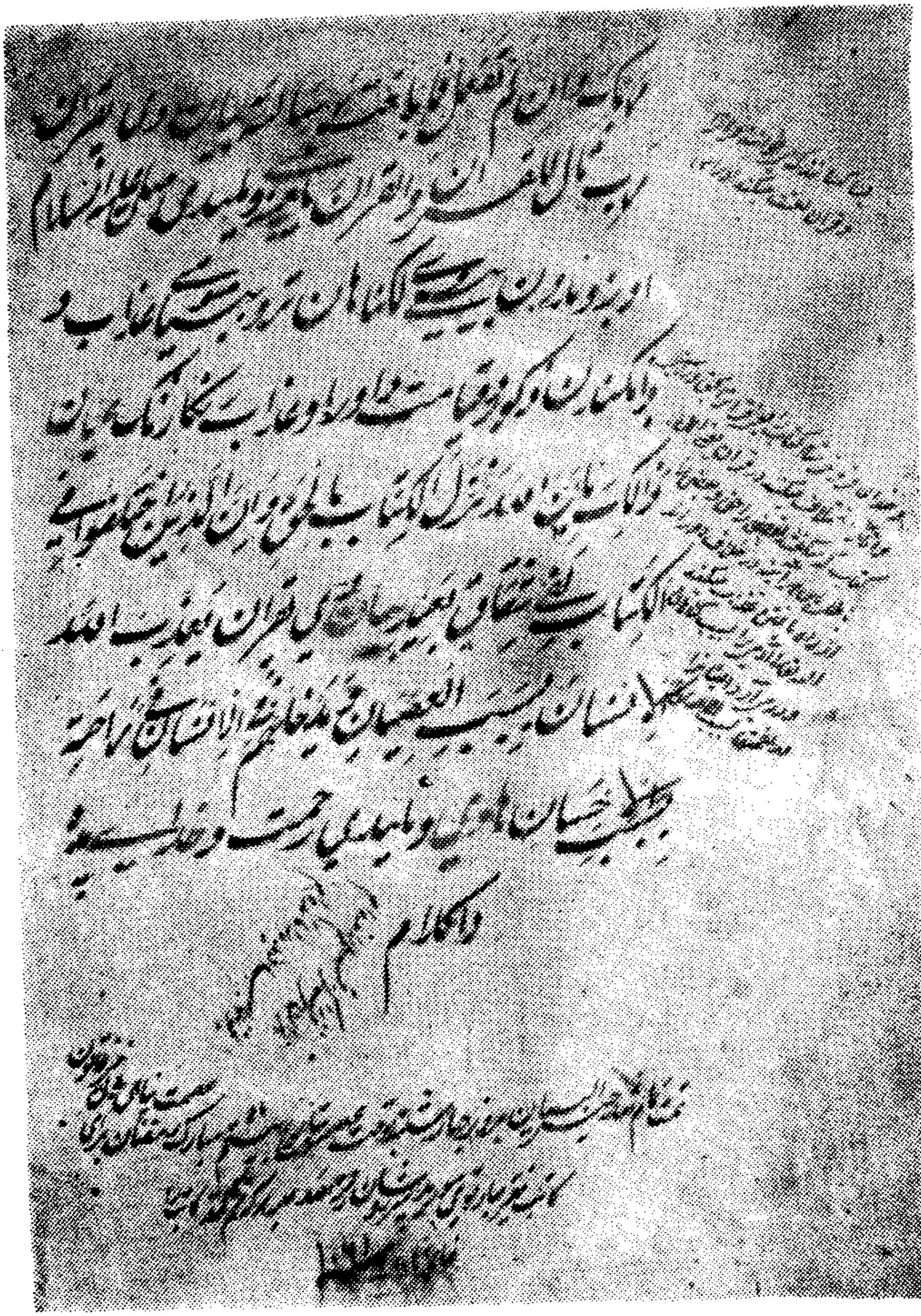

نمبر ۱۲۷، عکس صفحهٔ اخیر نسخهٔ خطی خیر البیان .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

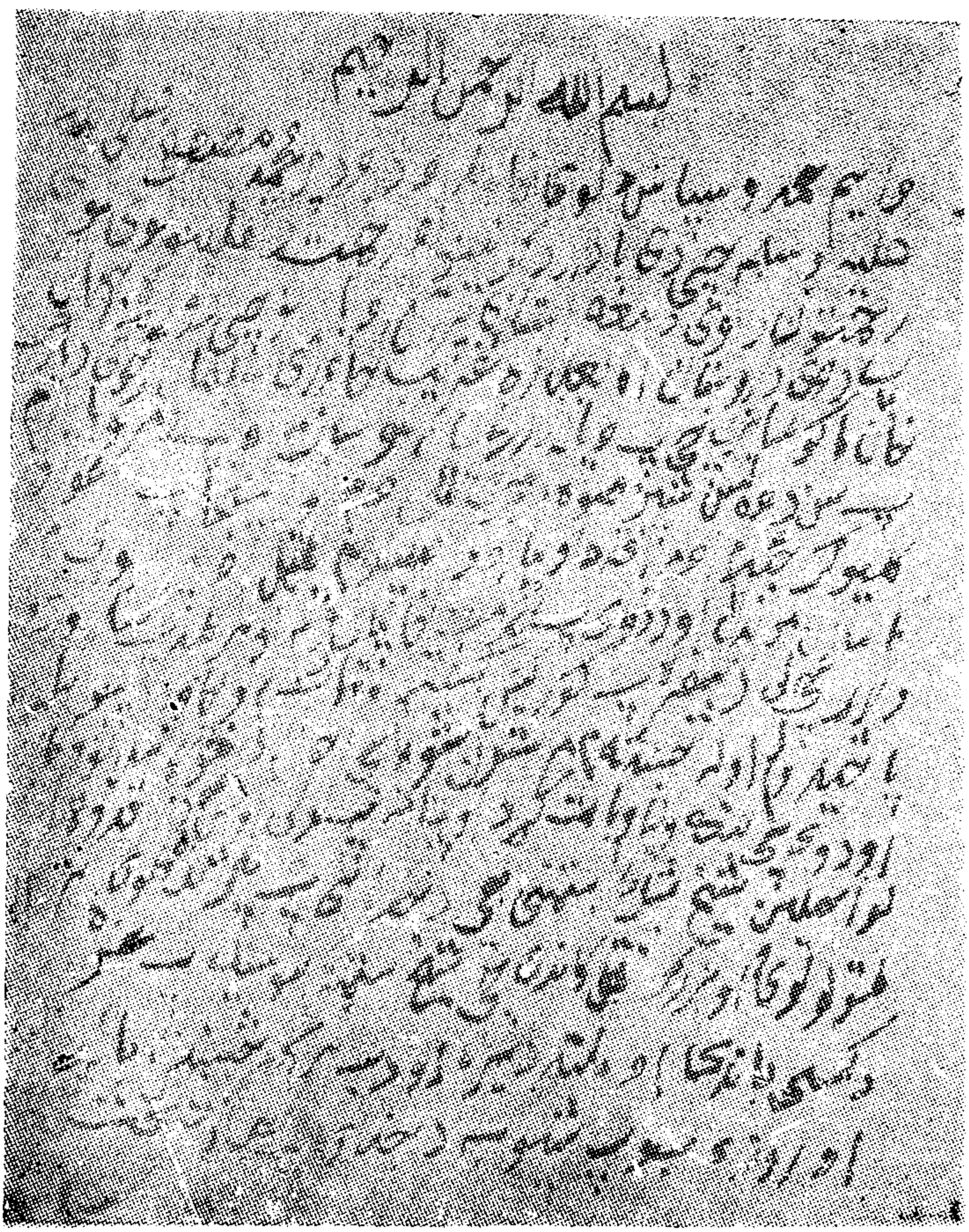

نمبر ۱۲۸ ،عکس صفحۂ اول نسخه خطی تذکرة الاولیاء سلیمان ماکو.

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

خطاط معاصر

اکنون که داستان آفرینش خط را در افغا نستان شنیدید و نمو نـــه های انواع خطوط مروجهٔ دور های تاریخی را هم دیدید ، ما خوا نندگان گرامی خودرا به تما شای پدیـدهٔ هنری خط در عصر حاضر می آوریم.

مواریث هنری گذ شتگان ما درین عصر نیز خو شبختانه زنده اند ، و ممثل بزرگ این هنر درین نو قـت استادقادر القلم عزیزالدین‌فوفلزا ئی قند هاری ولدمرحوم حاجی نظام‌الدین خان ساکن کابل اند ، که باوجود داشتن مرتبهٔ اولین در صف خوشنو یسان این زمان ، نویسندهٔ مورخ و شاعر نیز میباشند .

برای اینکه در پایان این کتـاب‌نمونه های زندهٔ هنر خطاطی را د ر کشور عزیز ما نشان داده باشیم ،از استاد گرامی موصوف خوا هش کردیم که نمونه های انواع خطو طخامهٔ توانای خود را ضمیمهٔ این کتاب فرمایند .

استاد دانشمند این خواهش ماراپذیرفته و (۳۵) قطعه ازنمونه ها ی مختلف خطوط خود را برای تکمیل‌وتزئین این کتاب بما سپر دند ، که با تشکر درصفحات آینده آنرا عکاسی‌کرده ایم ، وخوا نند گان محترم دیده می توانند که فروغ هنر کهن هنوزدر افق وطن می در خشد ، وکشور عبدالله مر وارید وبایسنقر و میـر عبد الرحمن و سید عطا محمد شا ه از وجود هنر مندی چون استاد عزیزخالی نیست .

خدای توانا بربرکات خامه اش‌بیفزا یاد .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

سلطان عقل و دانش، جامی که یافت در خلد

از بادهٔ وصالش، ارواح قدس جامی

تاریخ فوت او را، از عقل خواستم گفت

آه از فراق جامی، آه از فراق جامی

قطعهٔ تاریخ فوت مولینا نورالدین عبدالرحمن جامی بمناسبت احتفال پنجصد و پنجاهمین سال ولادت آنجناب که در سال هزار و سه صد و چهل و سه ۱۳۴۳ ش در کابل برپا شد تحریر گردید .

عزیزالدین وکیلی فوفلزائی

۱ـ خط نستعلیق سبک خراسانی

ـ۲۵۳ـ

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

هر اختر چه پیِ عالم کس دامکان وے

پر مقصدی دامیر عبدالرحمن وے

شیر فش

هر سهار چه لمر حمله کندی له تله

پر دښمن دی امیر وړ دوربان وے

بجواب یکی از قطعات مشهور جناب سید عطا محمد خان قندهاری قلمی شد

العبد الحقیر الفقیر المذنب عزیز الدین وکیلی فوفلزائی

۲ـ خط نستعلیق

ـ۲۵٤ـ

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

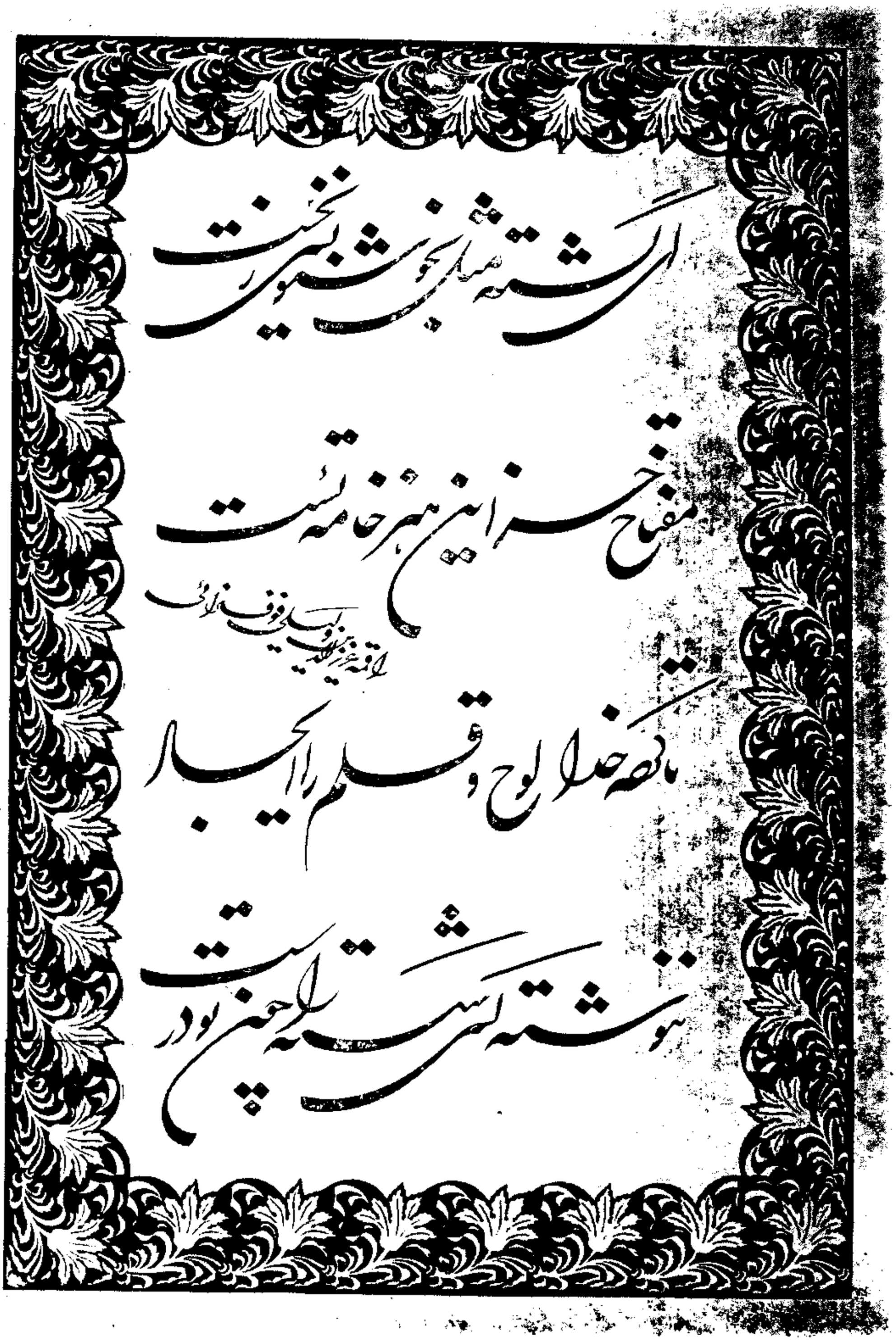

۳ـ خط توقیع از اقسام شکسته نویسی خراسانی باصنعت حاشیهٔ آن
شعر استاد خلیلی
ـ۲۵۵ـ

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

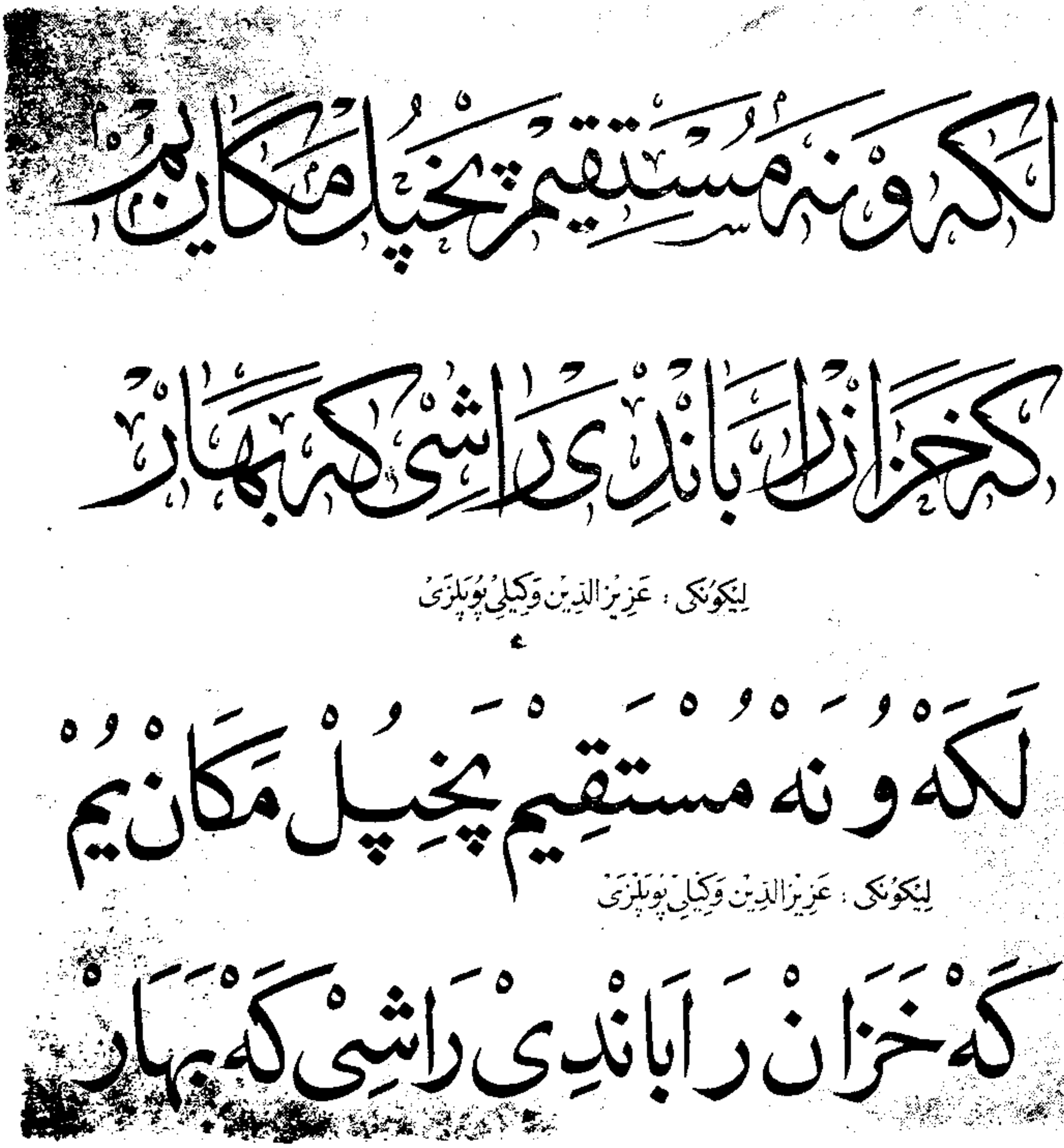

لَکه وُنه مستقیم پخپل مکان یم
لینکونکی : عزیزالدین وکیلي پوپلزی
که خزان را باندې راشي که بهار

٤ـ نمونه خط ثلث ونسخ بسبك عثمانی شعر رحمان بابا افغان

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

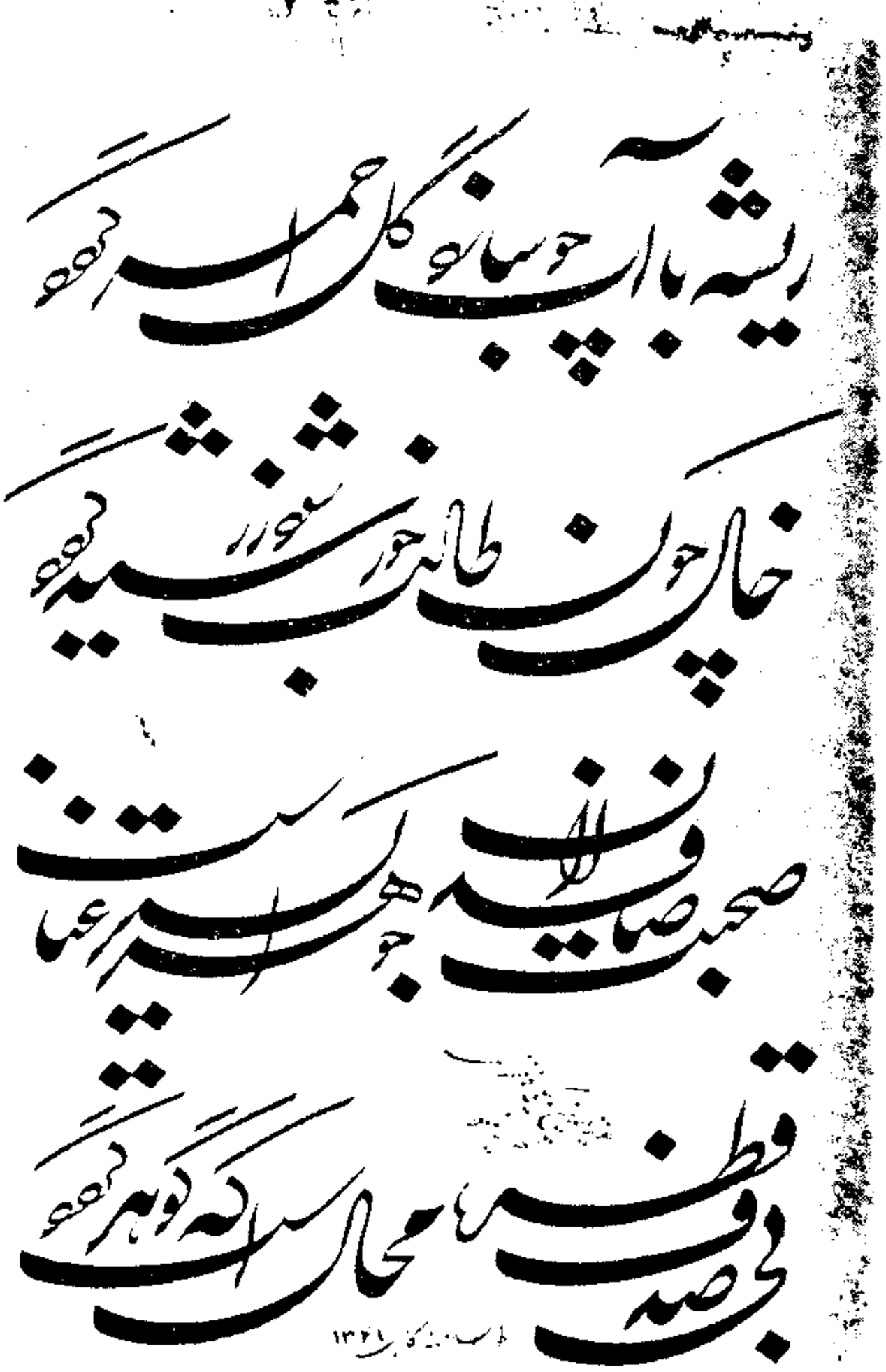

(۵) خط معقلی کوفی

(۶) خط توقیع خراسانی

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

آن نیمه نان که بینوایی یابد

وان جامه که کودک گدایی یابد

چون لذت فتحیست که اقلیمی را

از رباعیات خلیل‌الله خان خلیلی

لشکرشکنی جهانگشایی یابد

(۷) تعلیق

بخط عزیزالدین وکیلی فوفلزائی دُرّانی

۱۳۴۷

بطریق کار قلمی شش‌دانگ یکهزار و سه صد و پنجاه هجری شمسی

عزیزالدین وکیلی فوفلزائی

pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

۹ـ سطر اول ثلث ـ دوم نستعلیق ـ سوم شکسته آمیز (طـرز مناشیر)

pdf.tarikhema.org
tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

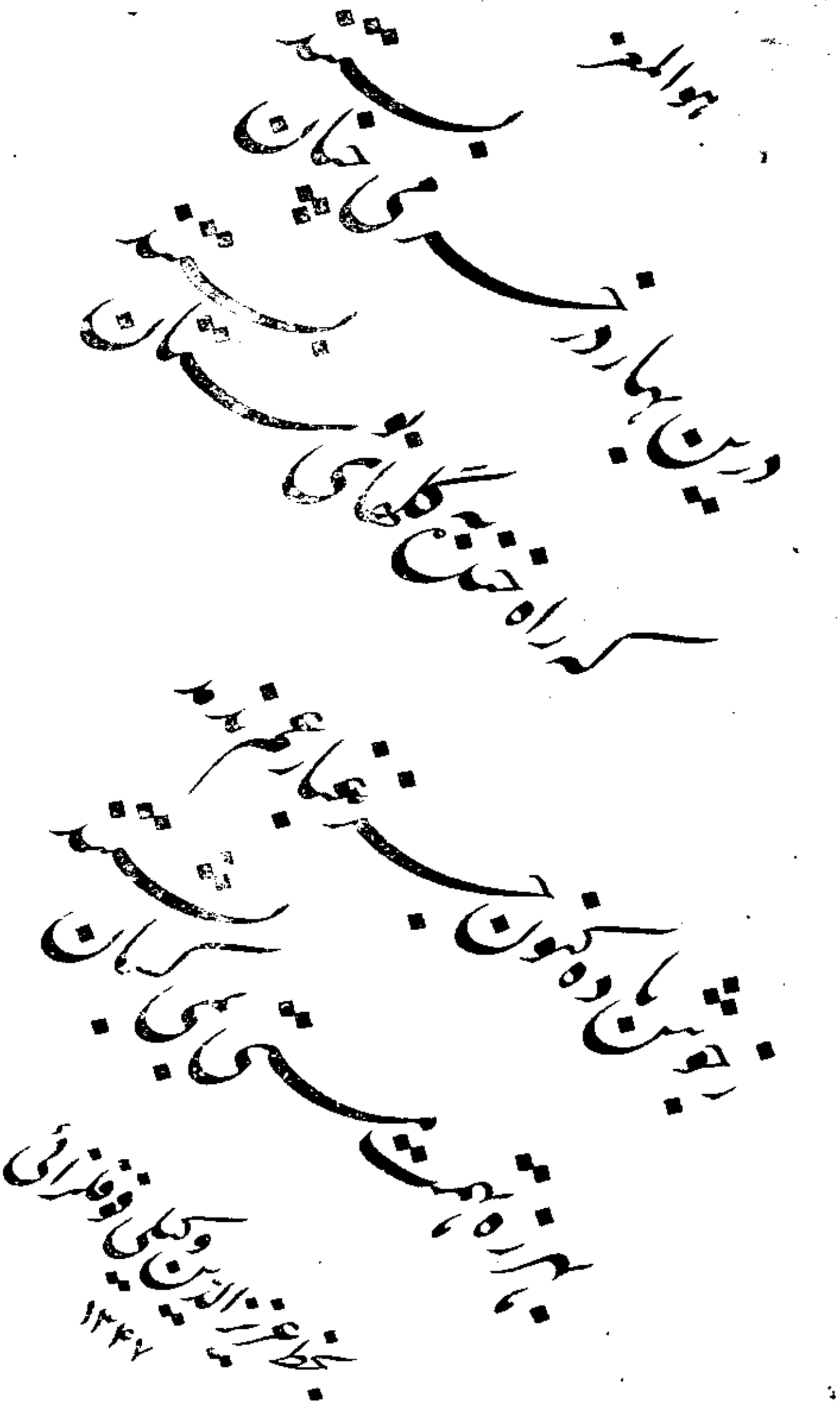

۱۰ـ نستعلیق سبک خراسانی شعر استاد خلیلی

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

(۱۱)ـ تعلیق عربی که بنام دیوانی یا خط دفتری نیز معروفست .

(۱۲)ـ توقیع مخصوص مکاتیب و فرامین

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۱۳ـ نستعلیق باستقبال قطعه‌جناب استاد میر عبدالرحمن مرحو م

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

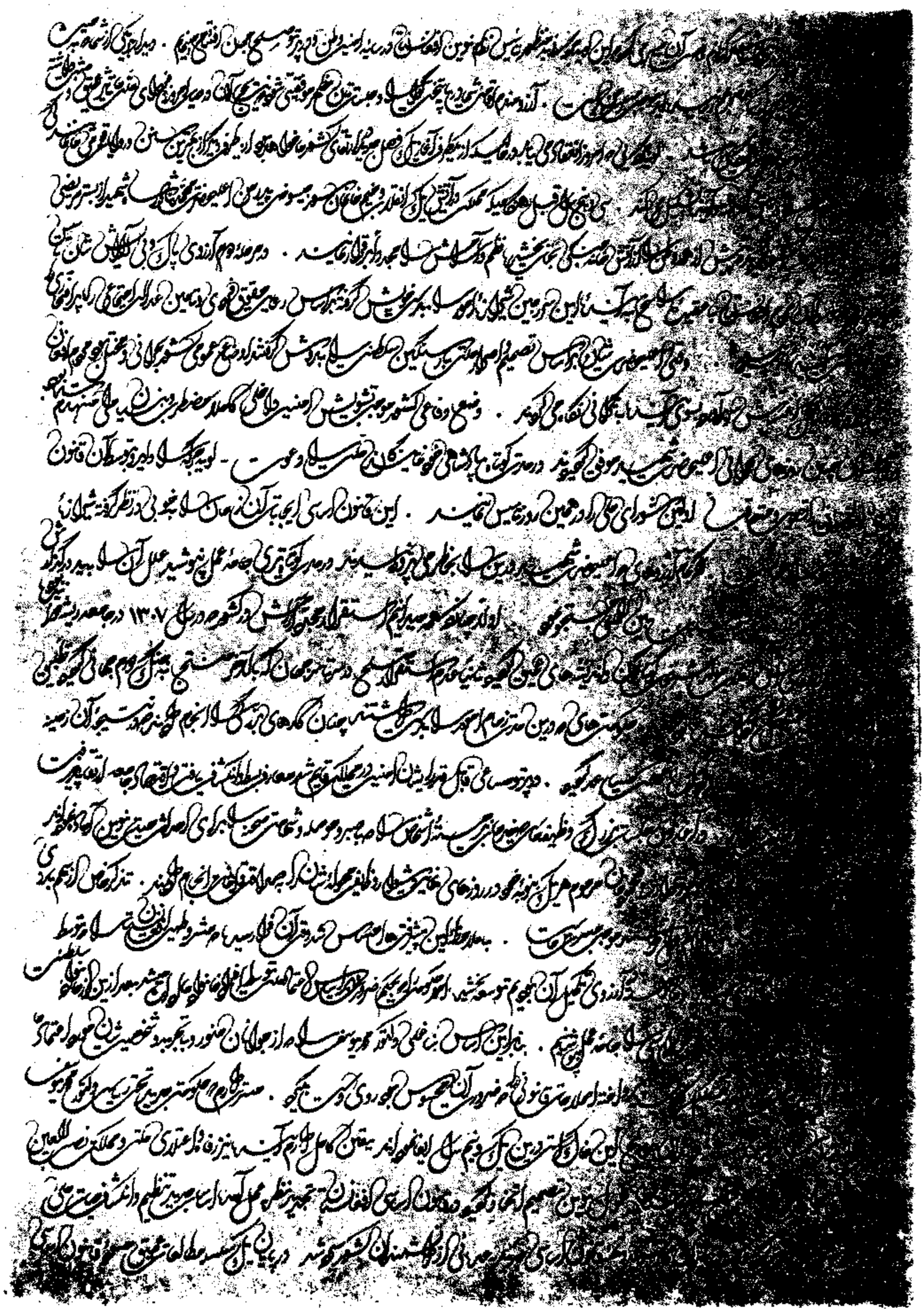

۱۴ـ خط تعلیق خراسانی یامحقق

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

سبح لله ما في السموات وما في الارض وهو
العزيز الحكيم يا ايها الذين امنوا لم تقولون ما لا تفعلون
ما لا تفعلون مقتا عند الله ان تقولوا ما لا تفعلوا

۱۳۵۰ش
۱۳۹۱ق

سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ ۝ يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لِمَ تَقُوْلُوْنَ مَا لَا تَفْعَلُوْنَ ۝ كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللّٰهِ اَنْ تَقُوْلُوْا مَا لَا تَفْعَلُوْنَ

(قرعزیزالدین وکیلی فومنزادی)

عزیز الدین وکیلی فومنزادی

۱۵- خط نزئینی کوفی

۲۶۴-

tarikhema.org
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

قسم ای آنکه بخوبی بحرمی دهدی

سوگند بخط و بقلم دهدی

بمهی خوب بمعنی که ملک

صاحب حسن و همه صاحبقران دهدی

لاقمه و نظمه عزالدین ولیکی وفا زاوی

۱۶ـ خطتوقیع خراسانی

ـ۲۶۵ـ

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

چهارهٔ فیض و ترقی شمس

هوا پلور، معرفت و عرفان

خالصانه سعی بلیغ

دائما فیضه ده عمرانس

خط رقعه بقلم عزیز الدین ولیائی فوفلزائی

۱۷ـ خط رقعه براساس استادی مکتب عالی عثمانی

ـ۲٦٦ـ

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

ستاد عشوله و نیودك شوه ځکړ و نه
ستا په لاره کښې بایلی ځلمی سر و نه
که هر څومی د دنیا ملکونه د پرشی
زما څخه هېر نشی داستا نبکلی باغونه
د رقیب د ژوند متاع به تار په تار کړم
چه په تور و پښتانه کا کذار و نه
تاته را اسمه زړکی ز ما فارغ شی
بی له تامی اندیښنی دز ړه مار و نه
د دهلی تخت هېر و مه چه را یاد کړم
زما د بنکلی پښتو نخوا د غر و سر و نه
که تمامه دنیا یو خواته بل خوا یی
زما خو خوښ دی ستا تش د کړ و نه
"احمد شاه" به د غه ستا قدر هېر نکا
که و نیسی د تمام جهان ملکونه
لیکونکی، عزیزالدین وکیلی پوپلزی ۱۳۴۲

۱۸ـ خط نسخ پښتو .غزل احمدشاه بدالی

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.ir

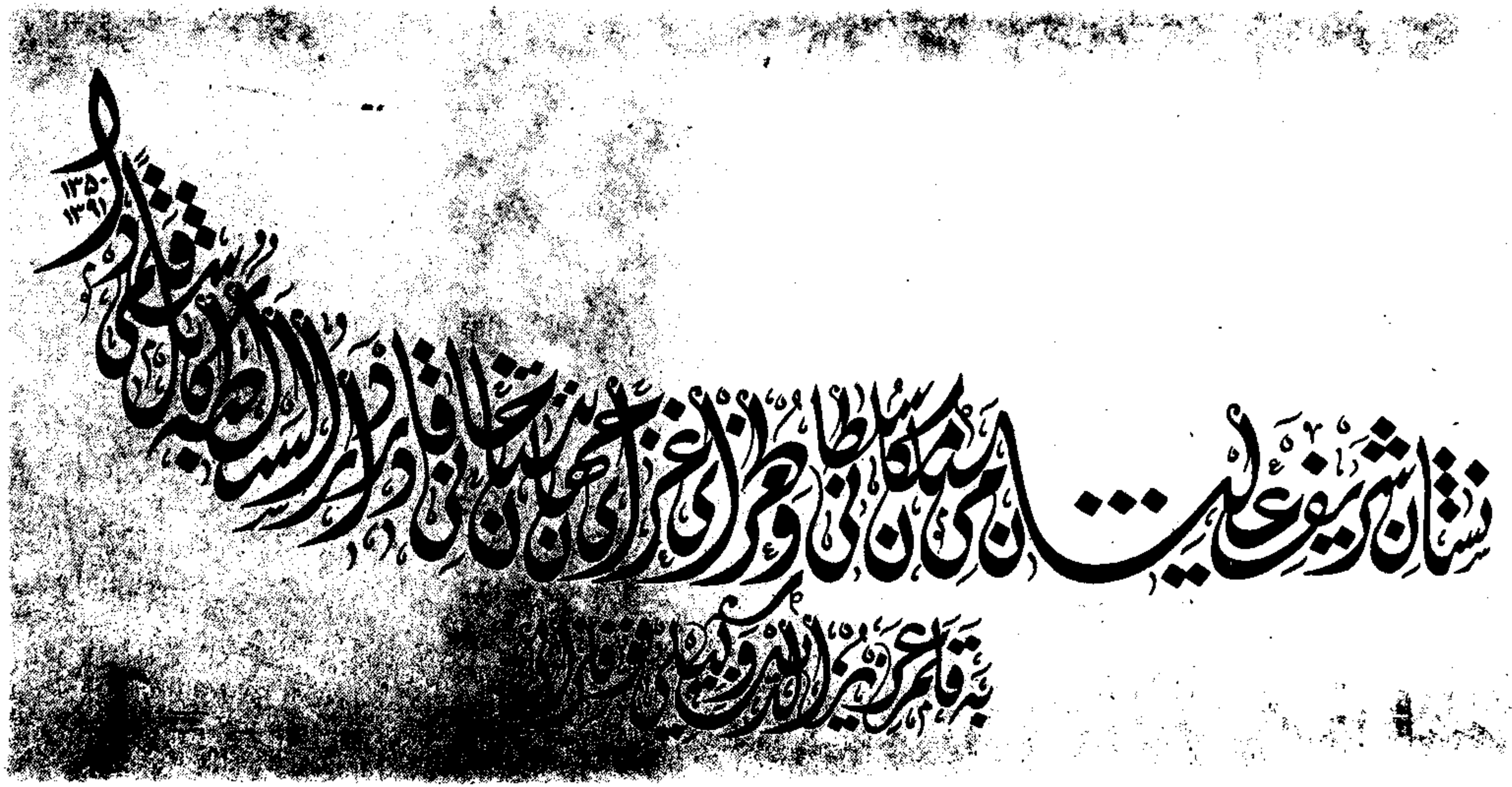

۱۹ـ خط دیوانی دارای حروف تـاج ،سبك منشیان قدیم

tarikhema.org
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

بسم الله الرحمن الرحیم

بسم الله چه دیر زیات مهربان پوره رحم لرونکی دی

الحمد لله رب العالمين ۝ الرحمن الرحيم ۝

الحمد خاص الله لره دی چه یالونکی د عالمیانو دی (یو خل یو نکی حکمت لري) دیر زیات مهربان پوره رحم لرونکی دی

مالك يوم الدين ۝ اياك نعبد واياك

خښتن د ولو امورو د ورځې د جزا دی خو ځکه تا نه عبادت کوو او خاص له تا نه

نستعين ۝ اهدنا الصراط المستقيم ۝

غواړو مرسته وښیه مونږ ته لاره سمه

صراط الذين انعمت عليهم ۝ غير

لاره د هغو کسانو چه انعام کړی تا پر هغو باندی نه

المغضوب عليهم ولا الضالين ۝

د هغو چه غضب کړی شوی پر هغو باندی اونه د لاره د هغو بد وکسانو چه، ګمراهان دی

عبدالدین وکیلی فوفلزائی

۱۳۵۰ ل - ۱۳۹۱ ق

۲۰ـ خط نسخ (قرآنی) بسبك ممتازمكتب عالی عثمانی

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

۲۱- خاکروبی وشکستهٔ طرز

۲۷۰-

tarikhema.org
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۲۲ـ طغرای خط دیوانی باحروف تاج وصنعت تزئین حاشیه

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

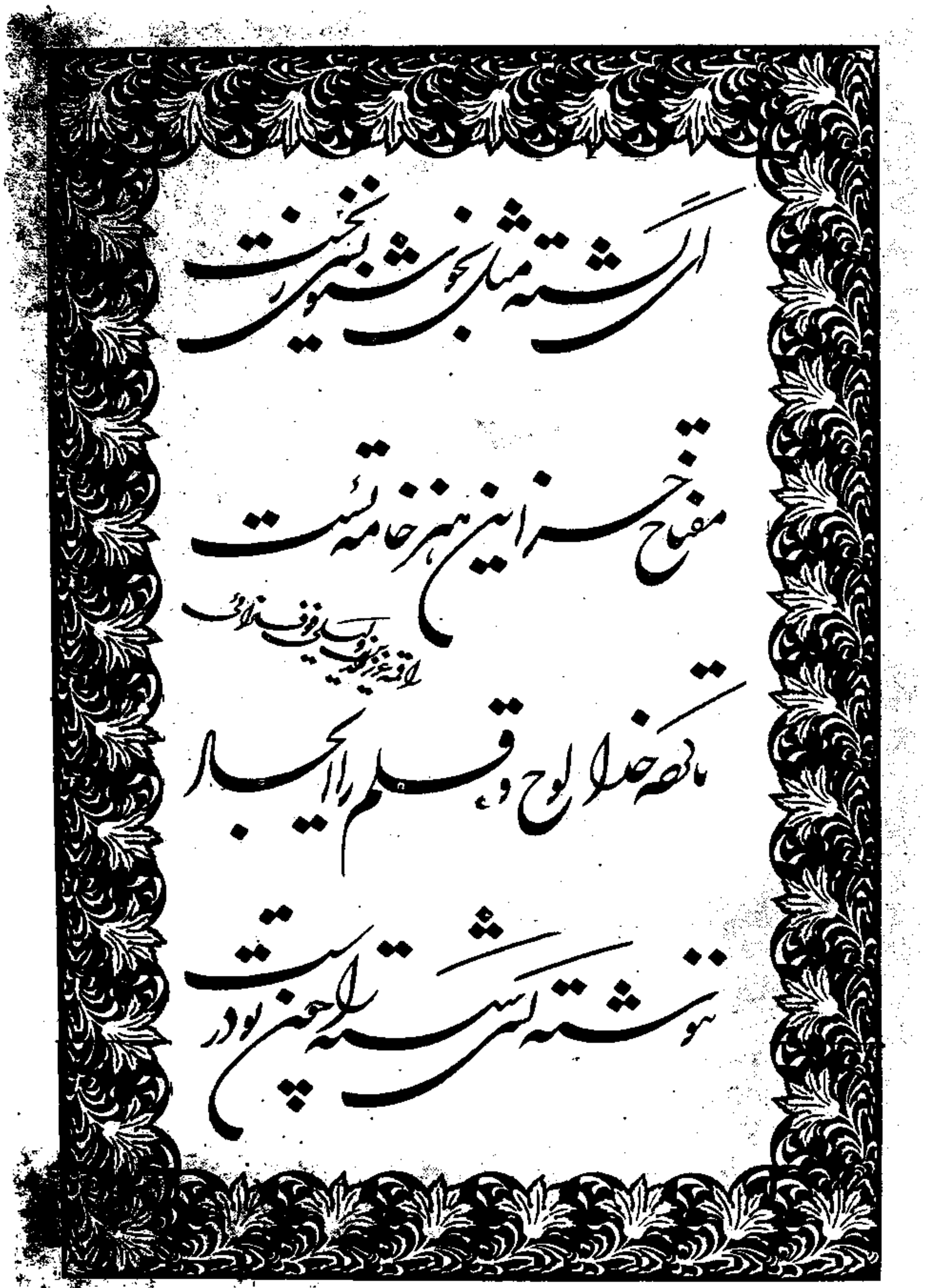

۲۳ـ خط شکسته باتز ئین حاشیه

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

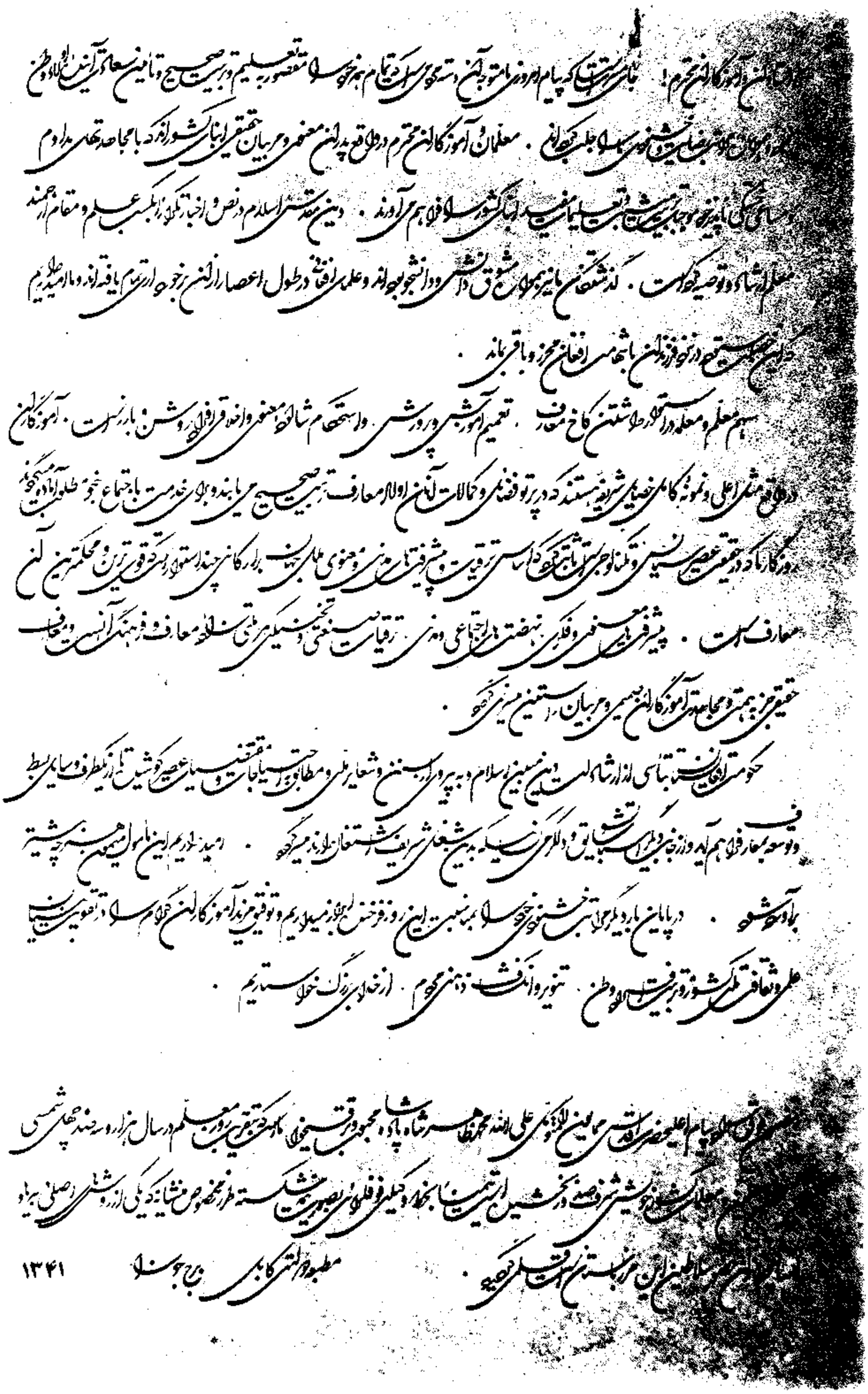

۲۴ خط‌ناشیر باآمیز خط نستعلیق

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

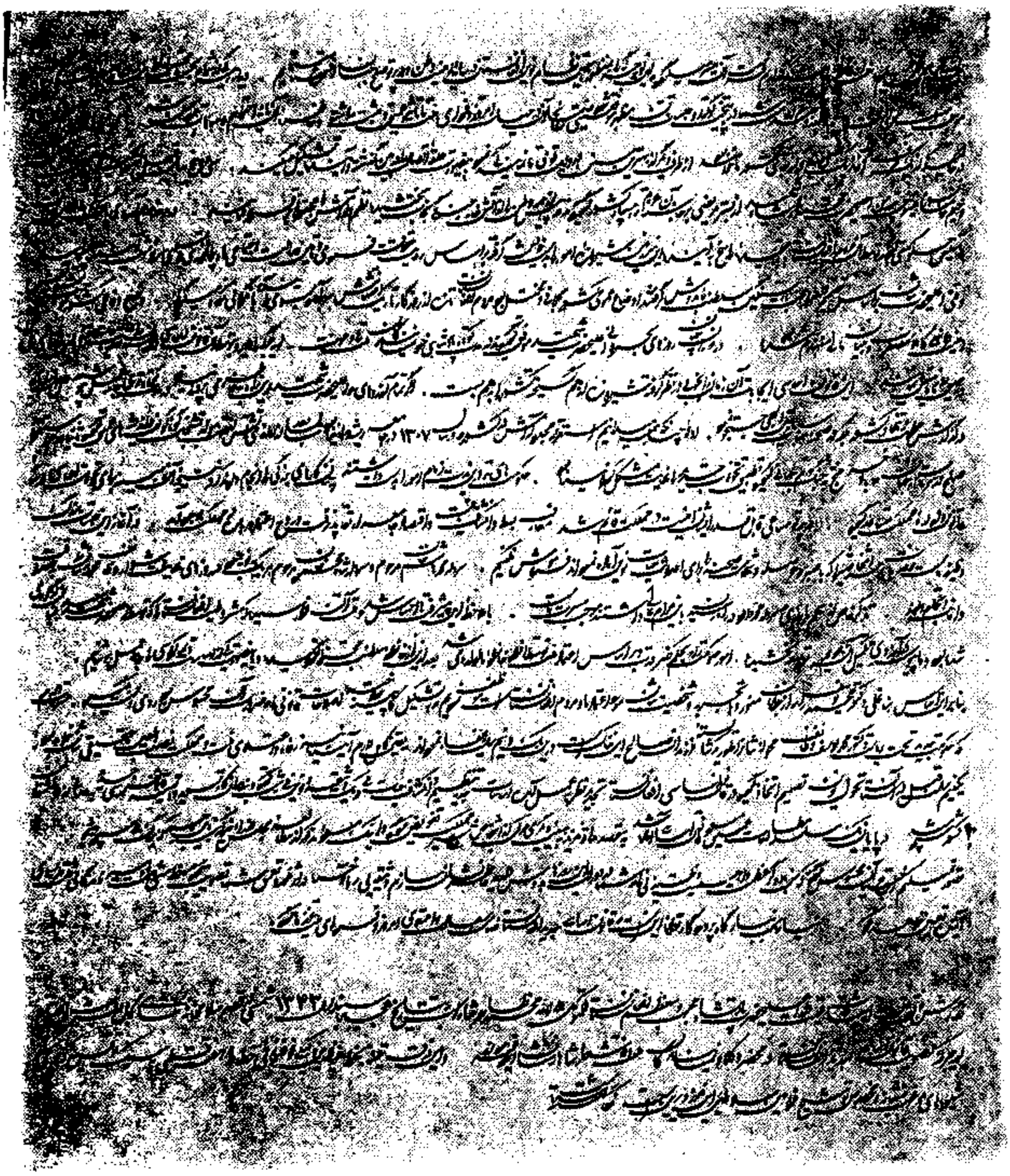

۲۵ـ شیوهٔ توقیع سبک خراسانی

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

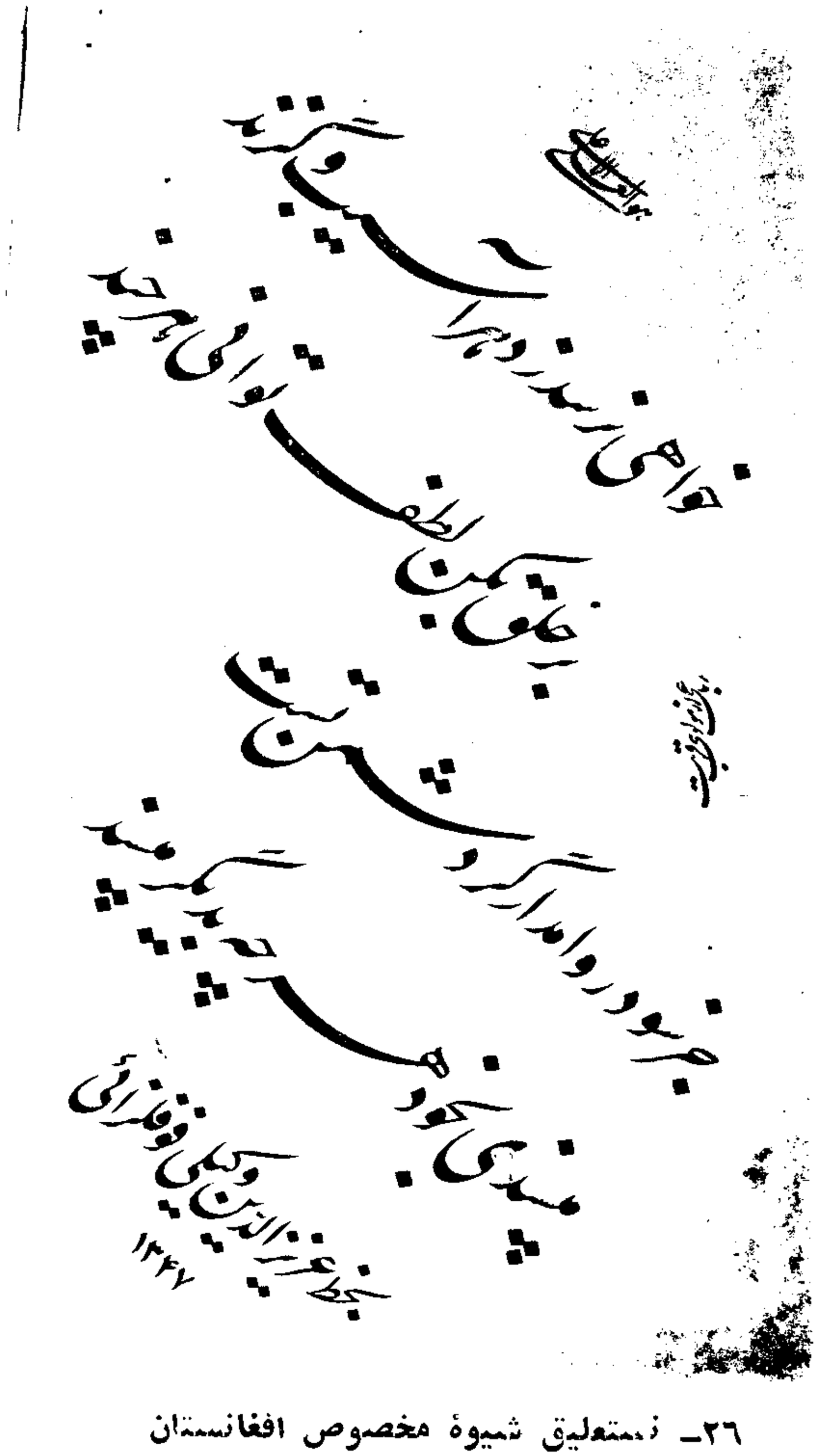

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

۲۶ـ نسمتعلیق شمیوهٔ مخصوص افغانستان

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

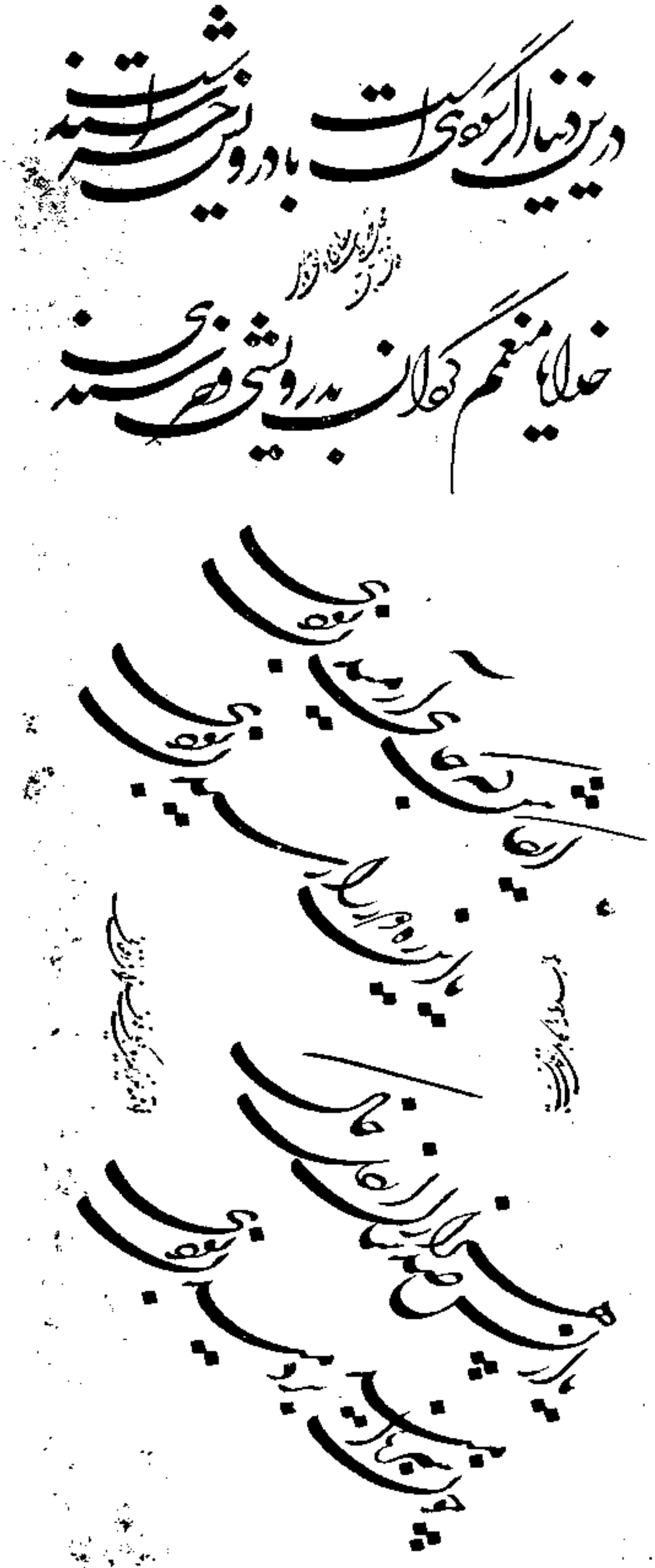

(۲۸) خط دیوانی عربی بیت پنبتو رحمان بابا

۲۷ـ خط توقیع شمیرهٔ خراسانی

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

صبحدم مرغ چمن با گل نوخاسته گفت
ناز کم کن که در این باغ بسی چون تو شکفت
گل بخندید که از راست نرنجیم ولی
هیچ عاشق سخن سخت بمعشوق نگفت

عزالدین ولیلی وفضلای تبریز

۱۳۴۷

۲۹ـ یك شیوه ازخط مناشیر

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

۳۰ـ خطثلث ونسخ براساس استادی مکتب عالی عثمانی

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

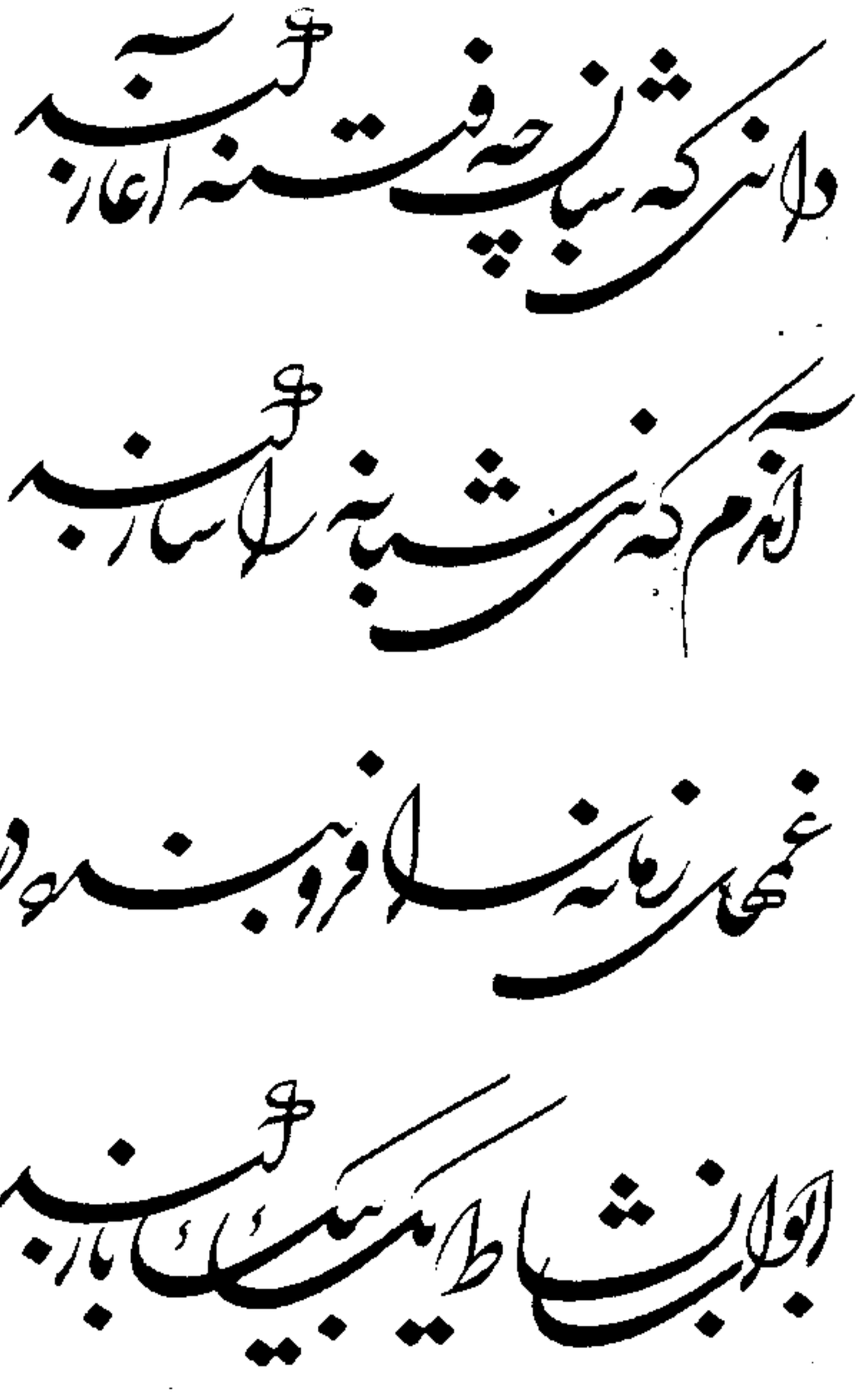

۳۱ـ شیوه مناشیر شعراستاد خلیلی

۳۲ـ تعلیق سبك خراسانی

pdf.tarikhema.org
andegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.ir

۳۳ـ ازاقسام خطوط کوفی

tarikhema.org
pdf.tarikhema.org

mandegar.tarikhema.org

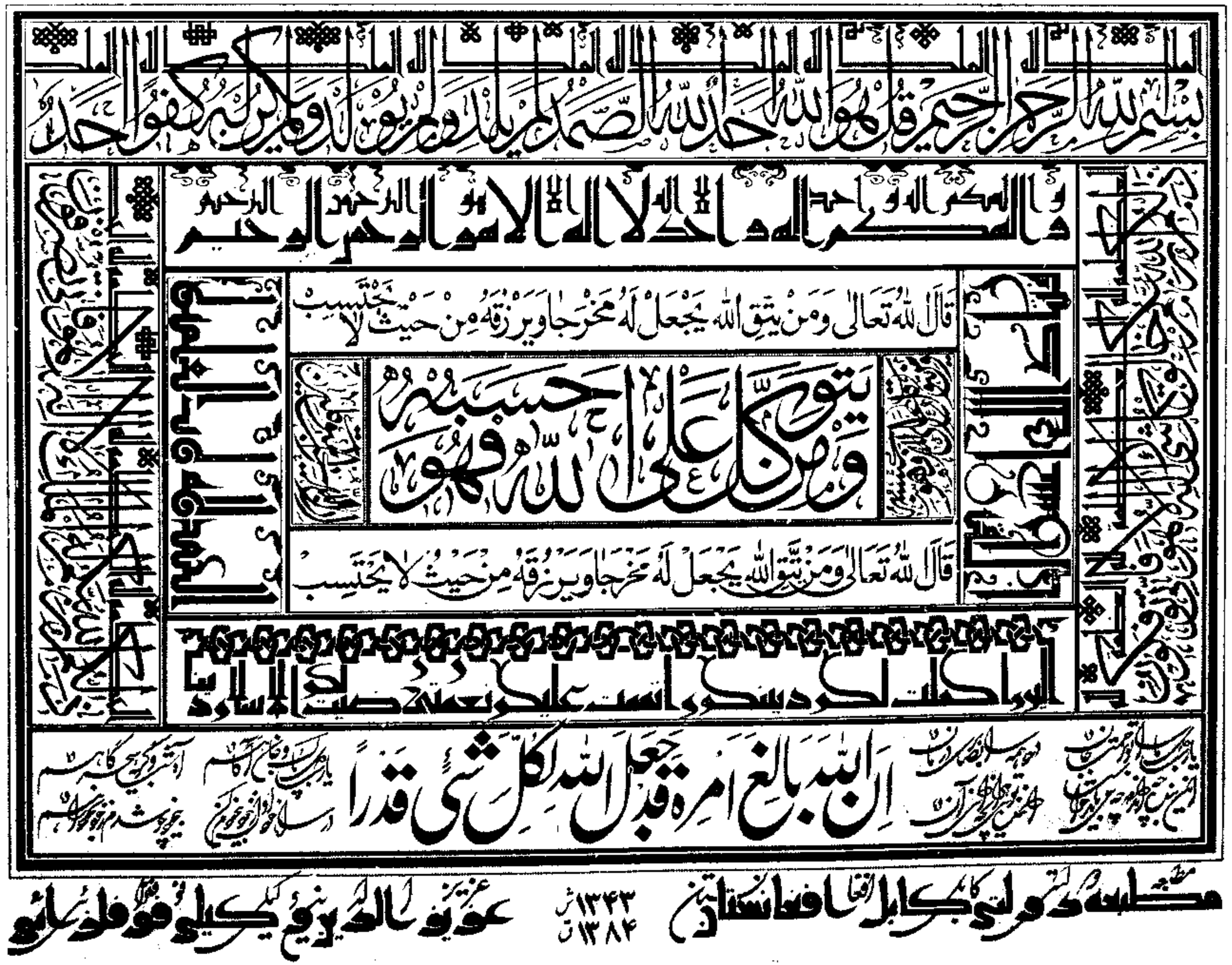

۳۴ قطعهٔ هفت قلم خامهٔ استاد عزیز الدین فوفلزائی که باستقبال قطعهٔ
خط آخوند محمد علی عطار هروی نگاشته اند .
۲۸۱ –

pdf.tarikhema.org
tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

(۳۵) نمونهٔ دیگر ازخط تعلیــق(دیوانی) عربی بقلم خطاط هفت قلمی
عزیزالدین وکیلی فوفلزائی
-۲۸۲-

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

فهارس اعلام

رجال ، اماکن *،طوایف ،قبایل، خـاندانهـا،
کتب،رسایل ،زبانها ،خطوط ،انجمن‌هاوغیره

مرتب

حبیب‌الله رفیع

mandegar.tarikhema.org

tarikhema.ir

* نامهای اماکن تـوسط ستاره (*) مشخص شده است .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

*آب ما هیان (حوض) ۲۸
* آتن ۱۸
آثار الباقیه (کتاب) ۷۱،۲۶
* آرا ۴۲،۲۹
آرامی (خط) ۷،۸،۹،۱۰،۱۱،۱۲،۱۵ تا ۱۸،۲۱،۲۲،۶۱،۶۵ تا ۶۷،۷۲ . ۸۲،۱۱۶ .
آرامی (زبان) ۷ تا ۱۱،۱۸،۲۵،۶۷
آرامیان ۷
آرت خاندان کوشان (کتاب) ۴۲
* آریانا ۷۱ (نیز رك : آریانه) .
آریانا (مجله) ۵،۱۰،۱۷،۱۱۴ .
آرین ۱۵ .
* آریانه ۱،۲،۱۴،۲۱،۲۵،۵۴،۵۸ ، ۶۷،۶۸،۶۹،۷۰ .
آریانه انتیکوا (کتاب) ۲۱،۲۵،۲۸ .
* آریانه ویجه ۲ .
آریا یی ۲،۷۱،۷۷، ۹۰، ۱۱۶ .
آزس ۲۳
* آستان رضوی مشهد ۹۵،۱۱۰ .
* آستان قدس مشهد (رك : آستان رضوی) ۱۰۵
آستان قدس (نامه) ۱۰۲،۱۰۳ .
* آسیا ۲،۳،۷ .
* آسیای میانه ۱۶،۷۱،۹۰،۹۳،۹۶. ۱۰۰،۱۰۴،۱۰۸ .
* آشور ۷۴
آشور بانیپال (کتابخانه) ۷۴
آشوری (خط) ۷
آشوری (زبان) ۷
*آشوریان ۷
آشوکا ۹ تا ۱۳،۱۷،۱۸،۲۲،۲۷. ۳۷،۴۷،۶۱ .
* آکسفورد ۲۵،۵۰ .
آل بانیجو ر ۶۹، ۸۸ .
آل طا هر ۸۸
آل فر یغون ۸۸ .
آل کرت هرات ۱۰۱ .
* آمو ۱۸،۲۱ .
آننده ۳۸ .
* آی‌خانم ۱۵،۱۷،۱۸ .
* آیر لیند ۵،۹۲ .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

«الف»

ابراهیم سلطان ابن‌شاهرخ ۱۰۶، ۱۰۷ .
ابن درستویه ۹۰،۹۱ .
ابن طیفور احمد بن ظاهر ۸۱ .
ابن قتیبه ۹۰،۹۱ .
ابن مقفع ۹۰ .
ابن ندیم ۷۶،۷۷،۸۱، تا ۸۴،۸۶، ۹۰،۹۵ .
ابنیه وآثار تاریخی اسلام‌در اتحاد شوروی (کتاب) ۹۵ .
ابوالبرکات رازی ۹۵ .
ابوالحسن عراقی ۹۳ .
ابوالعباس الولید بن عبدالملك خلیفهٔ اموی ۸۴ .
ابوالعلاء (شیخ) ۱۰۱ .
ابوالفضل ۱۰۲ .
ابوالفضل بن عمید ۷۶ .
ابوالفضل علامی ۱۱۰ .
ابوالقاسم منصور بن محمدهروی ۹۵ .
ابوالمعانی محمد بن عبیدالله ۹۳
ابوالوفا ۱۱۰ .
ابوبکر (رض) ۸۳ .
ابوبکر الصولی ۹۱ .
ابوبکر بن احمد بن عبیدالله الغزنوی ۹۶ .
ابوبکر عتیق بن محمد بن خسرو ۹۹ .
ابو جعفر محمد بن عبدالجبار بن محمد ۹۸ .
ابو سعید میرزا ۱۱۰ .
ابو سلیمان ۷۶ .
ابو سهل بن نو بخت ۷۶ .
ابو معشر بلخی ۷۶ .
ابومنثور ثعالبی ۷۵ .
ابو نصر احمد (امیر) ۶۹ .
ابو نصر محمد بن فریغون ۸۸ .
ابو یعلی حمزه حسن ۸۳ .
ابهی دهرمه ۲۸،۷۹ .
ابهی ساره پرسته ۴۳
ابی منصور بختگین ۹۳ .
* اتحاد شوروی ۱۶ .
*اتره فل گونه ۴۸ .
* اتك ۲۹،۳۱،۶۴،۹۸ .
اتهر ۳۱ .
احمد بن ابوخالد احول ۹۱
احمد بن اسد ۸۸ .
احمد بن اسماعیل ۸۸ .
احمد بن جعفر بن احمد ۸۸ .
احمدبن خالد احول (رك: احمد بن ابوخالد احول) ۸۶ .
احمد بن محمد بن احمد ۸۸ .
احمد بن محمد بن خلف ۸۸ .
احمد هروی ۱۱۱ .
احمد یسوی (خواجه) ۱۰۶ .
اخبار خراسان (کتاب) ۸۲ .
اخبار ماوراء النهر (کتاب) ۸۲
اختلاف‌الزیجه (کتاب) ۷۶ .

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

اختیار هروی (خواجه) ۱۱۰
* اخمیم سعید مصر (کلیسا) ۸۳.
اخوند درویزه ۱۲۰،۱۲۱ .
ادب الکتاب الصولی ۸٦،۹۱ .
* اراکوزیا ۲۳،٤٤ .
ارتبان ٦٥ .
ارداویرا فنامه (کتاب) ۷٥ .
اردشیر بن دیلمسپار قطبی ۹٤ .
ارساس ٦٥ .
ارسطو ۱۸،۲۰ .
ارشك ٦٥ .
* ارغسان قندهار ۱۱۸ .
* ارغنـــداب ۹،۱۰،۱۸،۲۱،۲۳ ،
٦۹ .
* ارمن (ارمنستان) ۷۷ .
* اروپا ۲،٤،۹۲،۱۲۱ .
ارهت ها ٤٦ .
ازیس ۳۰،٤۱ .
ازیس اول ۸ .
* اسپانیا ۹۲ .
* استانبول ۱۰۹،۱۱۱ .
* استخر پارس ۹۳ .
اسحاق راهب ۷٦ .
اسد خان ختك ۱۲۰ .
اسدی طوسی ۹٤،۹۸ .
اسرار التوحید (کتاب) ۱۰۹ .
اسرائیل ولفنسون (دکتور) ٦۸،
۸۳ .
اسروشنه ۷۸،۸۸ .
اسکندز رومی ۱٤،۱٥،۱٦،۲۰ ،
۷٥،۷٦،۷۷ .
* اسکندریه ۷٦ .
اسلام (دین) ۱،۳،٤،۱۷،۲۸،٤٤،
٤۸،٥۳،٥۸،٦۳،٦۷،٦۸،٦۹،۷۱،
۷۳،۷۷،۷۸،۷۹،۸۱،۸۲،۸۳،۸٥،
۸۸،۹۰،۹۱،۱۰۰،۱۰۱،۱۰٤،۱۰٥،
۱۰٦،۱۱٦،۱۱۸ .
اسماعیل بن احمد ۸۸ .
اشکانیان ٦٥،۷٥،۷۷ .
اشکانیان (کتاب) ۷۷ .
اشك بلخی ٦٥ .
* اشنغر ۳۲،۳۸ .
اشوغه ۱۸ .
* اصفهان ۸٥،۹۳،۱۰٤ .
اظهر (مولانا) ۱۱۲ .
اغو شمریك ۷۲ .
افشین ۷۸،۷۹ .
افغانان ۱۱٦ .
* افغانستان ۱،۲،۳،٤،٥،۷،۸،۹،
۱۲،۱٤،۱٦ تا ۱۸،۲۰،۲۱،۲۳،
۲٤،۲٥،۲۷،۳۱،۳٤،٥۰،٥۳،٥٤،
٦٦،٦۹،۷٤،۷٥،٥۹،۸۰،۸۱ ، ۸۲
۸٦،۸۸،۸۹،۹۰،۹۸،۹۹، ۱۰۱ ،
۱۰٤،۱۱٤،۱۱٦،۱۱۸،۱۲۱ .
افغانها (نیز رك : افغانان) ۸۰ .
افغانی (رك : پښتو) ۱۱۹،۱۲۱ .
افلاطون ۱۸ .
* اکادیمی اوزبك ۱۰۲ .
اکبر نامه ۱۰۲ .
اکشه پیکه ۳٥ .
* اکوړه ختك ۱۲۰ .
اگاتهوکلیس ۱۲ .

pdf.tarikhema.org
tarikhema.ir
tarikhegar.tarikhema.org

tarikhema.org

* اگرور ٤١ .
اگی سالا ٤٢ .
اگی سیلوس ٤٢ .
اگی شله ٤٢ .
الابنیه عن‌حقایق‌الادویه ٩٤، ٩٨.
البدو والتاریخ ٩٣ .
البلاذری ٨٥،٩٠ .
البیرونی ٢٦،٥٧،٧٨،١٠٦ .
البتگین ٦٩، ٨٨ .
التفهیم ٧١،١٠٦ .
التنبیه والاشراف ٧٥،٩٤ .
الریاسی (خط) ٨٦،٩١ .
الصولی ٩٠،٩١ .
العتبی ٢٢،٦٣ .
الغ‌بیگ ١٠٦ .
انفهرست (کتاب) ٧٦،٧٧،٨١ ،
٨٢،٨٣،٨٥،٨٦،٩٠،٩١
انکسندر برنس ٦٤ .
المختصر من کتاب الوقف ٦٩ .
المعتمد (خلیفه) ٩١ .
النهمطان (کتاب) ٧٦ .
الوثایق السیاسیه ٨٣ .
الهلال (مجله) ٨٣ .
* الی شنگ ٤،٦ .
الیاس ٦٩ .
* امب ٣١ .
امرای پارس ١٠١ .
امری‌القیس ٨٣ .
* امریکا ١١٧ .
امویان ٧٠،٧٧،٨٧ .
انتی‌ماکوس ١٢ .
* انجمن تاریخ (افغانستان) ٥٨.
* انجمن شاهی آسیایی‌بنگال ٢٤.
* اندراب ٦٩،٨٨ .
* اندوس ١٢ .
اندیا آفس لندن (کتابخانه) ٩٦.
انصاری (خواجه عبدالله ، رك :
پیر هرات) ١١١ .
*انگلستان ٩٢، ٩٦
انگلیس (ملت) ٣٠ .
انگلیسی (خط) ١١٧ .
انگلیسی (زبان) ١٦ .
انند پاله ٧٨
*اوبهاره ٤٠
اوت ٧٢
* اورامان ٧٧
* اورگنج ١٠٢،١٠٣
اورل ستین ٤٠، ٥٠
اوزو موجه ٣٩
اوزاهاریس نیتی ٧٥
*اوز گند ١٠٨
* اوسلو (یونیورستی) ٢٥
اوستا (کتاب ٢،٦٧،٧٥،٧٧، ٩٠
اوفا ٩٢
اوگره بوت ٧٨
اوله وردهه ٤١
اولد پرشن (کتاب) ١١٧
اولیاکه کو سولو که ٤٦
اوی جیته سنها ٥٠
اویس ٢٣
اویدا ٣١
ایاز ٣٠

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

ایاس ۳۰
ایاسه ۴۱،۳۰
ایاسیه کەموی (ملکه) ۳۷
* ایبت آباد ۳۷
* ایتالیا ۹۷،۹۲،۵
* ایدك ۶۳،۵۷
* ایلهه ۳۳
* ایران ۲،۲۳،۵۳،۶۵، ۶۹، ۷۴، ۷۶، ۹۰، ۹۳، ۹۴، ۱۰۱، ۱۰۴ ، ۱۱۲
ایران از آغاز تا اسلام (کتا ب) ۷۷
ایرانشهر (مجله) ۸۵
ایزو قراطیس ۱۸
ایسمت ایندویست (مجله)۵
ایس ـ کی (رك: کتاب‌خروشتهی) ۲۶
ایشوه رکه ۴۶
ایمن نوبخت ۵۵
اینته وهریا ۴۶
ایندره ۴۱
ایندره دیوه ۴۰
ایندره شینه ۴۵
ایو کراتید یس ۲۲

• • •

«ب»

بابر ۱۷ ، ۱۰۳
بابرنامه ۵۷
بابری (خط) ۱۰۳،۱۰۲
* بابل ۱۲ ،۱۴،۷۴
بابلی (یان) ۸
* باجور ۲۹
* باختر ۲،۱۴،۱۵، ۲۰
باختری (زبان) ۵۳
باختری یونانی (شاهان) ۱۵
* بادلیان اکسفورد ۹۹
بارك خان ۱۱۸
بارکزایی ۴
باستانشناسی شو روی(مجله) ۸۸
* باغ شاهی ۲۸
* باغ عدنانی هرات ۱۰۵
* باکو ۹۲،۱۰۲
* بالا حصار کابل ۱۲۲
بالی کینه ۴۷
* بامیان ۲۱، ۲۵، ۲۷، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۸، ۹۰، ۹۱، ۱۰۰
بایزید انصاری ۱۱۹،۱۲۰
بایسنغر شاهر خ ۱۰۷
بایقرا (سلطان) ۱۱۲
*بتکره ۴۹
* بخارا ۱۰۰، ۱۰۴، ۱۰۷،۱۰۸
بختی شوع ۱۱۱
بدیع الزمان ۱۰۶
براهمی (خط) ۱۲،۱۳،۲۱،۲۲، ۲۴، ۲۸، ۴۷، ۶۱، ۸۲
* برتانیه ۲۶،۶۹
بردی (اوراق) ۷۴،۸۴،۸۹

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

برركب ۷
برزمهر ۵۵
برز مهر پور ۵۵
برگس ۹۲
* برگول (كوه) ۵۶
* برلين ۷۶،۸۵
* برما ۴۱
برمكيان بلخى ۸۶
برنس ۶۴
برنيت (دكتور) ۹
بروكلمن ۸۱
برهان قاطع ۳۶
برهما ۱۲، ۴۱
برهمن واسو ديوه ۴۰
برهمى (نيزرك : براهمى) ۲۷ ،
۶۶
برهمى (زبان) ۴۲
* بريكوت سوات ۶۳
بريهت سمهيتا ۴۷
بزرگ بن شهر يار ۷۸
* بست ۹۰،۹۴، ۹۶، ۹۷،۱۰۰،
۱۰۵
* بغداد ۷۶،۷۸، ۸۵، ۹۰،۹۲
* بغلان ۲۷، ۳۶، ۵۳، ۵۴، ۵۵
۵۶، ۵۷، ۵۸، ۱۱۸
* بگرام ۱۷، ۲۱، ۹۰
بگ شما كنيشكى نا مو بـــرگ
۵۴
* بگ لنگ (رك : بغـلان)۵۴
بلاش اول ۷۷
بلانندى ۴۳
* بلـخ ۲۱،۲۵،۶۶، ۶۹، ۷۵ ،
۷۷، ۸۷، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰۶
بلخيان ۴۷
*بلژ يك ۱۱
*بلو چستا ن ۴۷
بله جيا ۴۳
بله سمى ۴۴
*بلهيكه ۳۱
*بمبئى ۸۵
*بمپور ۷۰، ۸۹
*بنج (كوه) ۳۸
*بنون ۵۷
*بها ۋو ۴۱
بهار ۸۵
بهاسه ۱۳،۶۶
*بهاو لپور ۴۳
بهاوه ۴۳
بهرا مشاه ۹۶
بهگه وت ۳۹
*بهلول (شهر) ۴۱
به همه لينه ۴۷
* بهيم نگر ۲۲
بودا ۱۰،۱۶ ،۱۷،۲۸، ۳۰،۳۱ ،
۳۲، ۳۵،۳۶، ۴۱،۴۸،۵۶، ۷۹، ۸۰
بوداو رمه ۳۳،۳۵
بوداها ۳۰،۳۶، ۴۵، ۴۶
بودا ئيان (رك: بوداها) ۴۱، ۷۷
بودايى (دين) ۹،۱۱، ۱۶تا ۱۸،
۲۰، ۲۱، ۲۳، ۲۴، ۲۷، ۲۸، ۳۲،
۴۵، ۸۰، ۸۱، ۹۰، ۱۰۵
بود ها بله ۱۳

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

بود هار کشیته ۳۳، ۳۵
بود ها گو شه ۳۵
بود ها میترا ۳۵
بود هه پریه ۳۵
بود هه سا کیا مونی ٤٧
بود هه ور مه ۳۸

*بود هی ستوا ۳۸، ٤۰، ٤٦
بود یزم ۲۷، ۲۸
*بودی ستوا (نیز رك: بودهی ستوا) ۲۸، ۲۹
بوذا سف (رك: بود ا) ۷۷
بورو ٤۲
بور یته ۳٦
بور یحان بیرو نی (نیز رك: البیر ونی) ۷۰
بوسر ... خا قان خیل ۵۹
بوسه ور من ۳۵
بویر ۲۵
بیاض (خط) ۸٦
بیان الاد یان (کتاب) ۹۳
بیان قلی خان ۱۰۸
*بیت المقدس ٦۸
*بید ادی ۳۰
بیست مقاله قزو ینی (کتاب)۸۵
بیستون پارس (کتیبه) ۱۱٦
بیلین ۱۰۹
*بیما ران (قریه) ۳۰
بینزا نتین ۹۰،۹۱، ۱۰۵
بیو هلر ۲۱ ، ۲۵
بیهقی ۱۰۵

«پ»

*پاتود هیری ۳۸
*پاتهیار ۳۹
*پاجا ۳۲، ۳۸
پادری هیوز ۱۲۱
*پارت ٦۵
پار تها ۷۷
پار تهی (شا هان) ۱۷،۲۳
پار تی (زبان) ۷۷
*پارس ۲،۱٤،۷۵
پارسی (زبان) ٦۷، ٦۸
*پار یس ۳۹، ۱۲۱
*پالا تود هیری ٤۹
پالی (زبان) ٤۲
پا نی‌نی ۲۳
*پتنه ۲۲، ۳٤
پتها نان (کتاب) ٦۳
پتیکه ٤٦
*پختیا ۸۹
پرا کریت (زبان) ۱۰،۲۱، ۲۲ ، ۲٤، ۲۷ ،۵٤
پر تهوه (رك: پهلوی) ٦۵
پرت یی که بود ها ٤٦
پر یسکا ۷۵
پر نسیپ ۲۵،٦٤
*پر وان ٦۹
پرویز ناتل خانلری (داکتر)۷۲
*پشاور ۲۳، ۳۰، ۳۲،۳۳، ۳۵،

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

۳۸، ٤٠، ٤١تا ٤٤، ٤٨ ،٤٩، ٩٠،
۱۲۲
پشاور (کتاب) ٤۲
پشاو ریان ۲۹
*پشکلاوه تی ۳۲،۳۵
* پشین ۵۱
پښتانه شعراء (کتاب) ۱۱۸
پښتو (خط) ۱۱٦، ۱۱۷، ۱۱۹ ،
۱۲۱
پښتو (زبا ن) ۵۳، ٥٤، ۱۱٦ ،
۱۱۷ ، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱ ،
۱۲۲
پښتون (قوم) ۱۱٦
*پښتو نستان ۷۰ ، ۱۱٦
*پلخمری ٥٤
*پنجاب ۲۱، ۲۲،۲۳ ،۲۵، ۳۵،
۳۹، ٤۹، ۷۸
پنجا بی (زبان) ۱۲۰
*پنجتار ۳۸
*پنج کنت ۷۱، ۹۰
*پنجکوره ٤۰
پور داؤد ۷۵، ۷۷
پو نیه مته ۳۹
*پوروا شا ډه ٤۸
* پوهنځی‌اد بیات و علوم‌بشری٤
پهلوی (خط)٦٥، ٦٦، ٦۷، ٦۸،
۷۲، ۸۲
پهلوی (زبان) ۱۲، ۱۳، ۱٦،۱۷،
۳٦، ۵۳، ٥٤، ٦٥، ٦٦، ٦۷، ۷۷
پیا مبر (نیز رك :محمد)۸۳،۸۵
پی په له کهه ۳۳
پیتهو مقد س ۱۹
پیر آموز (خط) ۹۵، ۹٦
پیر رو نبان ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱
پیر علمدار ۹٤
پیر گر یمال ۱۹
پیرو ۱۳ ، ٦٦
پیر وچ ٦٦
پیر هرات ۱۱۲
*پیلانه (قریه) ۳۵
پیه دسی ۱۰

«ت ،ث»

تاج الدین (خواجه) ۱۱۰
تاریخ اد بیات عر ب ۸۱
تاریخ افغا نستان ٦٥
تاریخ افغا نستان‌بعد از اسلام۷۰
تاریخ التمدن الا سلامی ۸۷
تاریخ اللغات السا میــه ،٦۹،۷
۸۳ ، ۸٤
تاریخ بخارا ۸۷
تاریخ بغدا د ۸۱
تار یخ بیهقی ۱۰۵
تاریخ زبان فار سی (کتاب) ۷۲
تاریخ سنی الملوك الارض والانبیاء
۷٦
تاریخ سیستان ٦۸
تاریخ لغات سا می ٦۸
تاریخ یمینی ٦۳
تاریکه ۱۳
تاز یان (نیز رك : عرب) ۷۱

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

*تا شکند ۹۵ ، ۱۰۲
تا کهتید ره ٤۰
* تبت ٥٦
تبتی (خط) ١٦
تبریز ١۰٤
تپه اشتر ۲۸
* تپهٔ سر دار غزنه ۹۰
* تجه ٤٤
* تخار ۱۸
*تخار ستان ٦۹
تخاری (زبان) ١٦ ،۱۷، ۲۷،٥۳
٥٤، ٥٥، ٥٦، ٥۷، ٥۸، ٥۹،٦۰ ،
٦٥، ٦٦، ٦۸، ۱۱٦، ۱۱۸
تخاری یو نانی (خط) ١٤
* تخت باهی ۳۸، ٤٤
*تخته زر ین ٤٥
تذ کرة الا ولیاء ۱۱۸، ۱۱۹
تذ کرهٔ خو شنو یسان ۱۱۱
تر جمان البلاغه ۹٤، ۹۸، ۹۹
ترسل (خط) ۱۰۸، ۱۰۹
*تر کستان ۹۳، ۱۰٦، ۱۰۸
*تر کستان چینی ۲۲، ٥۱، ۷۱
*ترکستان شر قی ۲۲،۲٤،٥۰ ،
٥۱
ترکی چغتا یی (زبان) ۱۰۸
ترکی (زبان) ٥۳ ،٥٤، ۷۱
تره وشه کوره ٤۰
تریبا لو س ۱۸
تزك بابر (کتاب) ۱۰۲
تسای ـ لو ن ۷٤
تعلیق (خط) ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱ ،
۱۰۷، تا ۱۱۳
تعلیقات برد یبا چه دو ستمحمد
کتا بدار هروی ۱۱٤
تفسیر ابو بکر عتیق سور آبادی
۹۹
*تکسیلا ۸،۹، ۲۲، ۲۳، ۲٤،۳۰،
۳۱، ۳٥، ٤٤، ٤٥، ٤٦، ٤۷، ٤۹ ،
۸۱
*تکشه شیلا (رك: تکسیلا)٤٥ ،
٤٦
تکمله پارسی (کتاب) ۱۱۱
تگین خرا سان شاه ٦٦
*تنگی تا یغان ١٦، ٥٦
*توچی ١٦، ٥۷، ٥۸، ٥۹، ٦۳ ،
٦۹، ۷۰، ۸۹، ۱۱٦
*تورهٔ هیری ۲۳، ٤۷
*تور فان ۹۳
تورو شکه ٦٤
تو قیع (خط) ۸٤، ۱۰۰، ۱۰۱ ،
۱۰٦ ، ۱۰۷ ،۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰
*توی ۱۱۹
تهاید وره ۳۳
*تهران ۱۹، ۷۲، ۷٤، ۷٥، ۷۷،
۷۹، ۸٥،۹۳، ۹٥، ۹۷ ،۹۹، ۱۱٦
*تهل ۲۲ ، ٤۷
تهواره ٤٥
تهیود ورو س ۳۳، ٤٤، ٤٥
تهیو دوره (نیزرك: تهاید ورمو
تهیو دورس)۳۳
*تیر تهٔ ٤۷
تیره جه سه ایاسه ۳۰
تیمور (امیر) ۱۰٤، ۱۰٦، ۱۰۹،
۱۱۰ ،۱۱۱، ۱۱۲

pdf.tarikhema.org
tarikhema.ir
mandegar.tarikhema.org

tarikhema.org

تیمور نا مه ۵۷
تیمور یان ۹۸، ۱۰۱، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳
تیمور یان هـرات ۱۰۴، ۱۰۵ ، ۱۰۶، ۱۰۷
تیموری هند ۱۰۲
ثلث (خط) ۸۵، ۸۶ ، ۹۱، ۹۳ ، ۱۰۰، ۱۰۱ ، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸ ، ۱۰۹، ۱۱۲

«ج»

*جام (منار) ۹۸، ۱۰۰
*جامع‌او لیاء ۹۷
*جاو لیا (معبد) ۴۵
جامی (مولا نا) ۱۰۸، ۱۱۲
*جبل دروز شام ۶۸، ۸۲
*جبل سلع مدینه ۸۹
جرجی زید ان ۸۷
*جزق سیستان ۸۷
جعفر (مؤلف) ۴۲
جعفر بایسنغری ۱۰۴ ، ۱۰۷ ، ۱۰۸، ۱۱۲، ۱۱۳
جعفر بن محمد ۸۷
*جغتو ۶، ۱۶، ۵۶، ۵۷، ۱۱۶
جغر افیای قدیم هند ۱۱
جلال آباد ۱۰، ۲۱، ۲۸، ۲۹، ۳۰
جلال جعفر ۱۰۷، ۱۱۲
جلال همایی ۷۹
*جمال گر هی ۳۲، ۳۸
*جمال مینه ۱
*جمنا ۲۲، ۳۳، ۴۰
جور نال‌ایشیاتك سوسایتی۱۰۹
*جوز جان ۶۹، ۸۸، ۹۷، ۹۸
جون مار شل ۸،۹، ۴۲، ۴۶، ۴۷
*جی (شهر) ۷۶
*جیلم ۱۴، ۳۶
جیمس پر نسیپ ۱۳، ۲۴
جیه پاله ۷۸
جیه پاله دیوا ۶۳
جینه ۴۸
جی هو نی که ۴۷

«چ»

*چار سده ۳۳، ۳۵، ۴۳
چچ (رك: کشتر په چو کهسه) ۴۷
چستر بیتی (مجمو عه) ۹۶
*چشت ۹۷
*چك ۳۶
چنگیز یا ن ۱۰۱
*چهل ز ینه ۱۷
*چین ۲، ۱۰، ۱۱، ۱۵، ۴۱، ۵۰، ۷۴، ۷۶، ۷۷ ،۸۲، ۱۰۴، ۱۰۵
*چینا ب ۴۳
چینی (خط) ۷۴
چینی (زبان) ۷۱، ۸۰
چینیان ۱۱

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

((ح))

*حبشه ۸۳
حبیب الله‌خان (امیر) ٤
حبیبی (عبدا لحی) ۱،٥٦، ٥٨ ، ۱۱۸
*حجاز ۸٤
حجاز یان ٦۸
*حران ٦۸، ۸۲
حسن (امام) ۸۳، ۸٥
حسن ابدال ۳٥
حسن خان شا ملو ۱۱۲
حسین ابن علی ۸٥
حسین با یقرا (سلطـان)) ۱۰٤، ۱۱۰
حسین صفوی (شاه) ۱۰۲
حسین وفا سلجو قی ۱۱٤،۱۱٥
حفصه ۸٥
حکیم تر مذی ۱۰۸
حمزه بن حسن اصفها نی ۷٥
حمید بن قحطبه طایی ۸۷
* حوض زمزم ۱۱۲
*حیره ۸۳
*حوض کر باس ۱۰۷
حیی بن عمار ۷۰

«خ»

خالد بر مکی بلخی ۸۲
خالد بن ولید ۸۷
خا ندان گو ۵۸، ۵۹
خان قزل ۵۹
خا نیکوف ۹۲
*ختن ۲۱، ۲۲، ۵۰، ۵۱
*ختن قدیم ۵۰
ختنی (خط) ۷۹
*خرا سان ۳، ٦٥، ۷۷، ۷۸،۸۱، ۸۲، ۸٦، ۸۷، ۸۸، ۹۱ تا ۹٤،۱۰۰ ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۰۸ ، ۱۰۹، ۱۱۱
خرا سان خو تاو ٦٦
خرا سانیان ۷۷
خرو تهی ۲۵
خرو شته ۲۵
خرو شتهی (خط) ۸،۹، ۱۲،۱۳ ۱٦، ۲۱ تا ۳۲، ۳٤، ۳٦،۳۷ ،۳۹ ٤۰ تا ٤٤،٤٦ تا ٥۲، ٥۷،٦٥،۱۱٦
خرو شتهی انسکر پشنز (کتاب) ۲٥
*خزانهٔ الما مون ۸٤
خسرو دوم ٦٥
*خلتسی ٤۷، ٤۸
خلیج فار س ۷
خلیفه مو جه وت ۳۰، ۳۱
*خوات ۲٦، ۲۷، ۲۹
* خوا تای ۳٦
خواجه نظام الدین احمد هرو ی ۱۰۲
* خوا رزم ۱۰۱، ۱۰۲
خوار زمشا هیان ۱۰۰، ۱۰٤
خودو خیل ۳۳، ۳۸، ۳۹

pdf.tarikhema.org
tarikhema.ir
tarikhema.org

tarikhema.org

خود ویه که ۳۶
*خوده چه ۳۶
خوده چه ویها ر ه ۴۰
خو شحا لخان ۱۲۰، ۱۲۲
خوره اپزوت ۶۶

((د،ذ،ذ))

داتیا ۳۳
دار مستتر فرا نسوی ۱۲۱
دار یو ش هخا منشی ۷۵،۸ ،
۱۱۶
*دانشگاه پهلوی شیراز ۱۱۷
دانیل بود گو یس ۱۱
داؤد ۶۹
داؤد بن عباس ۸۸
*داور ۹۰
دبیر ا لملك ۱۲۲
دپنبتو نخوا هارو بهار(کتا ب)
۱۲۱
* دجله ۷،۲، ۷۸
درا نی ۴
در خم ۴۵
* در گئی ۳۳
*در وازهٔ گنج ۴۱
*درو نته ۱۰، ۱۱
درونی په دره ۴۳
در ویش عبدالمجید طا لقانی۱۱۳
درویش صو فی ۱۱۱
دری (زبان) ۳۰، ۵۳، ۵۴، ۵۷ ،
۵۹،۶۳، ۶۸، ۷۹،۹۷ ،۱۱۶، ۱۱۸،
۱۲۲

*خیبر ۲۱، ۸۲، ۱۱۹
خیذر ۷۸
خیر البیان (کتاب) ۱۱۹تا ۱۲۲
خیر خا تو ن (بی‌بی) ۱۱۹

*در یای نیه ۵۰
ده‌شه وه هره ۲۹
دفتر افشین ۷۹
دقیقی ۶۸
* دلف ۱۹
دلفو س ۱۹
دمتا ش بن عبدا لله ۱۰۹
دمترا ته ۴۳
د،م، دنلوب ۸۳
*دمشق ۷،۸۳،۸۴، ۸۷ ، ۹۲
دمنه ۴۳
دنکن فور بس ۶۲
دوست محمد بریخ ۱۲۰
دو لت ۱۱۹
دو لتشاه بن حبشی تولکی ۱۰۰
*دو کی ۴۷
دهامه پده ۲۲
دهرم داسه ۴۴
دهرمه ۲۸، ۵۶
دهر مه را جیکه ۴۶، ۴۹
دهره میکه ۳۰
ده مه ۲۹
*دهلی ۱۳، ۱۰۰، ۱۰۳
*دیبل ۷۰

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

دیپا نکه ره ۴۰
دیمتر یوس ۲۲
دین دبیره (خط) ۶۵، ۶۷
دینکرت ۷۷
دیو اشتیج ۷۱،۷۲
دیوان احمد شاه بابا ۱۲۱
دیوان دو لت ۱۲۰
دیوان مختاری ۷۹
دیو دو توس ۱۴
دیوه پتره کنشکا ۴۳
دیوه نا گری (خط) ۸، ۱۱، ۱۲
۶۳، ۶۴، ۱۱۶
دیوی ۳۱
ډهیری ۳۳
ډوالر یا ستین (رك: فضل بن سهل) ۸۶، ۸۷

((ر))

را پسون ۲۵
*را تهی تره (تالاب) ۳۹
*را جر ۳۲
راجن دا میجه ده ۴۱
راجه تر نگینی ۲۹
راور تی ۱۲۱
*راول ۴۰
*راو لپندی ۳۱
*رباط شرف سر خس ۹۷
*رباط هرات ۱۰۱
رحیم عفیفی (دکتر) ۷۵
رستم ۷۱
رستم محمد خان ۱۱۲
رقاع (خط) ۸۶، ۹۱، ۹۶، ۹۷ ، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸ ، ۱۰۷ ، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۲
۱۰۹، ۱۱۲
رود کی ۶۸
*روز گان ۱۶، ۵۵، ۵۷،۵۸،۱۱۶
روزن فیلد ۴۲
*روم ۸۷، ۹۷
*رو ما ۵
رو من (یان) ۴۴
رومی (زبان) ۷۶
عرو می کیسره ۲۹
روهی نی میتره ۴۶
رهنمای تکسیلا ۹
ریا سی (خط) ۸۶
ریاض الا لواح ۹۵
ریحان (خط) ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۶،

((ز،ژ))

*زابل ۳۴، ۵۶
*زا بلستان (رك: زابل) ۶۶
*زاول (رك: زابل) ۵۶
*زبد ۸۲
زر دشت ۶۷، ۷۵، ۹۰
زد شتیا ن ۳۶، ۶۵، ۷۶
*زرنج ۶۸، ۶۹، ۸۷، ۸۸
زند ۷۵

pdf.tarikhema.org
tarikhema.ir
tarikhema.org

tarikhema.org

زمباور ۸۷، ۸۸
زئو س ۱۸
*زیده ٤٨
زین العا بدین خوافی ۱۱۲

((س))

سا بهو تی ۱۵
ساتر اپها ۲۱ ، ۲۲
سا رویه ۷۵
ساسا نیان ۱۷، ٦٦، ۹۳، ۱۰۵
سا سانی (رك: ساسا نیان) ٦٥
ساکه ١٤، ۲۷،۳۲، ۳۷، ۳۹،٤٠
٤١، ٤٣، ٤٥، ٤٦، ٤٧، ٤٩،
ساکه (زبان) ۲۹
سا کیا مونی ۲۷، ۳٤، ٤٤،٤٦
*سالم پور ۳۸
سا ما نیان بلخی ٦٨، ۸۸
سا می (زبا نها) ٦٧
*سا نچی (معبد) ۱۳
*سا هو سرای (سودا گرسرای)
٥٩
سایر بن عبد الله ۸۸
سبط ابن جو زی ۸۵
سبکتگین ٦٣، ٦٨،٦٩، ۸۸، ۹٦
سبك شنا سی ۸۵
*سپین غر ۳٤
*سپین وام ۵۷، ٦٣
ستا تیر ٤٥
سترا بو ۱۵
سترا تون ۱۹
ستین کو نو ۲۳، ۲۵، ۲۸، ٤۲
٤٣، ٤٧، ٤٩

زیو نیسس ٤٧
*ژوب ۲۲
ژور نال ازیا تیك (مجله) ۷۹

سدو ٤٠
سد هنی ۱۳
سراج الا خبار افغا نیه ٤
سراج الملة والدین ٤
سرا ورل ستین ۲۹، ۵۰
سر اولف کیرو ٦٣
*سرخ کوتل ۱۵،۱۷، ۲۷، ٥٤،
٥٧، ٥٨
* سر کپ ٤٥، ٤٧
سرند یا (کتاب) ۵۰
سرو استیوا ده ۳٤، ٤٨
سروا ستیوا د ین ۲۳، ٤۲،۲۷،
٤٧
سروی آرت پر شیا ۸۵، ۸۸،۹۰
۹۳، ۹٤، ۹۵، ۹٦
سر یا نی (زبان) ۸۲
سعد ۸٦
*سغد ۲، ۷۱، ۷٤،۹۰
سغدی (خط) ۷۱، ۷۲
سغدی (زبان) ۷۱
*سغد یا نه ١٤، ۷۱
سفا ۳۲
*سکا تلنده ۸۳
*سکاره دِ هیری ٤٣
سکندر ۲۰،۷٦،۷۷
*سکستا ن ١٦

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

سلجو قیان ۹۷، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۴
سلطان ا حمد خان ۱۱۱
سطا نشا ه ۱۰۱
سلطان علی مشهدی ۱۱۰، ۱۱۲
سلطان محمد خندان ۱۱۳
سلطان محمد نور ۱۱۳
سلوك الغزاة ۱۲۰
سلیم آغا ۱۰۹
سلیمان ما کو ۱۱۸

*سمر قند ۷۱، ۸۷، ۹۰، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۹
*سمنگان ۵، ۶
سمنیه (رك: بودا ئیان) ۷۷
*سنت پیتر (کلیسا) ۹۲
سنترل ایشیاریو یو ۱۰۳
*سنجو لی (تل) ا ۷
*سند ۵، ۸، ۱۴، ۱۵، ۲۲، ۲۹، ۳۷، ۳۸، ۴۸، ۴۹، ۵۱، ۵۳، ۵۷، ۵۸، ۶۳، ۶۵، ۶۶، ۷۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۱۰۰
سنسکر یت (زبان) ۸، ۱۱، ۱۶، ۲۱، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۸، ۴۷، ۵۳، ۵۴، ۵۸، ۵۹، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۸، ۷۰، ۷۹، ۸۰
سنگه ۵۶
سنگار ا مه ۶۲، ۴۶
سنگها ور مه ۳۵
سنگهره کشیته ۳۰
سنگه میتره ۲۸، ۳۸، ۴۸
*سوا بی ۳۷، ۴۸
*سوات ۲۲، ۳۲، ۳۳، ۳۵، ۴۰، ۴۳، ۴۵، ۴۷، ۴۹، ۶۸
سو تی ۷
سورا شتر ین ۱۷
سوره بود هی ۳۶
سور یان غور ۱۱۶
*سور یه ۷
سو فیتیس ۱۵
سوند دال در تاریخ (کتاب) ۷۴
سو نگ یون ۱۰
*سویس ۵
*سوی ویهار ۴۳
سهلان بن مکتوم ۸۸
*سه ویرا ها ۴۸
سیتی ۱۴
سیتهی ۳۰
سید حسن ابدال ۱۰۷
سید عطا محمد قند هاری ۱۱۴
سید محمد ایشان حسینی ۱۱۵
*سیستان ۱۴، ۲۲، ۳۶، ۶۵، ۶۹، ۸۷، ۱۰۱
*سیلون ۱۲
سیلون لوی ۷۹
سیلیو کید ۱۶
سینارت ۲۵
سینها متره ۳۵
سی هاره کشیته ۴۵
سی هی لیکه ۳۵
سی ـیو ـکی ۱۰، ۱۱

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

((ش))

شا پور ۱۷\
شا پور سوم ٦٦
شاره دا(خط)) ٥٨،٦١ ،٦٣،٦٨
شاره دا۔ ناگری (خط) ۷۰،۸۲ ، ۱۱٦
*شا ش ۱۰۰
*شالا (معبد) ٤٣
*شا لی (دره) ٥٥
* شام ٦٨
*شاه پور (قریه) ٤٥
*شا هجی ۀ هیری ٤١
*شاه داور ٤١
*شا هرخ ۱۰٤، ۱۰۷، ۱۱۱ ، ۱۱۳
شاه زنده سمر قند ۱۰۸، ۱۰۹
شا هنامه با یسنغری ۱۱۲
شا هنا مه فردو سی ۱۰٤
*شتر هده ۸۰
شرا مانه گو تمه ۳۱
شر او ستی ٤٨
شراو که پو ته که ۳۲
شر او که ها ۳٦
شرح تعر ف ۹۸
شر حیل ۸۲
شر منه دهر مه پری یه ۳٥
شره منهسد هرمه رهته ۳٥
شری تیله که ٦٤
شفاء ۸٥
شفیعا ی هرو ی ۱۱۳
شفیعه (خط) ۱۱۳
*شکر دره کیمبل پور ٤۲
شکسته (خط) ۱۱۲، ۱۱۳
شکهت پرت ۷۸
شلوم بر ژه۱۰،۱۷
*شله تك ۱۱، ٦۱
شمال (ملك) ۷
شمس النهار (جریده) ۱۲۲
* شور وی ۱۸
شو یده ور مه ۳٤
شهاب الدین عبد الله غا وردانی
*شهباز گر هی ۲۲
شهر ستا نی (علی اکبر) ٤
*شهر ناپر سا ن ۳۸
شیخ الا سلام‌محمدبن ا حمد۱۰۷
شیخ او یس ایلکا نی ۱۱۱
شیخ محمد طغرا یی ۱۰۷
شیدر ۸
شیرا ٤٥
*شیر تلا ٥۹
شیر علی خان (امیری) ۱۲۲
شیزو گر گ ٥٥
شیوه ر کس کیته ٤۱
شیوه ر کشیته ۳۰
شیوه سینه کشتر په ٤۳

pdf.tarikhema.org
mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir

tarikhema.org

((ص،ض،ط ،ظ))

صا حب سری زکی بن محمد بن علی عبدا لحمید البا میانی ۹۹
صبا حت عظیم جانو ا ۱۰۲
صد وق (شیخ)) ۹۵
صفات الشیعه (کتاب) ۹۵
صلاح الدین منجد ۹۲
ضحی الا سلام (کتاب) ۸۱
*ضلع جیلم ۳۵
*ضلع هزاره ٤۱
طا هر بن حسین ۸۸
طاهر بن عبد الله ۸۸
طاهر بن محمد بن عمر ۸۸
طا هر یان پو شنگی ٦۹
طبری (شخص) ۹۰
طبری (کتاب تار یخ) ۷۵، ۷۸، ۷۹
طبر یه ۸۷
طبقات اکبری (کتاب)) ۱۰۲
طبقات الصوفیه ۱۰۹، ۱۱۱
*طراز ۱۰۰
طغرل بن امیران فوشنجی ۱۰۱
طغری (خط) ۱۰۱
طلحه بن طا هر ۸۸
*طور سینا (شبه جز یره) ۸۳
*طوس (؟) ۱۱۹
ظلمو ۸۲
ظهیر الدوله سلطان ابرا هیم ۹۷

((ع))

عبا سی (رك :عبا سیان) ۸۱
عبا سیان ۷۷، ۸٦، ۸۷، ۹۰ ، ۸٤
۹۱، ۹۲
عبدا لحی منشی ۱۱۰
عبد لرزاق سمر قندی ۱۰۷
عبدا لعلی (میر زا) ۱۲۲
عبدا لقا در بدا ونی ۱۰۲
عبدا لله ۱۱۲
عبدا لله (امیر) ۷۸
عبدا لله الو لید امیر المؤ منین ۸٤
عبدا لله بن جبر ٦۸
عبدا لله بن خیر (جبر؟)) ۸٤
عبدا لله بن طا هر پو شنگی۸۱، ۸۲
عبدا لله بن علی ۹۹
عبدا لله طباخ هر وی ۱۰۷
عبدا لله عدویه ۸۵
عبدا لله صیر فی ۱۰۱
عبدالله مر وارید ۱۰۷، ۱۱۰
عبدا لمطلب بن هاشم ۸٤
عبدا لملك بن مروان ۸٤،۸۷
عبدا لملك بن نوح سا مانی ۹۳
عبدا لملك بن یزید خراسانی ۸۷
عتا بی ۸۱
عثمان (رض) ۸۵

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

عثمانُ بن حسین وراق غزنوی۹۵ ۱۲۲
*عثما نی (مملکت تر کیه)۱۰۱،
۱۱۲
عجا ئب الطبقا ت ۱۰۳
عجا ئب المخلو قات ۱۱۱
عجایب الهند ۷۸
عجم ۹،۸۱، ۱۲۱، ۱۲۲
*عراق ۹٤ ،۱۰۱
عراقی (سبك خط) ۸٦
عرب (ها) ۷۹، ۷۷، ۸۲، ۹۱
*عر بستان ۷
عر بها ۹۰
عربی(خط) ۵۸، ۵۹، ٦۵، ٦۸ ، ۸۵
٦۹، ۷۰، ۸۲، ۸۳، ۸٤، ۸٦، ۸۷ ،
۸۸، ۸۹، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۸، ۱۰۰،
۱۰۸، ۱۱٦
عربی (زبان)؛ ۵۹، ٦۳، ٦۸، ٦۹
۷۰، ۷۱، ۷٤، ۷۷، ۸۲، ۸۳، ۸۷،
۹٤، ۱۲۰، ۱۲۱ ،۱۲۲
عزیز الدین فو فلزایی ۱۱٤،۱۱۵
((غ))
غبار (خط) ۸٦،۹۱
غرر اخبار ملوك فرس وسیر هم
۷۵
*غزد هیری ۳۲
غز نویان ٦۳، ٦۸، ۸۸، ۹۷،۹۸،
۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰٤
غزنه ۹۳،۹٦، ۹۷، ۱۰۰، ۱۰۵،
۱۱٦
غزنی (رك :غزنه)؛ ۱٦،۲۱، ٥٦،

علاء الدو له قز وینی ۱۰۲
علی بن ابو طالب ۸۳، ۸۵
علی بن الحسین ۸۵
علی بن حسین مسعودی ۹۳
علی بن عیسی ۸۷
علی بن مو سی ۷۰، ۸۵
علی جوینی (قاضی) ۱۰۹
علی گره ٦۹
علی نشا پوری ۱۰۰
عمر (رض) ۸۳
عمر بن خطاب (رك: عمر (رض))
۸۵ ،٦۸ ،٦۵ ،۵۹ ،۵۸ عربی(خط)
عمر بن شبه ۸٤
عمر ز ئی ۳۳
عمرو ۸۳
عمر وبن لیث ۸۸
عیسی (ع)؛ ۹۲
عیسی بن عبدا لله بلخی ۹۵
عیسی بهنام (داکتر) ۹۷
غ
۵۷، ٦۹
غسان بن عباد ۸۷
غطر یف بن عطا ۸۷
غطر یفی (درهم) ۸۷
غلام محمد دهلوی ۱۱۱
*غور ۵۵، ۱۰۰، ۱۱٦
غور یان ۹۸، ۱۰۰، ۱۰۱،۱۰٤
غیاث الدینمحمد ۹۸، ۱۰۰،۱۰۱
غیاث‌الدین منصور (امیر) ۱۱۲

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

غیاث الدین محـــمد سام (رك: غیا ث‌الدین محمد)
غیاث الدین‌غوری(رك: غیاث‌الدین محمد) ۱۰۱

((ف))

*فار س ۷٦، ۸۷
فار سی (زبان ، نیز ،رك:دری) ۳٦، ۵۸، ۷۵، ۷٦، ۹٤، ۹۵، ۹۸ ، ۱۰٦، ۱۰۷،۱۰۹، ۱۱۱، ۱۲۰،۱۲۱ ۱۲۲
فار سیان ۸۷
*فتح جنگ۳۱
فتوح البلدان ۸۵
فخر الدین رازی (؟) ۱۰۲
*فرات (دریا) ۷،۸۲
*فرانسه ۱۰، ۱۷،۹۲
فرا نسوی (زبان) ۱۰، ۱۹
فردو سی ۷۵
فرس قدیم (زبان)۱٦، ۱۱٦،۱۱۷
*فر غانه ۸۸
فر هنگ اساطیریو نان وروم۱۹
فصیحی هروی (میرزا) ۱۱۳
فضل بن سهل ســر خسی ۸٦، ۸۷، ۹۱
فقیر بهار تو یی ۱۱۹
فکری سلجو قی ۱۱٤
فن تحر یر (کتاب) ۷،٦۱، ٦۹
فنیقیان ۷،۸
فو شکه ۲۹
فو شه ٦
فهر ست مسکو کات اسلامی ۸۷
فیر آموز (رك: پیر آموز،خط)۹۵

((ق))

قا آنی ۱۰۹
قا موس هندو ستانی به‌انگلیسی ٦۲
*قا هره ۷٤، ۷٦، ۸۳، ۸٦،۸۷، ۹٤
*قبط ۸۳
قبطی (زبان) ۷٦
*قبه صخره بیت المقدس ۸٤
قثم بن عباس ۱۰۸
قر آن (کتاب مقدس‌اسلام)، ۱۷، ۱۷، ۱۸، ۲۰، ۲۲، ۵٦، ۱۰۷،۱۲۰ ٦۹، ۷۸، ۸۲، ۸۳، ۸۵، ۹۲ ،۹۳، ۹۵، ۹٦، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰،۱۰۱،۱۰۲ ۱۰۵تا ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۱
*قرغه یی ۱۱، ٦۱
*قره بلغسون ۷۱
قزا قستان ۵٦
*قسطنطنیه ۹۱
*قفقاز ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳
*قلعه سنگ ۳۳
*قند هار ۹،۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۵ ، ۱۷، ۱۸، ۲۰، ۲۲، ۵٦، ۱۰۷،۱۲۰
*قنسر ین ۸۲

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

قوام الدين ۱۰۵
*قوة الا سلام (مسجد) ۱۰۰

((ك))

*كابل ۱،٤،٥، ۹،۱۰، ۱۷، ۱۸، ۲۰،۱۲۱
۲۱، ۲۹، ۳۲ ، ۳٤ ، ٤٤ ، ٥٤ ،
٥٨، ٦۹، ۸۱،۹۰، ۱۱٤، ۱۱۸
كابل (كتاب) ٦٤
كا بلشاه ۷۸
كابلشا هان ۳٦، ٤۸، ٥۷،٦۳ ، ۱۰۲
٦۸، ۷۸
*كاپيسا ۱۱، ۸۱
*كا پيشا (رك: كا پيسا) ۳۷
كار سنگه داسه كو تهومه ۳٤
*كا شيه پيه ۳۰
*كا لدره ۳۳ ،٤٥
*كانگرا (رك : پنجاب) ۲۲،۳۹
٤۹
*كا نهيا ره ٤۹
*كا نيزه ۳۳
كاوو س ۷۸
كپه (شهزا ده) ٤٤
كتاب الكتاب ۹۱
كتاب الو زراء والكتاب ۷٦
كتاب الهند ٥۷، ۷۸
*كتا بخانه باد ليان اكسفورد ۹۸
*كتا بخانه تا شكند ۱۲۱
*كتابخانه تحقيقات‌شر قى‌اكاديمى
علوم اوز بكستان ۱۰۳
*كتا بخانه تو بنگن آلمان ۱۱۹
*كتا بخانه خطى كابل ۸٥، ۱۰۰

قيصر ۲۹

*كتا بخانه شا هى ۷٥
*كتابخانه عامه كابل ۱۲۰
*كتا بخانه مجلس تهران ۱۰٦
*كتا بخانه مشهد رضوى ۸٥
*كتا بخانه ملى پاريس ۹٦، ۱۱۱
*كتا بخانه نور عثمانيه ۱۱۱
كتاب مانى ۹۳
كتاب مزد ك ۷۹
كتاب مكه ۸٤
كتاب وكتا بخانه ها (كتاب) ۹٥،
۹٦
كتز ياس ۷٥
*كتگله ٤۰
كتيبه هاى خرو شتهى (كتاب)
۲۸، ٥۰
كتيبه هاى كوفى قصر مسعـــود
سوم ۹۷
كد فيسس ٤۹
*كرا چى ۷۰
كرش ايا سشه ٤۹
*كر مان ٦۹، ۸۷
*كرنا ل ۲۲ ، ۳۳
*كرنول (رك :كرنال) ۱۲
كر يسه كوى ۳۳
*كسوه ۳۹

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

کشتج (کتاب) ۷۶
کشتره په ۳۶، ۳۷، ٤٦
کشتره په چو کهسه ٤٦، ٤٧
کشتره په لیا که ٤٨
*کشمیر ۲۷، ٦۱، ۷۸، ۱۰۲
*کشیمی ٤٦
*کلب افسران ٤۰
*کلکته ۹،۱۰، ۲۵، ۱۱۱
کلهنه ۲۹
کلیات خو شا لخان‌ختك ۱۱۹، ۱۲۰
کلی ار خوس ۱۹، ۲۰
کلیله و منه ۷۱، ۷۹
کلید افغانی ۱۲۱
کمو ش ۱۲
کمه گو لیه ۲٦
کنجکاو یها ی علمی واد بـــی (مجمو عه) ۱۱٦
کنت ۱۱۷
*کنر ٤
کننگهم ۱۱
کنیشکا ۲٤، ۲٦، ۲۷، ۲۹، ۳۱، ٤۱، ٤۲، ٤۸، ٤۹، ٥٤،٥٥
کنیشکه (رك: کنیشکا)
*کو پنهاگ دنمارك ٦۷
کو جوله کره کد فیسس ۲۳
کو چیان ۵۷
کورت (جنرال) ۲۵
*کورم ۳٤، ۸۹
کو روش ۸
کوز گا شکی پور ۵۵
کو شانه مهارا جه ۳۹
کو شانه ٣٦
کو شانی (نیز رك: کوشا نیان) ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۵۰، ۵۳، ۵٤، ۵۷، ۵۹، ٦۸، ٦۹
کوشا نی (زبان) ۵۳
کوشا نیان۱۳، ۱۷، ۲۱، ۲۳،۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ٤۰، ٤۲، ٤٤، ٤۵، ٤۹،۵۱، ۵۳، ٦٦،۱۰۵، ۱۱۸،
*کو شان شهر ۲۸
*کو شك ماخك بخارا ۸۷
کوفی (خط)) ۱۷، ۵۹، ٦۹، ۷۰، ۸۳، ۸٤، ۸۵، ۸٦، ۸۷، ۸۸،۸۹، ۹۲، ۹۳، ۹٤تا ۱۰۲، ۱۰٦، ۱۰۷، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱٦، ۱۱۸
*کو کچه ۱۸
کو لی (پرو فیسر) ۹
کونو (رك: ستین کونو) ٦۵
*کو هسان ۱۰٦
*کوه سلع مدینه ۸۳
*کوه سلیمان ۱۱٦
*کوه مغ ۷۱
*کو هات ۳۱
*کهنده ونه ۳۵
کهو جنه پتره ۵۹
کهو شانه ٤٦
کیداره ۱۳
کیداره کو شانه شا ۱۳
کیدار یان ۱۳، ٦٦
کمیبرج هستری آف اندیا ۱۲
*کیمبل پور ٤۲
کی‌نه و یو ۱۹

pdf.tarikhema.org

tarikhema.ir

tarikhema.org

((گ))

گا تها ٦٧، ٧٥، ٧٧
*گاز رگاه هرات ١٠٧، ١١٢
گا نسیگییم (؟) ٥٥
*گجرات ١٧
*گد روز یا ١٤
*گر دیز ٦٨
*گر گان ٧٧
گره نه و هریه که ٣٧
*گزه ٨٧
گشتا سپ ٧٥
گلچین معا نی ١٠٢
گلشن روه ١٢١
* گلگت ٢٧، ٨٠
گنجینه خطوطدر افغا نستان١١٤
گنجینه قرآن ٩٥،٩٦، ١٠٢
گنجینه مشهد رضو ی ٩٦،١٠١،
١٠٧، ١٠٨
*گند هارا ٢٢، ٢٨، ٣١، ٤٤،٨٠
٨١، ٩٠، ١٠٥
*گند هاره (رك: گند هارا)
*گنگا ٢
گو پتا (عصر) ٧٩
گوپته (خط) ٦١
گودود مان ٥٨، ٥٩
گودو هره ٤٤
گو کد ٥٨
گو مان ٥٨
گومل ٥٧، ٥٩،٦٨، ٨٩
گومل بغپور ٥٨
گومنه ٣٧
گوندو فر یس ١٦
گو هرا فشین ٧٩، ٩٣
*گوهر شاد (مسجد) ١٠٥
گوهر شاد (ملکه) ١٠٥
گیر شمن ٧٧

((ل))

لارد کر زن ٤١
*لار کانه ٢٢، ٤٩
*لان- پو ١١
*لاهور ٢٩، ٦٣، ٩٩، ١٢١
* لداخ ٢٢، ٢٥،٤٨، ٤٩
*لشکری با زار ٩٧، ١٠٥
*لغمان ٤،٥،٦، ١٠ تا١٢، ٦١ تا ١٢٢
٦٣، ٨١
لله (جنرال) ٣٦
* لمبا که (رك : لغمان) ١١
*لمکان (رك : لغمان) ٦٢
*لندن ٢١، ٢٦، ٦٤
لود یان ١١٦
*لور لایی ٢٤ ، ٤٧
*لور یان ٣٥
لو کنبل (رك : دبیرالملك)
لویس رو برت ٢٠
لو یس دو پری ٥
لویك بوسر ٥٥

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

لیتا بی ۹۲
لیث بن علی لیث ۸۸

((م))

*ماتو رای ۲۲
مادر زبان دری (کتاب) ۳۶، ۵۴
*مادژ ۵۸
مار گو س ۳۷
مار یگه = مریکه = ماریگ۲۷
*ما شور ۱۸
ما مون (خلیفه)۸۶ ، ۹۱
*ما نسیهره ۲۲، ۳۰، ۳۷
مانوی (رك: مانو یان) ۹۰
مانوی(او راق) ۹۴
مانو یان ۹۳، ۹۴
مانی ۹۳،۹۴، ۱۰۵
مانیان ۹۰
*مانی کیاله ۲۲، ۲۵، ۳۱، ۳۵ ، ۳۷، ۴۰
مانی گوله ۴۷
*ماوراء النهر ۳، ۷۸، ۸۸، ۱۰۱ ۱۰۴، ۱۰۹، ۱۱۲
*ما هجیه ۳۱
ماهی فه تیه ۳۴
ما یتر یه ۳۹
*ما یره ۳۵
*متو را (نیز رك: ماتو رای) ۲۷، ۳۷، ۶۱
*متوره (نیز رك : ما تورای) ۵۱
*متهوره (نیز رك: ما تورای)۴۰ ۴۲

*لیدن ۷۸ ، ۹۱
*لیه ۴۸

مجله آسیا یی بنگال ۲۵
مجله آسیا یی پاریس ۲۷
مجله آسیایی شاهی انگلستان۸۳
مجله پا کستان قدیم ۷۰
مجله سکه شنا سی ۶۶
مجله مستشر قین آلمان ۸۳
مجله مسکو کات ۱۳
مجله هنر ۹۷
مجمع النو ادر ۱۱۱
مجوس ۷۹
محقق (خط)۸۶، ۹۱، ۱۰۱،۱۰۶ ۱۰۷ ، ۱۰۸، ۱۰۹
محمد (ص) ۷۰، ۸۵
محمد اسحاق صد یقی ۶۹
محمدا عظم (شیخ) ۱۲۰
محمد او بهی ۱۱۲
محمد بابر شا ه ۱۰۲
محمد بن ابی بکر ۱۰۲
محمد بن احمد با نیجور ۸۸
محمد بن اسما عیل غوری ۹۷
محمد بن اظهر ۱۱۲
محمد بن شیخ یوسف اباری‌سید الخطا ط ۱۰۸
محمد بن طا هر ۸۸
محمد بن عبد الملك ز یات ۷۹
محمد بن عبدوس‌جهشیا ر ی۷۶
محمد بن عثمان غزنوی ۹۶

pdf.tarikhema.org
tarikhema.ir
mandegar.tarikhema.org

tarikhema.org

محمد بن عیسی ۹۹
محمد بن قا سم ۷۰
محمد بن مو سی ۹۳
محمد حمـید الله حیدر آ بـادی (داکتر) ۸۳
محمد داؤد حسینی ۱۱۵
محمد رضاء هر وی (شیخ) ۱۱۵
محمد زا ئی ٤
محمد شفیع لا هوری ۹۹
محمد صا لح ۱۰۹
محمد طا هر بن قا سم ۱۰۳
محمد علی هروی (آخوند) ۱۱۵
محمد عو ض ۱۱۱
محمد فر یغو نی ٦۹
محمد نبی وا صل ۱۲۲
محمد یعقوب کا بلی (میرزا) ۱۱٤
محمود بن گر گین تر کی ۹۹
محمود غز نوی (سلطان) ٦۳،٦۸، ۹۳،۹٤، ۹۵، ۹٦، ۱۰۵
محمود فر خ ۱۰۳
محمود هدایت ۷۵
مختاری غز نوی ۷۹

مخزن اسلام ۱۲۰، ۱۲۲
*مد راس ۱۲
مرآة الز مان ۸۵
مر تان شاه ٦٦
مر تضی قلی شا ملو هروی ۱۱۳
*مر دان ۳۲
مر سیا ۹۲
مر قع شا هی ۱۱۰
مر گلیو ث ۱۰۹
*مرو ٦۹،۸۱،۸٦، ۸۷، ۸۸، ۱۰۱
مروان بن محمد ۷۰
مروج الذ هب ۷۵، ۹۰
مر یگ ۵۵
مست ز مند (ملا) ۱۲۰
*مسجد الر شید ۱۰۲
*مسجد المهد ی ۹۲
*مسجد بی‌بی‌خانم سمر قند ۱۰۸
* مسجد کهنه ارض روم ۱۰۹
*مسجد گو هر شاد ۱۰٦، ۱۰۷
مسجد مغاك عطاری بخا را ۹۵
مسعود (شهزاده) ۱۰۵
مسعود سوم ۹۷
مسعود علاء الدو له بن ابرا هیم ۹۷
مسعود ی ۷۵، ۹۰
*مسکو ۸۸
مسلما نان ۸۷، ۹۱، ۹۲
مسلم کا لگرا فی ۹۲، ۹۵، ۹٦، ۱۰۲
مسیح ۲۳، ۹۲
مشجر مشکول (خط) ۱۰٦
*مشهد ۱۰۰، ۱۰۷
*مشهد رضوی ۹۳، ۹۵، ۱۰۲، ۱۰۳
*مصر ٦۹،۷، ۷٤، ۷۵، ۸۴،۸۹
مطهر بن طاهر مقدسی ۹۳
معاو یه ۸۷
معتصم عبا سی ۷۸
معجم الا نساب ۸۷، ۸۸
معقلی (خط) ۹۳، ۱۰٦، ۱۰۷ ،

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

معین (دکتور) ۷۷، ۱۱۶
مغل ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۴
مغو لستان شما لی ۷۱
مقفل (خط) ۱۰۶
مقو قس ۸۳
مکا تبات (خط) ۸۶
مکتوم بن حرب ۶۹، ۸۸
*مکه ۱۰۲
*ملتان ۱۴، ۱۱۶، ۱۲۰
ملکه گو هر شاد ۱۰۷
*مله کند (کوتل) ۳۳
ملوك خرا سانی ۸۱
*ممانی ۀ هیری ۳۵
م.م دیا کو نو و ۷۷
*منار قطب ۱۰۰
منا شیر (خط) ۱۰۶
منتخب التوا ریخ ۱۰۲

*مند لای (معبد) ۴۱
منذر بن ساوی ۸۳
منشور (خط) ۸۶
*منصور ه ۷۸
منگ‌ـ لین ۷۴
*مواب ۱۲
موجه وت ۳۰، ۳۱
*مو چای ۳۸
موریا (خاندان) ۹،۱۷، ۲۱، ۴۴
*موزه استنا نبول ۹۸
*موزه ایران با ستان ۱۰۰
*موزه بر تا نیا ۳۷، ۸۵
*مو زه پشاور ۳۵، ۳۶، ۴۲،۴۴
۴۵،۴۸،۴۹، ۵۸ ،۵۹، ۶۳،
*موزه تکسیلا ۴۶
*موزه قا هره ۸۳
*موزه کابل۱۰، ۵۲،۶۹، ۸۰،۸۷
*مو زه کرا چی ۹۸
*موزه کلکته ۳۵،۳۷، ۴۹
*موزه گلستان تهران۱۰۴، ۱۱۲
* موزه لا هور ۴۹
موزه لوور پاریس ۹۳
*موزه متو رای هند ۳۷

*موزه متهوره (رك : موزه‌متواری هند) ۴۰
*موزه مصر ۶۸، ۹۶
*موزه ملی تهران ۱۱۲،۱۱۳
*موزه وا تیکان روم ۷۵
*موزه هرات ۹۷
*موزیم ایشیا تك سو سا یتـی بنگال ۶۴
*موز یم پشاور ۳۳، ۳۸، ۳۹ ، ۴۰
*مو زیم لاهور ۳۱،۳۲ ،۳۳،۳۵، ۳۸،۴۲، ۴۳، ۴۸، ۶۳
مو گه ۴۶
*مو هن جود یرو ۵،۲۲، ۴۹،۱۵
مویس (رك: موگه) ۴۶
مو یکه ۳۹
*مها بن ۳۱، ۳۳، ۳۸، ۳۹
مهاته ۳۰
مهارا جه ۳۰
مها را جه کنیشکه ۳۶
مها سا نگهیکه ۲۶، ۲۷

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

مها سینه ٤٢
مها کشتر په رجو له ٣٧
*مهتر لام ١١، ٦١
*مهتر لمك (مزار) ١١
*مهر ٤٣
*مهر با جور ٢٩
مهر داد ٢٣
مهر داد دوم ٦٥
مهرو گ ٧٨
مهره ٥٥
*میان کلی ٢٩
میترا ٤٥
میتره ورد هنه ٤١
میخی (خط) ٦٧،١١٧، ١١٨
*میر زیارت ٣٨
میر عبدا لر حمن هروی ١١٤
میر عرب بخا را ١٠٨
میر علی تبریزی‌قبلة الکتاب١١٠
١١١
میر علی هروی ١١٢
میر محمد علی هروی ١١٤
میرید رخ ٣٣، ٤٤، ٤٥
میر یدر کوس ٤٤
میره ٤٤
میسون ٢٥، ٢٦،٢٨، ٣٠، ٣١
میشع ١٢
*میلان (کتا بخانه) ٩٥
میلیت ١٨
مینا ند روس ٤٠
مینا نده ٤٠

((ن))

نافذ پاشا ١٠٩
ناکه ده ته ٤٣
ناگر ی (خط) ١٣، ٦١، ٦٨
ناگری (زبان) ٦١، ٦٣، ٦٥
نامه تنسر ٧٥
* ناور ٥٧
*ناو گرام ٣٨
*نا یین (مسجد) ٩٤
نبطی (خط) ٦٨، ٨٢، ٨٣
نجاشی ٨٣
ندر محمد خان ١٠٣
نده دیا که ٣٧
نرجس (خط) ٨٦
نروا نای ٢٩
*نسا ٧٧
نستعلیق (خط) ١١٠، تا ١١٤ ، ١١٩ تا ١٢٢
نسخ (خط) ١٠٩، ١١٠، ١١٢ ، ١٢١
نسخی (خط ، رك: نسخ) ٦٣،٦٩، ٧٠، ٨٣، ٨٤،تا ٨٧،٨٩، ٩٢، ٩٣، ٩٥، ٩٧،٩٨، ٩٩،١٠٠، ١٠١ ،١٠٦، ١٠٧، ١٠٨،١٠٩، ١١٢، ١١٦،١١٨، ١١٩، ١٢٠، ١٢١، ١٢٢
*نشا پور ٦٩، ٨١،١٠٠، ١٠١
نصر بن احمد ٨٨
نصر بن عبدا لله قزو ینی ٩٥
نصر بن علی ایلك ٨٨

mandegar.tarikhema.org
tarikhema.ir
pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

* نغر کوت ۵۷، ۷۸
نفا یس الما ثر ۱۰۲
* نماره ۸۳
*ننگر هار ۱۰، ۲۸، ۸۰، ۸۱
نوبخت ۵۸
نو بخت بهار ۵۸
نوبل ۲۵
نور من شارپ ۱۱۷

((و))

*وادی نیل ۷٤
واره شا هی ۱۳
وا سشته ۳۲
واسود یوه ۲٤
وامق و عذرای عنصری ۹۹
وجهشکه ۲۹
*ودهی تیره ۳۲
ورا قی (خط) ۸٦
*وردگ ۲۱،۲۳ ،۲٦، ۲۹، ٤۷
وار هه میهیره ٤۷
*ور هران ۱۳، ٦٦
*وزیر ستان ۵۷، ۵۹، ٦۸
وشی (خط) ۸٦
وشی شو که ۳۸
ولخش ۷۷

((ه))

هارون‌الر شید ۸۷
هاکن ۷۹
هپتل خو تاو ٦٦
هپیه دهپه ٤۸
نو شا ده ۵۵
نوشته های خرو شتهی (کتاب) ۲۵
نوشته های فرس قدیم در خط میخی ۱۱۷
*نو شهره ۳۸
نو کونز وك کنار نگ ۵۵
*نوه چه (شهر) ٤٦

ولید بن عبدا لملك ۸٦
وگره مر یگه ۲٦
ویدا ۲۱
ویشپا سی ۳٦
ویشپا سیه ۳٦
ویلسون ۲۱، ۲۵،۲۸
ویما شا ۵۷
ویما کد فیسس ٤۹
ویما کو تهی سه ٤۹
ویمه کد فیسس ٤۷
وینا یا (کتاب) ۲۸، ۷۹
*ویهاره ۲٦، ۳٦، ۳۹،٤۲، ٤۳، ٤۷
*ویهند ٤۸، ٦٤، ٦۸، ۹۸، ۱۰۰

هخا منشی (دوره) ۱۸،۲۱، ۲۲، ۹۰، ۱۱۷
هخا منشیان ۷،۸،۹، ٦۵، ۷۵
هدایة المتعلمین ۹۸، ۹۹

pdf.tarikhema.org
tarikhema.ir
mandegar.tarikhema.org

tarikhema.org

*هده ٤٨، ٩٠
*هیه ٢١، ٢٥، ٢٨
*هرات ٦٦، ٦٩، ٨٧، ٩٧، ٩٨، ١٠٠، ١٠١، ١٠٤، ١٠٥ ، ١٠٦، ١٠٧، ١٠٨، ١١٢، ١١٣
*هر تفورد ١٢١
*هر تك طبر ستان ٨٧
*هر ثمه بن اعین ٨٧
هرما یو س ٢٣
هر مس ١٨، ١٩
*هر یرود ٦٥
*هزار سم ٥،٦
*هزاره (وادی) ٤٣
*هسپا نیا ٥
هشام بن عبد الملك ٩٣،٩٤
هشتهو نه مر یگه ٢٦
هفتا لی (عصر) ٦٥
هفتا لیان ٥٥، ٦٥، ٦٦
هفت کتیبه قد یم ٥٤، ٥٦، ٥٧، ٥٨، ١١٨
*هلمند ١٨، ٥١، ٥٣، ٥٨، ٦٥، ٦٦، ٦٩، ٩٦
*هما لیا ٦٥
*هند ٢،٣،٧،٨،٩، ١٢، ١٣، ١٥، ١٧، ١٨، ٢٠، ٢١، ٢٢، ٢٣، ٢٤ ، ٢٥، ٢٧، ٣١، ٣٤، ٣٧، ٤١، ٤٨ ، ٥٠، ٥٤، ٦١، ٦٣، ٦٤، ٦٥، ٧٤، ٨٢، ١٠٠، ١٠١، ١٠٤، ١١٢، ١٢١
هند سی (خط) ١٠٦
هند وارو پایی (نژاد) ٢
هند وان ٣٢، ٦١
*هندو ستان (نیز رك:هند) ٢ ، ١٤، ٥٧، ٧٨
*هندو کش ٢،٤، ٢٢، ٦٦
هندو ی (زبان) ١٢١ (نیزرك: هندی)
هندی (خط) ٥٨، ٦٣، ٦٦، ٦٨، ٧٦، ٧٧
هندی (زبان) ٢٣، ٥٤، ٥٨، ٧٧، ٧٨
هندو ها (نیز رك: هندوان) ٢٢
هنر خطدرافغانستان (کتاب)١١٤
هنر ومردم (مجله) ٧٤، ٧٥
هورنل (دکتور) ١٠٩
هوره شده ٤٤
هونان هفتلی ١٣
هونان یفتلی (رك: هونان هفتلی) ٦٤، ٦٦
هوو یشکه ٢٤، ٢٦، ٢٧
هیر کلیس ١٨، ١٩
هیرو غلیفی (خط) ٧٤
هیمه ٣١
هیون تسنگ ١١،١٥، ٥٣، ٨١

((ی))

یاددا شتهای قز وینی ١١١
یاشه ٣٤
یا کو بی ٤٨
یحیی (امام) ٩٧
یحیی بن خالد بر مکی ٨٢، ٨٦، ٩١

pdf.tarikhema.org

tarikhema.org

یزد گرد ۸۱
یسنا ۷۵
یعقوب لیث صفاری ۶۸، ۶۹
۸۸
ین (شا هان) ۷۴
یوه یلیا که ۳۲
یوره شا ۳۰
یوره سه که ۴۶
یوسف بن کبیر ۱۰۲
یو سفزا یی ۳۳ ، ۳۸
یوله میره ۴۷
*یونان ۲،۱۴، ۱۵، ۱۸، ۱۹ ،۲۰
۲۶، ۲۷، ۲۹، ۴۲، ۷۴
یو نانی (خط)۸، ۹، ۱۰، ۱۲،۱۳
۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰،
۲۱، ۲۳، ۲۴، ۲۷، ۴۱، ۴۳، ۵۴ ،
۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۵، ۶۶ ،
۶۸، ۸۲، ۸۴، ۱۱۶، ۱۱۸
یونا نی (زبان) ۱۰، ۱۴، ۱۶،۱۷
۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۳، ۲۹، ۳۳، ۳۴،
۴۰، ۴۲، ۴۴، ۴۵، ۵۳، ۵۴، ۶۷ ،
۶۸، ۸۲، ۸۷
یونا نیان ۱۴، ۲۰، ۴۴
یونا نیان با ختر ۲۲، ۳۹، ۴۴ ،
۴۵
یونانی با ختر (شا هان) نیز رك:
یونا نیان باختر ۱۲، ۱۴، ۱۶، ۱۷،
۱۸، ۲۲، ۳۰
یو نانی با ختری (خط) ۱۷، ۲۱
یووه راجه فره وسته ۳۷
یویه چی ۲۴
یهود یان ۸۵

pdf.tarikhema.org
tarikhema.ir

اَنستیتوْتِ مطالعاتِ راهبردیِ باختر

Www.bsssi.org

به وسعت یک تمدن شکوهمند

با عضویت در خبرنامه وبسایت ما از تازه ترین مقالات و پژوهش ها بهره مند شوید